

NAM PHONG

VĂN-HỌC KHOA-HỌC TẬP-CHÍ

LỊCH-SỬ CHÚA LAM-SƠN

(LÊ LỢI)

Ông tăng-tò tên là Lê Hồi người làng Như-áng, huyện Lương-giang (nay huyện Thụy-nguyên) phủ Thanh-hóa, người có trí-tuệ và thông-hiểu địa-học. Một hôm đi chơi mát thấy đàn chim liệng quanh ở dưới núi Lam-sơn. Khen thay, đất lành chim đỗ, xem ra hình-thạng có vẻ thiên-nhiên, rời nhà đến ở, chém cây phát cỏ, trồng cấy ruộng nương, mùa nào thóc ấy, đều được phong-thu, được ba năm tròn trong nhà đã có tư-bản; con cháu sinh một ngày một thịnh, đầy tớ xu-phụ một ngày một đông. Dân-cư ở chỗ ấy cứ làm tù-trưởng. Ông tổ là Lê Đình có lòng nhân-từ bao-dung người dưới, dân-cư ở chung quanh xin đến làm môn-hạ kẻ có nghìn người. Bà tổ-mẫu là Nguyễn Thị-Quách, giữ đường cần-kiệm, vẹn đạo tảo tần, cũng đáng là tay hiền-phụ, sinh được hai con trai, trưởng là Lê Tùng, thứ là Lê Quảng, ông Quảng chính là thân-phụ vua Lê Lợi vậy. Tâm-diễn rộng-rãi, hậu-đãi tân-băng, thương yêu kẻ khó, bệnh thời cho thuốc, chết thời cho sảng, ai có sự gì cần-cấp, tìm phương giúp đỡ, coi dân-chúng như một nhà vậy. Mẹ là Trịnh Thị-Xuong, thờ bố mẹ chồng hết lòng hiếu-thảo, dạy bảo con cháu rất là lễ-phép, đối-đãi với dân-tộc rất là ôn-hòa, trong bọn nữ-lưu cũng là người xuất-sắc. Sinh được ba con, con trưởng là Lê Học, con thứ là Lê Trừ,

Lê Lợi là con út. Hai anh không may doãn-mệnh, ngài làm thừa-tự nối-dối cơ-nghiệp tiên-nhân. Khi ngài mới sinh ra chột có hương lạ, thơm nức đầy nhà; mắt sáng như đuốc, tiếng vang như chuông, miệng rộng, sống mũi cao, vai bên hữu có bảy cái mụn nốt ruồi như hình thất-tinh, khắp cả thân-thể có lông, tướng đi ra dáng long-hành hồ-bộ, ai cũng khen là tướng lạ. Tục truyền chỗ ấy núi Du-sơn, dưới có một cây lớn, cành lá loe như cái tàn, thường có con hổ đen hằng ngày đi lại ở chỗ ấy, người ta thường trông thấy, nhưng không cắn hại ai cả. Tự khi sinh ngài thì con hổ ấy không thấy nữa. Đến khi ngài khôn-lớn, thông-minh dĩnh-ngộ, có sức khỏe hơn người, ngài thường coi người nhà làm ruộng ở động Chiêu-nghi, nhân gặp một người lão-tăng bảo ngài rằng: « Tôi trông tướng ông có khí-tượng khác thường, tất mai sau cũng thành được đại-nghiệp ». Ngài thưa rằng: « Hòa-thượng đã biết tướng hẳn là địa-lý cũng tinh-thông, xin phiền hòa-thượng xem giúp cho ngôi đất ». Lão-tăng bảo rằng: « Phúc-địa không xa, ở động Chiêu-nghi này, có một khoảnh đất một nửa cao, hình như cái ấn, có núi Chiêu-nghi để làm tiền-án, kiêu đất ấy chính là đất đế-vương đại-địa, có đại-phúc thời mới hưởng được ». Ngài liền đem mã ông thân-sinh đến táng. Nhà

Lê phát-tích chinh ở chỗ ấy. Tục ta thường nói : « *Tiền tích đức nhi hậu tâm long* ». Vì là có đại-đức rồi sau mới tìm được đại-địa. Tuy vậy địa-lý có điều đáng tin mà cũng không nên tin cả. Người ta làm được công-nghiệp kinh-thiên động-địa, mà chỉ ăn nhờ về cái đất, sao gọi là anh-hùng. Xem như tung-tích vua Lê Lợi, tổ-tiên tích-đức đã trải ba đời, rồi sau mới bầm-sinh ra ngài là một bậc anh-hùng có thủ-đoạn, dù không có kiêu đất ấy tất-nhiên cũng được đại-thành. « *Cây xanh thì lá cũng xanh, cha mẹ hiền-lành để đức cho con* »; lời nói ấy không sai.

Lê Lợi còn ít tuổi đã có trí lớn, giao chơi những tay hào-kiệt, thường cùng Lê Thận người xã Mục-sơn, huyện Hữu-lôi, kết làm bạn tri-kỷ. Lê Thận có nghề đánh cá. Một hôm ban đêm ngài cùng với Lê Thận cắt vó ở bên sông Ma - viên, đêm thấy dưới nước có ánh sáng như đuốc, cắt vó cả đêm không được một con cá nào, chỉ có một mảnh sắt ở trong vó, đem vắt xuống sông, một chốc cắt vó lên lại trông thấy miếng sắt ấy ở trong vó, coi ra như hình cái gương, bưng nghĩ rằng : « *Cái vật báu này ý của trời cho ta chăng, nếu không phải vậy thời miếng sắt ở đầu mà lại chui vào trong vó được* ». Tự đây mới quyết chí khôi-phục thiên-hạ mà chưa dám lộ cho ai biết.

Đương bấy giờ giặc Minh chính-lệnh hà-khắc, quốc-dân căm-tức mà không biết kêu ai. Giặc sai người đi dò thám, thấy ai có hành-động sự gì khác, thời chỉ cho là phường bạn-ngịch bắt phải tội tù hoặc đem dây đi biệt-xứ, khiến cho những người chí-sĩ trong nước phải chịu nín hơi bó cánh ở dưới cường-quyền ; còn những người biết ăn biết nói và có trí-thức ở trong xã-hội, thời đem cái mồi danh-vị để dử vào trong vòng cường-tòa mà không gỡ ra được. Ngài đã biết cách cai-trị của họ sáu-

sắc như vậy, nên họ dụ ngài ra làm quan mà không chịu ra ; tự nghĩ rằng : « *Đại-trượng-phu ở đời nên phải đem mình mà cứu cái nạn lớn, lập công lớn, khiến được lưu cái tiếng thơm thiên-cổ, can gì phải làm nô-lệ quân thù mà không biết hồ. Thà vậy náu mình ở chỗ sơn-lâm, để từ-đỡ việc nước, nếu chỉ đem một cái bầu nhiệt-huyết mà làm những sự bạo-động thời tất bị tay cường-quyền họ giở cách áp-chế, làm thế nào cho được toàn cái nghĩa-vụ của mình.* » Bèn tiếm-ẩn ở Lam-sơn, chiêu-tập những bọn chí-sĩ là lũ Lê Thạch, Lê Liễu, luyện-tập binh-muru binh pháp để đợi thời-thế xem sao. Ngài lại thường đem tiền bạc châu báu đút cho tướng giặc Minh là lũ Trương Phụ, Trần Trí, Sơn Thọ, Mã Kỳ, để mình được yên thân mà mưu việc nước. Lúc ấy có Lương Như-Hốt báo với lũ Trương Phụ rằng : « *Đừng có tham lợi nhỏ mà bỏ việc lớn, ngọn lửa bâng con đóm cũng đủ làm cháy cả rừng, lỗ rò bâng con kiến cũng đủ làm vỡ cả đê. Tôi nghe tiếng Lê Lợi làm chùa ở Lam-sơn, trong nước những bậc anh-tài nhiều người qui-phụ, tất có âm-muru gì đó, nếu không sớm liệu đề-phòng, tôi sợ con giao-long gặp trận mây mưa tất sinh vây cánh, bay nhảy tận trời, bấy giờ dầu muốn đề-phòng cũng không kịp* ». Lũ Trương Phụ bảo rằng : « *Không sợ, trò châu-chấu đã voi, làm gì được !* »

Xem thế biết anh-hùng mưu quốc cốt phải lấy kiên-nhẫn làm đầu, rồi sau mới thi - hành được cái chí-hướng của mình, nếu chỉ biết háng-hải lúc bấy giờ mà không biết thăm-thời đặc-thế, miễn-cưỡng mà làm, tất là bại-sự ; không những một mình thiệt-hại đến tinh-mệnh mà di-họa cả cho đồng-bào. Cổ-thi có câu : « *Nhất tướng công thành vạn cốt khô* ». Nghĩa là một tướng nên công thời muốn người

xương đã khô; muôn người xương khô mà thành công, cũng là hạnh-phúc cho đồng bào, nếu công không thành mà hại đến muôn vạn tinh-mệnh con người ta thì ai chịu cái lỗi đó. Kia thử xem vua Lê Lợi tiếm-ấn sức-tích hơn mười năm rồi mới dám cử-sự, khi thời đem vàng hối-lộ để làm cách xu-mi, khi lui binh ấn-núp để làm cách hoãn-dò; đó là cái lòng kiên-nhẫn của anh-hùng mưu nước phải nên như vậy.

Năm mậu-tuất (1418) Lê Lợi ba mươi ba tuổi tự xưng là Bình-định-vương, cùng với lũ ông Lê Thạch, Lê Liễu mưu khởi-ngĩa ở Lam-sơn, truyền hịch cho người trong nước quyết phen này đem lòng công-phấn vì dân vì nước thề quyết không dung giặc trời. Giặc Minh là Mã-Kỳ ở Tây-dò nghe tin liền đem binh đến đánh Lê Lợi, ngài phải lui quân đóng ở đồn Lạc-thủy (nay thuộc huyện Cẩm-thủy tỉnh Thanh-hóa) rồi lập kế đặt quân phục ở bên đờng để đợi quân Mã-Kỳ đến. Giặc kéo binh vừa qua đẫy, ngài đem binh ra đánh tiết ngang. Lê Thạch, Lê Lý, Nguyễn Ngán xin đi tiên-phong, chém được quân giặc hơn nghìn đầu, Mã-Kỳ thua chạy.

Cách hai hôm sau có một người quan mừng tên là Ái cùng Đổ Phú thân dẫn giặc Minh đến chỗ Phật-hoàng đảo mã thân-phụ ngài đem về bến Thương-thôn, Quỳnh-xá, để ở trên thuyền. Đương đêm, ngài sai hai người là Lê Khả, Lê Bị ôm hai bó cỏ theo dòng nước chảy xuống bên thuyền, đình quân giặc đương lúc ngủ mê, trộm lấy hải-cốt đưa về chỗ cũ an-tàng, rồi sai người canh-phòng nghiêm-mật. Quân giặc tỉnh dậy ngạc-nhiên không biết hải-cốt mất lúc nào.

Ngày hôm sau lại bị lũ tên Ái là quân chó săn nó dẫn giặc Minh đem binh đến vây bắt vợ con gia-quyển ngài đem biệt đi một chỗ, ngài may thoát được cùng với Lê Lễ, Lê Bị, Lê Xí tiếm-

ấn ở núi Chi-linh. Ở đây thiếu lương hai tháng, phải chịu ăn rau ăn cháo đợi quân giặc lui đi chỗ khác, rồi lại kéo quân về Lam-sơn, đắp thành lũy rất là kiên-cố, để làm kế bảo-hiềm; rồi thu-phục đảng-tốt được hơn trăm người, mật sai dân mừng con trai con gái đem tiền bạc đi các nơi, chiêu-mộ sĩ-tốt, chỉnh-bị khí-giới lương-thực đầu đẫy sần sàng, ra lệnh rằng: « Nay ta quên mình báo nước, ba quân nên phải vì ta hết lòng trung-ái, quyết trừ bỏ những bọn sai-lang, khiến cho quốc-dân được hưởng lợi-quyền, dù có xông-pha hòn đạn mũi tên, cũng đừng nên sợ chết! » Quân-sĩ nghe lời lấy làm cảm-khích. Bèn đem quân phục ở xứ Mãn-mang. Rồi đem một toán quân dữ giặc ra đánh, giặc cậy thế mạnh, đuổi quân ta vào nơi hiểm-địa, bấy giờ các toán quân tiếm-phục ở hai bên, nổ bắn như mưa, mũi tên có thuốc độc, quân giặc bị thương chết cũng nhiều, xô nhau chạy tán-loạn, mỗi người mỗi ngã. Ngài lại tiến quân giữ đồn Mãn-nhai, giặc lui binh ở xã Lạc-thượng, ngài lại tiến quân cùng giặc giao chiến ở đồn Nga-lạc (nay thuộc huyện Nga-sơn), bắt được Nguyễn Thao đem chém; rồi lại giao-chiến một trận nữa, bị quân giặc đánh thua phải lui quân về Chi-linh (nay thuộc động Giao-lão châu Trương-chính), giặc liền đem đại-binh đến Chi-linh đánh tập-hậu. Quân ta thế rất quần-bách, ngài gọi chủ-tướng bảo rằng: « Nay quân giặc thì nhiều, quân ta thì ít, mà lương xường chưa có dự-bị, vả ta cùng với giặc đã giao-chiến luôn ba trận, xem ra trong mình mỗi-một quả chùng, không thể gượng được, nào ai có gan cảm-tử thay ta, mặc áo nhung-bào, đem quân vào đánh Tây-dò, khiến ta được yên nghĩ ở đây, dưỡng-uy sức-nhuệ để định liệu các công việc sau này, may mà thành công được, ta quyết lập đại-kỷ-niệm không quên. » Chư-tướng đều

trông nhau lặng ngắt, duy có Lê Lai hăng-hái đến trước mặt mà nói rằng: « Hạ-thần đây tài hèn sức mỏng, nhưng cũng xin đem một tấm nhiệt-thành để hi-sinh cho nước! » Ngài vỗ tay mà khen rằng không ngờ Lê Lai lại có can-dảm xuất-nhân như vậy, bèn trao cho cái áo nhung-bào. Lê Lai hai tay nâng lấy mặc vào mình, cầm siêu - đao nhẩy lên cật ngựa, đi quanh trước mặt ba vòng, ngài đoái hỏi chư-tướng rằng: « Thử xem kỹ cách-diệu có giống ta không? » Chư-tướng tâu rằng: « Trông gần chưa được giống lắm, trông xa thời rõ là chúa Lam-sơn vậy. » Lê Lai liền bầm mệnh đem quân đi tiên-phong kéo thẳng đến dinh giặc, hô lên rằng: « Ta là chúa Lam-sơn đây, muốn trận này cùng giặc quyết-chiến để xem thẳng-phụ thế nào! » Giặc hô quân đuổi đánh. Lê Lai cưỡi ngựa xông vào trận-tiền liều chết, chém được tướng giặc mới thôi. Giặc vấy bốn mặt bắt Lê Lai đem về dinh, đều vỗ tay reo mừng: « Đâu chúa Lam-sơn đã dinh máu vào lưới gươm của ta rồi. » Ngài nghe tin than rằng: « Lê Lai chết nhưng tiếng Lê Lai còn, tiếng Lê Lai còn thời nước ta còn! »

Đoạn rồi Lê Lợi ở Lam-sơn luyện-tập quân - sĩ, dự - bị binh - lương, đợi xem cơ-cục ra thế nào. Lúc ấy Trịnh Công-Trừng người Hạ - hồng (nay thuộc phủ Ninh-giang, tỉnh Hải-dương), Phạm Thiện người Trấn - ninh, Nguyễn Đạc người Khoái-châu, Nguyễn Đa-Cấu ở Hoàng - giang, nổi binh làm loạn và Trần Thiên lại mạo-nhận là con cháu nhà Trần, dấy binh ở Lạng-sơn tự xưng là Thiên-thượng Hoàng - đế, kỷ-nguyên là niên - hiệu Vĩnh-thiên, đặt quan chia chức, mở kho, đúc tiền, nghiêm - nhiên là một tay địch - quốc vậy. Bấy giờ Lê Lợi thừa bủa phương nổi loạn, bèn

kéo quân ra đánh giặc Minh, người bản - quốc là Sầm - Lạn, dẫn tướng giặc là lũ Lý Bản, Phương-Chính đem mười vạn quân kéo vào Thái-mạng đánh quân ta. Ngai trước sai Lê Truyên, Lê Lý, đem binh phục ở xứ Bồ-mộng để đợi giặc đến. Quân giặc vừa kéo đến nơi, binh phục ở đó ồ ra đuổi đánh, chém được đầu giặc hơn ba trăm người, ngài tiến quân đóng ở sách Ba-phieu (thuộc huyện Suối-giang, nay đổi là huyện Quảng-địa), sai Lê Hào, Lê Thác đem một toán quân đánh phá đồn Du-quan, chém được đầu giặc và thu được khí-giới của giặc cũng nhiều. Tự dấy quân ta khí-thế ngày mạnh, bèn truyền lệnh cho các xứ nhân - dân đều biết rằng ngày nay cử binh không phải là vì tư-phần, chính là vì công-nghĩa vậy, ai có lòng yêu nước nên phải hết lòng giúp việc nước. Đâu dấy lấy làm hoan-hân cõ-vũ, tinh-nguyện đi tòng-quân.

Tướng giặc là Trần Tri đem hơn mười vạn quân đóng ở Ứng-ải (thuộc tổng Cồ-lũng, huyện Cẩm-thủy), cách xứ Ba-lãm ước năm-mười dặm. Chư-tướng biết tin có ý kinh-sợ, ngài hội chư - tướng bảo rằng: « Quân giặc tuy nhiều hơn quân ta, nhưng quân họ kéo bộ đến đây tất là nhọc-mệt, ta kịp nên thừa-cơ bất-ý kéo binh đến đánh tập - hậu; tất dễ như phá tre; giặc tuy nhiều, ta quyết không sợ ». Đêm ấy, suất quân-sĩ kéo thẳng vào đồn Ứng-ải, chém được giặc hơn nghìn đầu. Trần Tri lập-tức sớm mai mở đường xuyên-sơn tiến quân đến đánh, ngài mật sai đặt phục-binh ở chỗ Ứng-ải để đợi giặc đến, nửa ngày hôm ấy quân Trần Tri đương trèo qua núi đông như đàn kiến, hết lũ này đến lũ khác, quân ta phục sẵn ở đằng sau, nổ bắn từ - tung, dĩa thì chết, dĩa thì bị thương, dĩa thì ở trên núi lặn xuống, đè nhau chết như rác. Trần Tri thoát chạy, bèn

mưu với Mãn-Sát là tù-trưởng nước Ai-lao, đem binh đến cứu. Mãn-Sát đem ba nghìn quân, voi một trăm đôi, thanh-ngôn rằng : « Nước Ai-lao cùng với chúa Lam-sơn có tình lân-hiếu, nên phải đem quân đến ứng-viện ». Chư-tướng tưởng là thật, nói với ngài rằng : « Nay quân ta đã nhờ có tù-trưởng Ai-lao cứu-viện, quân giặc nhiều ta cũng không sợ. » Ngài bảo rằng : « Ta nghe có tên Lộ-Đàn-Luật người Thạch-thất tỉnh Sơn-tây, trước chạy sang Ai-lao làm kế phản-gián, tự đẩy Ai-lao cùng với ta không có thư-từ giao-thông nữa, nay ngạc-nhiên lại thấy quân Ai-lao đến giúp ta, cái mưu đó tất là của Trần Tri thác cơ như vậy, đừng nên tin, ta phải nghĩ kế dự-phòng, kéo nữa mắc phải mưu họ. » Bèn đem một toán quân quanh đi lối tắt để đánh tập-hậu ; lúc ấy quân Ai-lao ở giữa, quân ta hai đầu đổ lại đánh phá chém kể nghìn người, bắt được voi mười bốn đôi. Quân Ai-lao thấy rất quân-bách xin cầu hòa, ngài biết họ giả hòa để làm chước hoãn-binh, không cho hòa. Sau quân Ai-lao lại cùng với giặc Minh là lũ Mã-Kỳ hợp binh đến vây quân ta ở sách Quan-da (sách tức là xã, nay thuộc châu Quan-hóa). Quân ta bị thua lui binh đóng ở Khổi-thạch-quan, giặc lại hợp binh đem đến vây cả bốn mặt, ngài hội chư-tướng khóc mà nói rằng : « Nay quân ta so với quân giặc mười phần mình không được một, bốn mặt bị vây, ba quân tinh-mệnh gửi ở tay giặc, biết làm thế nào, thế rất nguy-biến, chẳng khác gì ếch trong siếc chìm trong lồng, chi bằng ta đem quân quyết đánh thù-tử phen này, may mà tổ-quốc khôn thiêng, lòng trời a-hộ, thoát khỏi cái nạn này chăng. » Chư-tướng nghe lời cảm-động, Lê Lĩnh, Phạm Đồng, Lê Hào, Lý Truyền xin đi tiên-phong, còn quân-sĩ ai cũng có lòng thù-ừ. Trận ấy giặc có ý khinh-chiến, quân ta đánh bắt được Phùng Quý

đem chém tươi, những vô-danh hạ-tối chém kể mấy nghìn đầu. Còn Mã-Kỳ, Trần Tri bỏ quân thoát chạy, quân Ai-lao tàn-loạn mỗi toán mỗi ngã.

Quân ta kéo về Chí-linh. Chỗ ấy đường-xá ngãng-trở, lương-thực vận-tải không tiện, trong hai tháng trời quân-sĩ nhịn đói nhịn khát, thậm-chí phải giết cả voi ngựa cho quân ăn cũng không đủ, tướng-sĩ ý muốn ăn ngài ra cầu-hòa với giặc. Ngài bất-đắc-dĩ phải theo ý-kiến của công-chúng, bèn khiến Lê Tân đem lễ-vật sang nhà Minh cầu-hòa. Lũ Trần Tri có bụng hồ-nghi, bắt giữ Lê Tân không cho đi. Ngài giận quá liền kéo quân về Lư-sơn, hội chư-tướng lại hỏi mưu-chước tiến-thủ nên thế nào. Ông Nguyễn Tịch (người huyện Sơn-dông) tâu rằng : « Nghệ-an là nơi hiểm-yếu, đất rộng người nhiều, chính là chỗ anh-hùng dụng-võ vậy. Tôi thường du-lịch chỗ ấy, nhân-tài nhiều tay nghĩa-hiệp, mà kinh-tế về đường tài-chính có phần tiện-lợi hơn các nơi, xin kéo quân về Nghệ-an để định căn-cước cho vững-vàng, rồi sau mới kéo cờ ra Đông-dô (Hà-nội) thời việc thiên-hạ mới có thể định được. » Ngài khen là phải, liền suất quân-sĩ kéo vào Nghệ-an đánh phá đồn Đa-cãng (nay là động Bất-cãng, phủ Quan-hóa). Đàng giặc là Lương Nhữ-Hốt thua bỏ đồn chạy, ngài truyền lệnh cho ba quân thu lấy những đồ khi-giới và lương-thực, còn vợ con giặc không được xâm-phạm người nào, lập-tức tha cho về cả.

Đoạn rồi tiến quân vào thành Nghệ-an. Quân vừa đến xứ Bồ-chạp, gặp tướng giặc là Thư-Hựu, cùng với người bản-quốc là Sầm-Binh, Sầm-Lan, đem binh phòng-tiết giữa đường. Trần Tri, Phương Chính, Lý An, đem quân bực đàng sau. Quân mình chết chệt ở giữa, tiến không được, thoái cũng không được, trời đã gần tối ngài sai

quân-sĩ mở lối ngang, phục quân ở bên rừng, đợi quân Trần Tri đến, phục-bình đầu dấy kéo ra đuổi đánh, quân giặc thua chạy, bắt được voi ngựa khi-giới không biết bao nhiêu mà kể.

Sớm mai ngài lại tiến binh đánh Thu-Hựu, bao nhiêu đồn-lũy khi-giới đốt sạch. Ngài lại tiến binh đánh lữ Sầm-Bành, hơn hai tháng trời, lữ Sầm-Bành đợi quân viện ở bên ngoài mãi không thấy đến, nên phải kéo quân ra hàng. Ngài truyền lệnh rằng: « Nay quân bạn-nghịch nó đã qui-dầu phục tội, ta nên lượng tha, ai muốn lưu lại theo ta đi việc quân-vụ thời cũng bằng lòng, nếu muốn về nhà yên nghiệp cũng cho, chứ ta không cưỡng». Đấng quân Sầm-Bành nghe lệnh ai cũng hoan-nghinh, đợi ơn tái-sinh muôn tạ, duy có tên Sầm-Bành là đứu nhĩ-tâm, mặt-dụ mấy tên thủ-hạ của nó trốn đi mất. Ngài sai quân-sĩ lập-tức đi các ngả đồn đầu lối bắt giặc Sầm-Bành về dinh hỏi tội: « Sầm-Bành! Sầm-Bành! mày là đứu đại-nghịch đại-ác, mày xưa nay vẫn quen thói nỏ giặc cho giặc, không nghĩ gì đến nước đến dân, tội mày không thể dung được, ta đã đem lòng nhân-từ khoan-thứ cho mày để được đởi-tội lập-công, sao mày lại dám nhĩ-tâm như vậy? » Truyền quân đem chém bêu đầu lên trước dinh, khiến cho kẻ khác biết răn chừa, chính là giết một người để làm gương cho muôn người vậy.

Việc binh phải đủ cả trí, nhân, dũng; có dũng thì mới hay cầm-tử khinh-sinh; có trí thì mới hay làm - cơ ứng-biến; có nhân thì mới hay thu-phục được nhân-tâm. *Binh-thư* nói: « Dũng-tướng không bằng trí-tướng; trí-tướng không bằng nhân-tướng. » Xem như vua Lê Lợi trận đánh ở Ba-phiêu và Ứng-ái, chỉ có năm trăm quân mà dám đương với quân nhà Minh, cùng quân Ai-lao kẻ hơn mười vạn, thế chẳng phải là dũng-tướng đó

du? Dũng chức phục-bình nghi-bình, mà giải được vây, phá được trận, chẳng phải là trí-tướng đó du? Bất được giặc mà tha cho vợ con nó về, cầm quân-sĩ không được xâm-phạm chủ nào, chẳng phải là nhân-tướng đó du? Ông Mạnh-tử nói: « Duy có người không muốn giết người ấy mới hay nhất-thống được thiên - hạ », không phải vua Lê Lợi là ai?

Ngài đã trừ bỏ được lữ Sầm-Bành rồi bèn tiến quân đến Trà - lung (thuộc phủ Lương-dương) chiếm giữ Nghệ-an. Ngài phủ-dụ bộ-tướng và tú-trường, các đạo mộ được hơn năm nghìn quân. Quân giặc là lữ Sơn-Thọ dùng kế dụ ngài ra hàng. Ngài biết ý sai người vãng-lai, tình-ý rất la thân-mật, để dò xét mưu-kế họ làm thế nào, biết tin lữ Trần Tri, Phương-Chinh, bất-nhật đem quân bộ quân thủy đến đánh quân ta, ngài mật sai người châu ngoại là Đinh Liệt đem hơn nghìn binh lên đi đường tắt đến giữ đất Đỗ-gia (nay thuộc huyện Hương-sơn), ngài thân-suất tướng-sĩ đến đất Khử-lưu (nay thuộc bắc-ngạn sông Nam-giang), đóng quân ở trên sông về phía thượng-lưu giữ hiểm để đợi giặc. Cách hai ngày quả-nhiên giặc Minh kéo quân đến xứ ấy đóng đồn ở hạ-lưu. Quân ta ban ngày thời giương cờ khua trống, ban đêm thời đốt lửa làm nghi-bình, khiến cho quân giặc yên-trí rằng quân ta vẫn đóng ở chỗ ấy. Nửa đêm mặt sai quân-sĩ, voi, ngựa, binh-khi, độ qua sông, phục binh một chỗ, sáng ngày mai quân giặc tiến quân đến đánh, gặp phải quân phục, thua chạy, phải lui về đóng ở hạ-lưu, đắp thành lũy rất là kiên - cố, chứa sẵn lương - thực, cũng định đóng bền ở chỗ ấy để chống giữ quân ta. Ngài bèn sai quân - sĩ đào hầm bốn mặt ở chỗ quân-dinh, rồi đem một toán quân ra cùng giặc khiêu-chiến, giả-cách đốt dinh trốn chạy. Giặc kéo binh đến thượng-lưu,

quân ta phục ở bên dưới, bốn mặt nổi quân, bất tướng tiên - phong là Hoàng Thành và Chu Kiệt đem chém, còn lũ Trần Tri thua chạy, thu-thập đảng-tối về đóng Nghệ-an.

Ngài tiến quân đến xứ Thổ - du, (thuộc huyện Thanh-chương). Thổ-tù ở xứ Ngọc - mã xin đem quân theo ngài để hiệu-lực. Quân ngài kéo qua đến xã Đa-lôi (nay thuộc xã Nam - kim), già trẻ tranh nhau đem trâu bò lợn gạo đến dâng, nói rằng: « Không ngờ uy - nghi của tở-quốc lại còn có ngày nay, đem chút cảm-tình để giải tỏ tấm thành với thánh-thượng ». Quân ngài đi đến châu huyện, đâu đâu kéo ra hàng.

Giặc Minh là Trương Hùng đem thuyền lương ba trăm chiếc đưa đến Phủ Diên. Khi gần đến nơi ngài sai Đinh Lễ đem binh phục ở giữa đường để đợi thuyền lương của Trương Hùng đi đến đây thời quân phục kéo ra đánh lấy cả ba trăm chiếc. Đinh Lễ báo tin, ngài mừng nói rằng: « Lương của giặc nó lại giúp cho ta cũng là lòng trời giúp ta vậy. » Ngài lại sai Lê Sát, Lưu Nhân-Thụ (người Đại-từ tỉnh Thái-nguyên) kén chọn quân-sĩ và voi ngựa đâu đây chỉnh-bị rồi kéo quân vào thành Tây-dô ở Thanh-hóa hợp với quân Đinh Lễ để phá hết sào-huyệt giặc Minh. Bấy giờ giặc kiên giữ ở trong thành, không dám ra ngoài.

Ngài lại sai Trần Nguyên-Hãn, Lê Lỗ đem hơn nghìn quân kéo vào hạ thành Tân-bình (nay Quảng-bình), thành Thuận-hóa (nay Quảng - trị, Thừa-thiên), hai thành ấy đã bình xong rồi, ngài lại sai chủ-tướng đem quân đi phủ dụ các đạo ở Đông-đô. Ý Truyện Phạm Văn-Sảo, Trịnh Khả, Đỗ Bi đem một đạo quân ra Thiên-quan (nay thuộc Ninh-bình), thẳng đường kéo ra Quảng-oai, Quốc-oai (nay thuộc Sơn-tây), Gia-hưng, Qui-hóa, Đa-giang (đều thuộc tỉnh Hưng-hóa, Tuyên-quang),

chỗ nào cũng có binh đóng để phòng-tiết các lối không cho quân viện ở Văn-nam kéo sang nữa. Lũ người Bùi Bị, Lưu Nhân-Thụ đem một đạo quân ra Thiên-trường (nay phủ Xuân-trường thuộc tỉnh Nam-dịnh), Kiến-xương (nay phủ Tiên-hưng Thái-bình) và Thượng-hồng (nay thuộc Ninh-giang Hải-dương) Hạ-hồng (nay thuộc Ninh-giang), Lạng-giang, chỗ nào cũng có binh phòng-tiết các lối không cho quân viện ở Lưỡng-Quảng kéo sang ta nữa. Rồi sai Đinh Lễ, Nguyễn Xi kéo thẳng ra Đông-quan để phủ-dụ dân-chúng, quân đi đến đâu giữ pháp-luật nghiêm-chỉnh không có xâm-phạm của ai một cái tơ cái tóc nào, cho nên dân-sự ở đâu nghe tiếng đều hàng-phục cả.

Lam sơn thực-lực của ông Lê Quý-Đôn chép khi ngài kéo quân vào Nghệ-an đến chỗ thành Hồ-khẩu đất Hưng-nguyên, chỗ ấy có đền thờ tối-linh, tục gọi thờ ông thần góa vợ. Đêm ngài nằm mộng thấy ông thần báo rằng: « Nhờ tướng-quân làm ơn cho tôi một người vợ thiếp, tôi xin giúp tướng-quân đánh phá giặc Ngô để thành được dễ-nghiệp ». Ngài tỉnh dậy gọi các vợ thiếp báo rằng « Ai chịu làm vợ ông thần góa, ta sẽ đem vi thiên-tử truyền ngôi cho con trai người ấy ». Các người vợ thiếp không ai bằng lòng, duy có bà Trần Thị-Ngọc là mẹ ông Nguyễn long (sau là vua Thái-tôn) quì trước mà nói rằng: « Quả được như lời ước thời làm vợ ông thần góa, thiếp cũng xin cam lòng. » Rồi mà tấm gọi thay quần áo dẫn đến chỗ đền ấy, giao cho người thủ-từ, quả-nhiên Thị-Ngọc vào trong đền chết tươi ngay lập tức.

Kỳ-giả tưởng việc này là ngoa-truyền không phải là thực-lực, vì vua Lê Lợi là bậc chân-chính anh-hùng, mưu-lược cũng đủ báo được thù cho nước, tài-tri cũng đủ rửa được hổ cho dân có lẽ nào phải nhờ cái quyền-lực

của vị dâm-thần mới bình được giặc Ngô, lại có lẽ nào đem người ái-thiếp của mình siểm-mị với ông thần góa để đến hại cả nhân-mệnh mà nhân-tâm cho đành. Đến như lời ước với vợ thiếp : « Hễ nghe lời ta thời sau ta truyền thiên-hạ cho con trai người ấy, » lại thậm là vô-lý ; vì thiên-hạ là thiên-hạ chung của dân nước Nam, không phải riêng của nhà Lê. Phỏng như con trai người thiếp ấy không đủ tư-cách tự-trị được nước Nam, mà đem cả thiên-hạ giao-phó cho người ấy có đáng gọi là anh-hùng yêu nước không? Thế thời việc này chẳng qua là mộng - trung-thuyết-mộng, không phải là thực-lực, không đủ tin vậy.

Ngoài Đông-dò đã ủy-thác có người rồi, không phải quan-hoài đến nữa. Ngai ở Nghệ-an kéo quân về chiêu-phủ Tây-dò (Thanh-hóa), đóng quân ở suối Giang. Bấy giờ sĩ-dân đều tình-nguyện xin đi tòng-quân ; bèn kéo quân hạ được thành Tây-dò. Tướng giặc là Phương-Chính thua chạy ra bể. Bấy giờ quân ta thanh-thể lừng-lẫy khắp cả Đông Tây-dò. Lũ giặc là Trần Cáp, Mã Kỳ nghe chùng chồn gan run ruột. Nhà Minh cử Vương Thông làm chức Tiết-chế-quân-vụ để chống đánh quân ta.

Vương Thông cùng Mã Anh đem năm vạn quân hợp cùng với lũ quân Trần Thiếp hơn mười vạn quân ; chia ra làm ba đạo. Vương Thông thì đóng đồn ở bến dò Cỗ-sở (nay xã Cỗ - sở huyện Thạch-thất), Phương-Chính đóng đồn ở Thu-đôi (nay thuộc huyện Từ-liêm) Mã-Kỳ đóng đồn ở Thanh-oai. Bày những dinh trận rất là lẫm-liệt, tướng nuốt sống quân ta để như không vậy. Bấy giờ quân ta là lũ Lê Truyen, Lê Bí, kéo quân tự Ninh-kiều (nay xã Ninh-son huyện Chương-đức) đến xã Cỗ-lâm (nay thuộc huyện Thanh-oai) chia binh tiếm-phục để đối - đãi quân giặc, khiến một toán

du-binh bực đến dinh Mã Kỳ để khiêu giặc ra đánh, giã-cách thua chạy. Mã Kỳ liền đem quân đuổi đánh đến cầu Tam-la (nay là Ba-la, giáp giới huyện Từ - liêm, huyện Thanh - oai). Quân phục đầu đẫy nghe hiệu nổi lên đánh phá quân giặc. quân giặc thua chạy, liền đuổi đến cầu Nhân-mục (nay thuộc huyện Thanh-oai) chém được hơn nghìn đầu, còn những người bị thương nằm đầy cả đường, bắt sống được hơn năm trăm người. Mã Kỳ kinh sợ phóng ngựa chạy mất. Bèn cùng với Phương-Chính đem những dư-dãng đến chỗ dò Cỗ-sở, hội với quân Vương Thông làm một toán. Quân ta là Trần Tri, Trần Nguyên kéo quân đến chỗ Cỗ-sở để chống đánh với quân Vương Thông. Trần Truyen bị phải mũi tên, bèn thu binh về giữ ở Cao-bộ (nay thuộc huyện Thanh-oai). Đinh Lễ, Lê Xi đem tinh-binh ba nghìn người, voi hai đôi, thừa khi trời tối kéo sang Cao - bộ, hợp với quân Trần Truyen, mưu lập phục-binh ở xã Chúc - động, Tốt - động. (nay thuộc huyện Chương-đức). Bấy giờ tướng giặc là Vương Thông đem một đạo kỵ-binh bực sau quân Trần Truyen, một đạo chinh-binh độ qua sông, hễ nghe tiếng pháo thì quân bực đằng sau và quân độ-hà hợp lại đánh quân ta. Lũ Đinh Lễ đã biết cái bí-kế của giặc nó làm như vậy, đầu trống năm trời đương mưa to mặt sai sĩ-tốt đến các nơi hiểm-yếu phát mấy tiếng pháo, giặc tưởng là pháo hiệu của mình, vội-vàng đem quân đuổi đánh. Quân giặc vừa đuổi đến Tốt-động, thời quân phục-binh bèn ta bốn mặt xông vào đuổi đánh, quân giặc bị phải trời mưa đường chật, chen nhau mà chạy, đè nhau mà chết, cùng lẫn xuống sông mà chết hơn năm vạn người, sông Linh-giang nước ừ lại không chảy được. Ta chém được Trần Cáp, Lê Truyen, còn bắt sống được hơn năm

vạn người, lương-thực, khí-giới thu được rất nhiều. Phương-Chính, Mã-Kỳ thoát chạy, Vương Thông bị thương trốn về đóng ở thành cổ-thủ, sai người phá chuồng Qui-diễn ở chùa Nhất-trụ và phá vạc Phổ-minh ở đền Túc-mạc để làm đồ cho quân dùng (1).

Lê Lợi đóng ở suối Giang, nghe quân ta thắng-trận, rời hành-dinh đến Thanh-dám. Chư - tướng đến mừng, tung-hỏ vạn-tuế. Ngài liền suất chư-tướng cử đại-binh đến hạ thành Đông-dò. Giặc Minh đóng cửa thành đắp thêm đồn lũy để giữ thành. Ngài đóng quân ở Bồ-đề (bắc-ngạn sông Nhị-hà, thuộc thôn Phúc-hữu, huyện Gia-lâm, chỗ ấy có cây bồ-đề, cho nên gọi là sông bồ-đề), hào-kiệt các đạo và tù-trưởng ở duyên-biên kéo đến đây cả quân-dinh, xin đi tòng-quản hiệu-lực; dân-sĩ đến mừng, ngài hậu-đãi rất là chu-chí, tùy tài của người ta mà trao chức, người hay nghề văn thi cho làm quan văn, người hay nghề võ thi cho làm quan võ. Lại chia Đông-dò làm bốn đạo: Tam-giang, Tuyên-quang, Hưng-hóa, Gia-hưng làm Tây-đạo; Thượng-hồng, Hạ - hồng và An - bang làm Đông-đạo; Bắc-giang, Thái-nguyên làm Bắc-đạo; Khoái-châu, Tân-hưng, Kiến-xương, Thiên-trường làm Nam-đạo. Bốn đạo quân ấy chú-ý đề-phòng quân giặc ở Đông-dò. Bấy giờ Vương Thông, Sơn Thọ cùng với quân ta giao-chiến, đánh trận nào thì giặc thua trận ấy; thế giặc ngày đuối, biết cơ không thể chống lại được với quân ta, bèn khiến người đưa thư đến chỗ hành-dinh xin giảng hòa, muốn được toàn - quân về nước. Ngài tiếp được thư cũng bằng lòng cho Vương Thông được như lời

cầu-thỉnh. Nhân vì thổ-quan là Trần Phong và Lương Nhữ-Hốt vốn là quân bán nước, sợ giặc Minh kéo về Tàu thời tinh-mệnh mình và gia-quyển tất bị chu-duyet, đến nói với Vương Thông rằng: « Ngày trước Ô-Mã-Nhi kéo quân đến đánh nhà Trần, ông Trần Hưng-Đạo lập kế giết sạch, không cho một người nào về nước; việc hòa với chùa Lam-sơn thậm là thất-sách ». Vương Thông nghe lời, mặt ngoài giảng-hòa, nhưng bên trong vẫn dao hào đập lũy, phòng-bị như cũ, lại mật sai người đi các nơi xin quân đến cứu-viện. Ngài đã biết Vương Thông là đứa phản-trắc như vậy, bèn tuyệt không giao-hiệu nữa; lập-tức sai Lê Quốc-Hưng đem quân đóng ở Điều-đao (thuộc huyện Gia-lâm, Bắc-ninh) và Thị-kiều (thuộc Võ-giang); Trịnh Khả, Lê Đại đem binh đóng ở Tam-giang (thuộc Hưng-hóa); Lê Sát, Lê Thụ đem binh đóng ở Xương-giang (thuộc phủ Lạng-giang); Trần Lựu, Lê Pội đem binh đóng ở Ôn-châu (thuộc Lạng-sơn); đầu đẫy cầm phòng rất là cẩn-mật. Ngài ở hành-dinh Bồ-đề lại sai chư-tướng độ qua sông Nhị-hà vào đánh Đông-quan; Trịnh Khả giữ cửa đông, Đinh Lễ giữ cửa nam, Lê Trưng giữ cửa tây, Lý Truyện giữ cửa bắc; quân ta vây cả bốn mặt. Ngài lại sai chế ra chiến-thuyền tập thủy-trận và chế các thuyền để vận-tải binh-khí vào trong thành, nhưng vẫn cho quân sĩ yên nghĩ chưa có khai-chiến trận nào cả. Chư-tướng tâu rằng: « Bốn mặt thành quân ta đã chinh-bị cả rồi, xin kéo vào trong thành để diệt hết quân giặc. » Ngài nói: « Đánh thành là hạ-sách, vậy quân ta lâu nay xung-đột chỗ hàng-

(1) Chuồng Qui-diễn: tức truyền triều Lý Vĩnh-thuận đúc cái chuông ấy để ở chùa Nhất-trụ (tục gọi là Chùa Một-cột) ở thôn Thanh-bảo Hà-nội. Chuồng to quá đánh không kêu. Phòng chỗ ấy thường có châu rùa, nên gọi là chuồng Qui-diễn. - Vạc Phổ-minh, vạc Thái-hiên được chùa đúc cái vạc ấy. Hiện nay chùa Phổ-minh ở làng Túc-mạc (hạt Nam-dinh.)

trạ, gối giáo nằm sưng, phần nhiều mỗi-một, nay lại kéo vào trong thành thời quân ta cùng với giặc hai bên xung-đột, lại sợ có quân viện ở bên ngoài nó kéo đến thời quân mình ở bên trong biết tình thế nào, không bằng ta cứ phòng-tiết ở bên ngoài không cho quân viện đến, bất-nhật quân giặc lương-xương khánh-kiệt, thế-tất phải ra hàng, thế thời không phải đánh mà khuất phục binh người, chính là thượng-sách vậy. »

Ngài dựng cái lâu ba tầng rất cao ở bên bắc-ngạn sông Nhị-hà, ngài thường lên trên thượng-tầng để xem trong thành tình-hình động-tĩnh thế nào. Nguyễn Trãi ngồi ở tầng thứ nhì thảo-thiện từ-trát để truyền-báo các nơi.

Trương nhà Minh là lũ Lương Minh, Thời Trụ, Lý Khánh, đem binh-mã mười vạn ở tỉnh Quảng-đông kéo sang nước ta vừa mới đến cửa Ba-lũy (thuộc xã Đông-dương, châu Văn-uyên, tỉnh Lạng-son). Lê Đạo, Lê Bồi đuổi đánh, chém được hơn ba nghìn đầu, ngựa bắt được hơn ba trăm đôi. Nhà Minh nghe tin trận ấy thất-bại, bèn sai Tông-đốc là Liễu Thăng và Mộc Thạnh đem một đạo quân do con đường ở Ôn-châu mà kéo vào Lạng-son. Mộc Thạnh đem một đạo quân do con đường Văn-nam qua cửa Lê-quan (thuộc huyện Vĩnh-tuy) kéo vào Tuyên-quang; hai đạo quân ấy tất cả hai-mười vạn, ngựa ba trăm đôi, dân-sự nghe tin quân Tàu kéo sang phen này rất là dữ-ợn, ai cũng rùng ruột chồn gan. Ngài vẫn nghiêm-nhiên coi như thường vậy, không có biến-sắc chút nào, liền truyền hịch cho các đạo nhân-dân biết rằng: « Các thành ở Tây-đô Đông-lộ đã hạ được rồi, duy có thành Đông-quan là chỗ thâm-cấn cố-đế của giặc nó chiếm đã lâu, chưa có dễ một sớm mà phá ngay được, nên ta phải di-duyên đàng-dãi, mong có bậc hào-kiệt để giúp ta cho được thành công; vậy nay

hào-kiệt đâu đấy cũng nên thế-tất lòng ta, trên vì nước dưới vì dân cùng ta hợp mưu hợp sức, đừng nên ngồi yên một chỗ, khiến cho quốc-dân chịu những cách khổ-sở lầm-than. Nếu ai có chí cao-thượng như bậc tứ-hiệu và Nghiêm Tử-Lãng nhà Hán không chịu ra làm quan, thời ngày nay cũng nên đem mình cứu nước, khiến quốc-dân được hưởng cái quyền tự-do, nếu xong công việc muốn về yên nghỉ ở chỗ sơn-lâm hoặc muốn làm như ông Trương Tử-Phòng giúp ông Hán Cao rồi lại theo ông Xích-Tông đi tu tiên, ta cũng mặc lòng, chứ ta không cưỡng». Hào-kiệt bốn phương nghe tiếng ai cũng nức lòng đến chỗ hành-dinh mà nói rằng: « Nay chúa Lam-son ra tay dẹp loạn khiến cho quốc-dân khỏi cái vòng nô-lệ, chính là đại-hạnh-phúc cho quốc-dân vậy; tuy không có tài-trí gì đáng gọi là hào-kiệt, nay đại-vương có lòng dung-nạp, chúng tôi xin đem cái lòng yêu nước để dãi tỏ với non sông. » Ngài nói: « Các ông có lòng tốt như vậy, không những đại-hạnh cho tôi, mà đại-hạnh cho cả nước Việt-Nam này ».

Lúc ấy ngài ban quân-hiến mười điều cho tướng-sĩ: « 1° Quân trong huyện-hoa không được nghiêm-chỉnh; 2° Quân trong đem những điều huyện-hoặc đề kinh-dộng quân-sĩ; 3° Khi làm trận nghe thấy hiệu trống đánh cờ vậy mà giêng-giảng không tiến quân lên; 4° Thấy vậy cờ cho dừng quân lại mà không dừng; 5° Nghe chiêng lui quân mà không lui; 6° Thiện li hàng ngũ không có trật-tự và canh-phòng không được cẩn-mật; 7° Nhớ vợ con tự-tiện bỏ quân-ngũ về nhà; 8° Đã có tên ở binh-tịch, kẻ nào ăn tiền mà lại cho lính về; 9° Ai đem cái lòng yêu ghét riêng, người không đáng công mà lại cho công, người không đáng phạt mà lại phạt; 10° Trong chỗ quân ngũ nở lòng trộm cắp của nhau. Trong mười

điều ấy, ai phạm điều nào đã có gươm ta đó. » Quân - sĩ nghe lệnh ai cũng giữ y một phép, ngài sai chư-tướng sắp binh-mã khi-giới để trừ bỏ giặc Minh.

Bấy giờ Liễu Thăng và Thôi Trạ tiến binh đến cửa Pha-lũy (thuộc xã Đồng-dăng, châu Văn- yên). Ngài biết tin hội chư-tướng bảo rằng : « Giặc ở ngoài nghìn dặm tới đây, quân mỗi ngựa mệt, ta thừa khi họ mới đến, đem binh đánh luôn để tiêu cái nhuệ khí của họ. Binh-pháp có câu : *« Thiên thanh khí dĩ đoạt nhân »*, chính là nghĩa vậy ». — Bèn sai Lê Sát, Lưu Nhân-Thụ, đem một vạn quân, năm đôi voi, đến chỗ cửa ải Chi-lăng phục binh ở đó. Lại sai Lê Lý, Lê An đem ba vạn binh tiếp-tục đến sau. Trần Lựu thì đóng quân ở chỗ Ai-lưu (thuộc phía bắc tỉnh Lạng-sơn). Quân Liễu Thăng tiến đến Ai-lưu, Trần Kiều phải lui quân đóng ở Chi-lăng, trước cửa chỗ ấy đoạn nào cũng có bảy trận và đồn lũy để chống giữ. Liễu Thăng thừa-thể đuổi đánh quân Trần Lựu, đến cửa Chi-lăng liền phá sạch cả đồn-lũy, đương-dương tự-dắc, tướng không ai dám địch với mình nữa. Lúc ấy ngài sai người cầm tờ thư đến chỗ quân-dinh Liễu Thăng, nói rằng : « Nay chúa Lam-sơn xin theo ý vua Thành-lô nhà Minh khi trước, lập con cháu nhà Trần để chủ-trương việc nước và xin bãi binh, trước là thượng-quốc cũng khỏi hao binh tổn tướng, mà dân Việt-Nam cũng khỏi khổn-khở về sự binh-qua. Đội ơn muốn ta. »

Liễu Thăng nhận được tờ thư không thèm mở ra xem, chắc là phen này quân mình có thể bắt sống được chúa Lam-sơn, liền hô quân đuổi đánh, vừa đến cửa Chi-lăng mới cách hai dặm, quân Trần Lựu giả cách thua chạy, Liễu Thăng đem một trăm quân kỵ-mã đi trước để đuổi quân Trần-lựu; còn mấy toán quân đi sau theo không kịp ngựa, quân ta phục sẵn

ở bên đường, Liễu Thăng vừa mới đến bờ Đào-mã (nay gọi là núi Mã-yên thuộc xã Mai-sao, châu Ôn) bị quân phục ủa ta chém chết, quân; Lê Lý, Lê Sát hợp lại đánh bắt được Lương Minh chém ngay trận-liền, còn những đảng-chúng bị chết vô-số. Lý Khả biết thế mình không thể chống lại được, liền lấy gươm đâm cổ chết. Tỳ-tướng giặc Minh là Thôi Trạ, Hoàng Phúc, liền thu-thập những đảng-tốt, toàn kéo vào đến thành Xương-giang. Mỗi gần đến nơi nghe tin quân ta đã hãm đánh được thành Xương-giang rồi, kinh sợ quá, chồn cả gan ruột cả ruột, không biết dùng kế nào, bất-dắc-dĩ tất phải đóng đồn ở cánh đồng. Ngài liền sai quân thủy quân bộ vây đánh bắt được Thôi Trạ và Hoàng Phúc cùng dư-dãng ba vạn người.

Bấy giờ tướng giặc là Mộc-Thanh cùng Phạm Văn-Xảo, Trịnh Khả đóng quân ở cửa Lê-hoa (trước thuộc huyện Vĩnh-tuy tỉnh Tuyên-quang, nay sáp-nhập tỉnh Văn-nam nước Tàu). Ngài biết rằng Mộc-Thanh là tay lão-thành am-luyện không có táo-cấp như Liễu Thăng, bèn mật báo cho Văn-Xảo Trịnh Khả cứ đóng bên quân ở đó, đừng nên đánh vội, để đợi xem binh-tình của Liễu Thăng như thế nào, rồi sẽ liệu bài xử-tri. Trận ấy đánh được Liễu Thăng, ngài sai người dẫn những quân tỳ-tướng cùng là ấn-tin của Liễu Thăng mình bắt được đem đến cửa Lê-quan cho Mộc-Thanh coi. Mộc-Thanh trông thấy thất-sắc, bao nhiêu tinh-thần hăng-hải tiêu-ma mất cả. Quân Trịnh Khả mới thừa-cơ tiến quân đuổi đánh, chém được hơn vạn người, còn Mộc-Thanh phóng ngựa chạy về châu Thủy-vĩ.

Ngài liền sai người dẫn tướng giặc là Hoàng Phúc đến thành Đông-quan và hai cái hồ-phù của phó tướng-quân là Liễu Thăng thường đeo, cùng là cái ấn bạc của Hoàng Phúc đưa cho

Vương Thông xem, Vương Thông liếc mắt trông thấy kinh-sợ, hồn vía bay cả lên trời. Bụng bảo dạ rằng : « Nay quân viện có hai quan tướng đã bị chừa ! am-sơn bắt được rồi, ta đóng đây thân có thể có cũng không thể giữ được, không gì bằng giảng-hòa. » Bên sai người thảo tờ thư đưa đến hành-dinh cầu-hòa. Ngài nhận được thư ước với Vương Thông hội ở thành cửa nam để định tờ hòa-ước, và hạn cho Vương Thông trong một tháng phải rút quân về Tàu.

Ngài cùng Vương Thông giảng-hòa xong, sắc cho Chư-tướng ở thành Tây-đô và thành Cồ-lộng (thuộc xã Bình-cách huyện Ý-yên Nam-định), thành Chi - linh, biết rằng nay tướng nhà Minh đã xin giảng hòa rồi, nên giải vây cho quân-sĩ yên nghĩ.

Nội-cục nay đã yên rồi, còn cách ngoại-giao làm thế nào cho được ổn-dàng ? Vì nước Tàu là một nước đế- quốc ở Á-châu này, xưa nay nước mình vẫn phải triều-cống, không có lẽ nay mình đã gây nên được cái công-cuộc tự-chủ, mà lại khiết-nhiên không có tinh-y vãng-lai, sợ sau này lại gây ra cái mối họa nữa, nên ta phải nhún mình hậu-lễ để đối với thượng-quốc cho được trọn vẹn cái công cuộc của mình. Bên sai Lê Thiệu-Dĩnh, Lê Cảnh-Quang, Lê Đức-Huy đem tờ biểu và lễ-vật các hạng theo phái-viên của Vương Thông vào cống Yên-kinh. Tờ biểu đại-lược nói rằng : « Vua Cao-tò-hoàng-đế khi mới đăng-quang, tổ chúng tôi là Trần Nhật-Khue trước vào triều-cống, mong được bao-thưởng phong cho tước Vương, dời dời kể tập, giữ chức phiên-bang, cống-hiến phương-vật. Nhân vì Hồ Quý-Ly ám-mưu thoán - nghịch, vua Thành - tổ nghĩ đến nghĩa phiên-bang, đem quân hỏi tội. Khi ấy đã bình được giặc Hồ, có chiếu cầu con cháu nhà Trần để nối-dõi tôn-thống. Không ngờ quan

tổng-binh là Trương Phụ đã vội xin đặt quận huyện để quản-trị nước Nam, bảy giờ thần hạ nhân có nạn ở trong nước phải chạy sang Lão-qua (tức là nước Nam-chương) chỉ muốn lãnh mình để mong cho được toàn tính-mệnh mà thôi. Không ngờ quốc-dân còn nhớ đến ơn-trạch của tiền-nhân không nỡ để lưu-lạc như vậy, nên bách-tôi phải về nước, bắt-đắc-dĩ mà phải cưỡng-tòng. Tuy là tội ở quốc-dân không biết giữ hồn-phận mà cũng tự chúng tôi không biết cấm-chấp quốc-dân, khiến xảy ra những việc chiến-tranh thâm-kịch như vậy. Bảy giờ tôi đã biết đến chỗ quân-môn xin lỗi, nhưng tướng-quân là Vương Thông quyết ý không nghe. Quốc-dân nghe tiếng đại-binh áp-bức, sự bách-thé cùng nên phải đoàn-thề hợp-quân, ra giữ ngoài cửa ải, cốt để bảo-toàn tính-mệnh, chứ có dám đem lòng chống cự đâu. Bất-y quan-quân kéo đến kẻ mấy mươi vạn người, voi ngựa kinh-sợ, xông chạy vào chỗ hàng-ngũ, đến nỗi dây vô hại đến nhân-mệnh. Như thế cũng là sự xuất-ư bắt-đắc-dĩ, tôi xin vạn-cam. Còn như quan-quân khi-giới binh-mã thu được những thứ gì vẫn lưu-tri một chỗ không dám xâm-phạm chút nào ; xin kẻ một bản danh-sách sẽ xin lục-lục đệ- nạp, dám mong Hoàng-thượng ơn trời lượng bề soi xét cái lòng thành của phiên-phục, xá tội cho tôi, bớt con lời-dinh, ra ơn vũ-lộ, giảm uy phủ-việt mà vinh-thưởng còn-ba, khiến được giữ chức phiên - phục, tuế-thời triều-cống, tuân giữ lễ thường, đợi ơn thánh-thượng vô-cùng. » Vua Minh xem tờ biểu biết rằng nói dối, nhưng cũng yên việc bình-qua, sắc bộ Lễ là lũ Lý Kỳ đem sắc phong cho Trần Trung làm An-Nam Quốc-vương, và sắc bãi bố-chính sứ-ti ở Giao-châu cùng triệt binh về Tàu.

Trước chúa Lam - sơn lập Trần Trung để kế-tự nhà Trần gọi là Vệ

Quốc-công, cho lui ở núi Không-lô, (tức là chùa Lạc-lâm thuộc huyện Thạch-thất tỉnh Sơn-tây). Nhân thay mặt Trần Trung làm tờ biểu sai người sang nhà Minh cầu phong. Vua nhà Minh không trả lời, nên bảy giờ công-hiến phương-vật và dâng tờ biểu cầu-phong cũng phải mạo xưng là Trần Trung, chính là chỗ anh-hùng khí nhân vậy. Duy có một việc đúc hai người vàng đem cống nước Tàu để thay cái mạng cho Liễu Thăng và Mộc Thạnh để làm thành-lệ sau này, bao giờ vào cống cũng phải đem hai người vàng, nợ Liễu Thăng không bao giờ trả xong. Ngồi mà tính lại tự đời ông Lê Lợi cho đến hết đời nhà Lê gần bốn trăm năm mỗi một lần cống nước Tàu phải đúc hai người, tổn-hại biết bao nhiêu là vàng trong nước!»

Vua Minh đã sắc cho tiền-binh về Tàu. Vương Thông bèn dẫn quân bộ qua sông Nhị-hà, còn quân thủy thời đi thuyền theo sau. Lúc ấy quân-hồi vô-lệnh, dân-sự lâu rầy vẫn ghét giặc Minh, muốn hạ độc-thủ để báo-thù; ngài liền sắc nhân-dân ở chỗ duyên-lộ thuộc con đường quân Tàu đi, đầu đây phải bình-tĩnh làm ăn, không được nào-động. Tướng-sĩ vẫn khuyên ngài giết Vương Thông, ngài nói rằng: «Giết người ra hàng là cái việc bất-tường, nay muốn thỏa một cái lòng giận sớm mai mà lại mang tiếng giết quân hàng, để tiếng cười với đời sau, thà rằng tha cho người ta để yên việc binh-chiến muôn đời sau này, chớ là hạnh-phúc cho dân ta đấy ư!» Bèn giao cho Phương Chính, Mã Kỳ đem năm trăm cái thuyền đi đường thủy, còn những người ra hàng hơn hai nghìn người, và hai trăm đôi ngựa đi đường bộ về Tàu và cấp cho lương-thực đủ cả.

Khi Vương Thông gần về nước năm nghĩ ở dinh cùng ngài nói chuyện suốt đêm, sớm mai dâng-trình, tiễn dãi rất hậu. Vương Thông về đến Yên-kinh

phải hạ ngục Cầm-y, tức bỏ quan-chức và phải tịch-ký cả gia-tài.

Giặc Minh đã yên. Vua sai ông Nguyễn Trãi (người Nhị-khê) thảo bài «Bình Ngô đại-cáo» (Vua Thái-tổ nhà Minh trước xưng làm vua Ngô, nên ta gọi là vua Ngô), bá cáo cho thiên-hạ đều biết; đại-y nói: ngài khi-binh vì dân trừ hại, nay đã đuổi giặc Minh về Tàu, báo được hồ cho dân, rửa được thù cho nước; tuy ở nhân-mưu nhưng cũng nhờ có thiên-địa tổ-tôn âm-phù mặc-trợ cho mới được như vậy.

Năm mậu-thân, (1428) ngài 43 tuổi, quân-thần rước ngài vào thành Thăng-long, xin ngài tức vị Hoàng-đế. Ngài nói: «Vua hương đánh chúa Kiệt, vua Vũ đánh chúa Trụ, công-đức không ai bằng, thế mà chỉ xưng vương, ta đây có công đức gì mà đã xưng đế.» Bèn tự xưng là «Thuận-thiên thừa-vận đại-vương», tức vị ở đền Kinh-thiên, cho những công-thần đời họ là họ Lê, ban tước có sai-dăng tất cả 221 người. Bảy giờ công-thần đều nói: «Trần Trung không có công-cần gì mà lại ở trên các người có công, nghĩ xin bãi bỏ.» Ngài nói: «Ta không nhân-tâm làm vậy, tuy người ta không có công-nghiệp gì, nhưng con cháu nhà Trần nên ta xức-dãi cho được chu-tất. Trần Trung biết ngài có ý bênh-vực, nhưng xem ra quân-thần có ý không bằng lòng, sợ sau này tất có sự quan-ngại, bèn đem trốn ra bể, định đi thuyền vào châu Ngọc-ma (Phủ Trấn-dịnh), bất-y quan-quân đuổi theo bắt được, bèn uống thuốc độc chết.

Chia Đông-đô làm bốn đạo; trước mới đặt có ba đạo, nay đặt thêm đạo Hải-tây lấy Thanh-hóa, Nghệ-an, Tân-binh, Thuận-hóa thuộc đạo Hải-tây. Định luật-lệnh khoa-sư và điều-lệ trật-tự, đặt ra khoa-mục để kén chọn nhân-tài, dựng nhà học hiệu để huấn-tập sĩ-tử, sửa hộ-tịch để định thuế-ngạch,

rồi lại định ra phép quân-diễn, sức khai tự quan đại - thần trở xuống cho đến người già người yếu, kẻ góa mồ-côi, chia ra từng hạng, làm thành danh-sách đệ tấu, rồi lượng cấp cho ruộng đất, còn những hạng lười-biếng không được chiếm giữ nhiều ruộng; lại sắc cho vệ quân ở năm đạo đều phải luyện-tập quân thủy quân bộ, học võ-nghệ và binh-pháp cho giỏi rồi chia ra làm năm phiên, một phiên lưu ở quân-ngũ, còn bốn phiên thì cho về làm ruộng, nhưng đều có tên ở quân-ngũ, đợi có việc dùng đến thời lại phải ra lính, tức là lính trừ-bị vậy.

Ngài sắc cho đại-tiền và các quan hành-khiển hề thấy thi-hành chính-lệnh có điều gì không tiện cho dân phải chấp-tấu ngay; lại theo chế-độ nhà Trần đặt ra chức ngự-sử gián-đãi, phạm thấy vua có cái chính-sự gì hà-khắc và thưởng-phạt không giữ phép công, hay các quan trong triều không kỹ quan lớn quan nhỏ, ai có sự gì trái phép, lệ được dân-bặc, nếu tư-tuần thời có tội.

Cuộc bài-ngoại đã yên, đến như cách tự-trị ở trong nước công việc thi-thố cũng đều được chu-tất cả, cũng đáng gọi là bậc sáng-nghiệp anh-hùng mà cũng đáng gọi là thủ-thành chân-chúa vậy. Tiếc thay cho ngài cầm quyền trong nước không được bao lâu, bốn-mươi-chín tuổi đã vội tạ-thế, thực đáng phàn-nản lắm thay!

Đương khoảng thế-kỷ thứ 15, nước ta chưa có mấy bậc anh-hùng xuất-hiện, thế mà đã có vua Lê Lợi xưng cờ độc-lập ở Lam-sơn, khi bắt đầu khởi-bình chỉ có hai trăm quân mà dám cả gan chống với mấy vạn quân cường-dịch, bên trong thời bị lũ bán nước là Đỗ Phủ Cầm 1 an, Lương Nhữ-Hốt lập mưu lập kế cho giặc để nó hãm-hại quân ta, bên ngoài thời

nước đồng-bang là tù-trưởng Ai-lao giúp binh giúp lương cho giặc, để nó tàn phá quân ta, đến nỗi phải ăn-núp ở xó Lam-sơn rừng xanh cỏ rậm, lương ăn chẳng có, quân viện thì không, có khi trơ một mình với vài người đồng-chí, nằm co một chỗ, nhìn trời nhìn đất, hai ba tháng trời, đương cái hoàn-cảnh ấy lo nghĩ khổ-sở biết đường nào, bấm gan nhịn tức biết đường nào, ngậm đắng nuốt cay biết đường nào, tưởng bấy giờ cái máu nóng của anh-hùng thành ra nguội lạnh hết cả, thế mà dạ sắt lòng son, lay không dời rung không chuyển, càng nất-tức bao nhiêu thì lại càng phấn-khởi bấy nhiêu, phong-trần mài một mũi gươm, đem can - tràng dãi cùng non nước, quyết binh được giặc mới thôi.

Thế mới biết tạo-vật ma-nung kẻ hào-kiệt, đảo-diên diên-đảo những bậc anh-hùng, trải bao phen những mùi chua - chát bước gian-truân, khiến cho luyện-thành cái óc khôn, dưỡng-thành cái chí lớn. Hồi-tưởng đương lúc Lam-sơn tiếm-ân, như con hồ phục ở trong hang, con rồng lặn ở dưới nước, ai ngờ có thao lược xuất-quỉ nhập-thần như vậy, ai ngờ có sự-nghiệp kinh-thiền động-địa như vậy.

Khen thay chúa Lam-sơn! lạ thay chúa Lam-sơn! dùng binh rất là qui-quyết, mưu - chước rất là khôn-ngoan, khi-giới của giặc dùng làm khi-giới của mình, lương-thực của giặc thu làm lương-thực của mình, tình-hình của giặc thế nào, cho đến đường nào nó tiến, đường nào nó thoái, như đã sẵn đồ-họa ở trong tay, mưu-chước của giặc thế nào cho đến trận nào nên thủ trận nào nên công, như đã sẵn có ống dòm ở trước mắt, mới hay đem quân ít mà chống với quân nhiều, nước yếu mà chống được nước mạnh, xem như trận

Ninh-kiều, trận Chi-lăng, trận Lê-hoa, thực là mở một cái trường đại-chiến-tranh rất là kịch-liệt, kể tự thế-kỷ mười-lăm trở về trước ông Lý Thường-Kiệt đánh nhà Tống, ông Trần Quốc-Tuấn đánh nhà Nguyên, chưa có trận nào kịch-liệt như vậy.

Tự khi khởi-bình cho đến khi bình được giặc thành được công, trong mười năm trời nhất-thống được thiên-hạ, chả phải là bậc anh-hùng tạo-thời-thế đó ru?

Tuy vậy, anh-hùng tạo ra thời-thế mà thời-thế lại tạo ra anh-hùng, cho nên trời sinh chúa Lam-sơn trời lại

phải sinh có ông Lê Lai để cứu chúa đã sinh ra ông Lê Lai lại phải sinh ra ông Nguyễn Trãi để giúp mưu giúp sức, nếu không có Nguyễn Trãi thời chúa Lam-sơn biết đâu kéo quân vào định Nghệ-an, không có Lê Lai thời chúa Lam-sơn làm thế nào mà thoát khỏi cái nạn ở Chi-linh.

Vậy ta sùng-bái chúa Lam-sơn, ta nên sùng-bái ông Nguyễn Trãi; sùng-bái ông Nguyễn Trãi ta nên sùng-bái ông Lê Lai.

PHỤC-BÀ *biên-dịch*

NỢ DUYÊN TRONG MỘNG

(Lời Tưởng-sinh tự-thuật)

Tôi nay ngoài hai-mươi tuổi, so danh-phước không đến nỗi thấp hèn, ngọn bút trong tay, lương thánng ngoại trăm, kể cũng là bậc phong-lưu ở xã-hội Việt-Nam này. Duy khấn tôi hôm mai chưa người đôi-lựa, thì hai chữ nhân-duyên cũng là lằng-dằng. Mẹ tôi giặm hỏi kẻ đã nhiều nơi, song tôi vẫn chưa lấy đâu là nơi ưng-ý. Tuy vậy, tôi dẫu chưa vợ, mà một lăm lòng yêu vợ đã định-ninh rồi. Có người thấy tôi tuổi đã cao, vợ con chưa có, không khỏi ngờ tôi là trai vô-tình, nhưng lòng tôi đậm-thấm đàn-bà, ai đã biết. Tôi mỗi khi ngâm đến câu:

Thân em như tấm lụa đào,

Dám đâu xé lẻ buông nào cho ai!

thì thực vẫn lấy lăm cảm cái bụng trung-hậu của đàn bà quá, rồi mà nghĩ đến:

Đàn ông năm bảy lá gan,

Lá ở cùng vợ, lá toan cùng người,

thời không khỏi lại tương-thay cái phận đàn bà. Nhưng không, tôi thì hãa không thế, tôi đã nghĩ chín rồi, nếu mai sau tôi có vợ, sẽ hết lòng yêu-đương, chung-tiạh với vợ, chứ không khi nào nở làm cái hạng đàn ông năm bảy lá gan ở đời. Vả vợ chồng chẵn gối tròn năm, để nát lòng nhau, phỏng thú gì. Ấy, cũng vì tôi rắp dạ chung-tinh thế ấy, nên phải kén vợ kỹ, chỉ nơm-nớp lo rằng: người yêu không gặp, người gặp không yêu, hoặc phải người đàn bà tính-nết khó chịu, thời trăm năm chi kéo lụy cho mình.

Một hôm có Trần-quân bạn láng-diềng sang chơi, đùa tôi rằng: — Bác kén vợ kỹ quá, tôi e không khỏi cái già dòn đến, rồi mà cái thú khuê-phòng vẫn xa lằng-lắc; vả cũng nên kíp đi chứ,

định râu-ria mới tế tư-hồng hay sao ?

Tôi lắc đầu đáp : — Khó lắm, bác ạ, vợ thế nào, chứ vợ như vợ thiên-hạ, tôi kinh ! . . .

Trần-quân nói : — Bác khó tính lạ ! Người ta lấy vợ, cứ phó mặc tự-nhiên, may gặp duyên, chẳng may gặp nợ, qua-quít đời người, miễn có một cảnh gia-đình là xong. Có ai lại như bác, so-le trăm mối chẳng ăn mỗi nào, nếu đàn-ông thiên-hạ cả là bác, thời có lẽ thế-gian không người đàn-bà nào được có chồng !

Tôi nói : — Nào có phải là tôi khó tính, chỉ vì thấy trong xã-hội đàn-bà nhiều hạng người không ra gì : hạng ương, hạng róm, hạng ngu, hạng gàn, hạng điên, hạng quyết, hạng chua-ngoa chổng-lớn, hạng đồng-danh trai-lơ, hạng môn toa mép giải, khó lòng thương được, nên tôi cứ trùng-trình cũng vì sợ gặp phải những hạng vợ ấy, thì cái bước một đời mình.

Trần-quân nghe nói, đập tay xuống bàn, bảo tôi : — Khốn-nạn ! bác rõ ngu ! Kén vợ có học thì nhẹ mình biết bao nhiêu. Đời này thiếu gì gái văn-tự, tìm đâu chẳng được người vợ, thế mà mấy năm trời kén mãi, khéo ưỡng ngày xuân !

Tôi nói : — Thế thì bác chưa biết đấy. Chính những hạng gái có học lại càng lắm nỗi khó chịu : Họ lên mặt biết chữ, giở thói kiêu-căng, róm văn-minh, róm tự-do, tư-cách đàn bà bỏ hết, khuôn-phép gia-đình không theo, khinh chông như mẽ, tề-gia nội-trợ không biết mây-may gì, cho nên tôi cũng sợ . . .

Trần-quân lắc đầu mà rằng : — Thôi, ông ạ, thế thì ông đến ở góa mất thôi !

Mẹ tôi ngồi khâu ngoài hiên, nghe nói cũng phì cười.

Ngay buổi trưa hôm ấy, cả nhà đi vắng, tôi nằm chơi xem sách, thiu-thiu chợp mắt, bỗng chiêm-bao liền. Mộng rõ-ràng đứng chơi trên cái cầu đá, hai bên cầu bóng dương tha-thuột, dưới cầu ngọn suối nước trong veo, ngấm phong-cảnh một mình dương thích. Chợt đâu thấy một ông cụ già từ phía Đông đi lại, râu tóc bạc phơ, xa trông phôi-phôi như ông tiên, tay trống gậy, tay cầm quyển sách, vai lại đeo cái dây găm dây kết bằng tơ, đến chỗ tôi, dừng bước bỏi thăm :

— Thầy có biết chàng họ Trương ở thôn này, nhà đâu không ?

Tôi ngạc nhiên hỏi rằng : — Cụ hỏi có việc gì ?

— Lão có việc muốn gặp chàng ta.

— Thưa cụ, thế thì chính tôi là Trương-sinh đây.

Ông cụ bỗng cau đôi mày trắng, gắt bảo tôi rằng :

— Chàng thực là rắc-rối ! Lão giữ chức Tư-hồng đã bao nhiêu năm trời, duyên xe hạ-giới trăm nghìn mối, người ta nên vợ nên chồng cả. Chỉ duy có chàng một sợi chỉ đào sun-soe mãi, so đâu cũng không bắt mối, thực là bần lòng lão quá. Mới đây đức Thượng-đế soát sổ nhân-duyên, có ý không bằng lòng quở trách lão không hết phận-sự. Vậy nay lão trao sổ bả-sinh, quảng trả mối tư-hồng, mặc chàng ưng ý nơi đâu, thì tự xe lấy.

Tôi thấy ông cụ gắt, lúng-túng sợ hãi, vội-vàng van-vỉ :

— Lạy cụ ! Cụ nghĩ lại, quả thực con cũng mong việc chóng xong, hiềm vì đàn bà đất Nam này dẫu nhiều, nhưng chọn lấy một người có thể làm vợ được, thực hiếm và khó quá, cho nên con số-dĩ lằng-dằng bấy lâu, cũng chỉ vì một lẽ ấy. Xiu cụ lượng tình cho.

— Chàng nói thế, thì ra tất cả những hạng đàn bà con gái đương làm vợ, hoặc sắp làm vợ người ta ở xứ này, đều là hạng bỏ đi cả hay sao?

— Thưa cụ, đâu không đến nỗi bỏ đi cả, song trong cái số hiện đương làm vợ, cũng mất đến quá nửa là « nợ » của đàn ông; và cái số những con gái trong tuần mười sáu, ngoài độ trắng tròn, sắp sửa đi làm vợ nay mai kia, cũng không khỏi chia ba, quá hai phần sẽ là cái « ách » của những gia-đình tương-lai.

— Lời chàng nói cũng khó tin, nhưng nay lão có cái kính chiếu tâm-lý đây, muốn cùng chàng đến hội quần - hương thử coi cho biết. Vậy có nơi nào đàn bà con gái hằng ngày tụ-hội không?

— Thưa được! Cụ muốn thế rất dễ, đến ngay trường Nữ học-sinh kia, thì yó-số con gái, hôm nay lại nhằm buổi thứ năm, họ chơi cả trước sân trường, tha-hồ cụ chiếu kính, hoặc may nhờ thế mà biết được cái tâm-lý của bọn thượng-lưu nữ-giới Lạc-Hồng ngày nay chẳng.

Ông cụ nghe tôi bàn, cho là phải, rủ tôi cùng đi. Đến nơi cụ dắt ngay tôi cùng leo lên giậu sắt, đứng nhòm vào, tôi then quá, vội-vàng tuột xuống. Cụ chưa kịp gỡ kính, thấy tôi xuống, cũng vội-vàng lớp-ngóp bò xuống, hỏi dồn tôi làm sao. Tôi mỉm cười nói:

— Xin cụ tha lỗi cho, các cụ già-cả nhìn gái không then, trai-trẻ như hạng chúng con, thấy gái, những liếc trông cũng đã khiếm-nhã lắm, lại như leo tường trông trộm, bám giậu sắt trơ-trơ đứng nhòm như vừa rồi thì « ế » quá cụ ạ! Thôi, mình cụ lên, con xin đợi dưới này cũng được.

Ông cụ cau lông mày nói:—Thầy ồ lần-thần! Lão đây tiếng già thì già,

nhưng đối với đàn bà con gái cũng vẫn phải giữ ý-từ, có như lời thầy nói thế nào được, song lão đã có thuật tàng-hình, không ngại, cứ lên đây!

Bấy giờ tôi mới yên tâm, cùng ông cụ leo lên, cách hàng rào sắt, trông vào môn-một. Các nữ-học-sinh lũ bảy, lũ ba, kẻ thướt-tha đi lại; người đan len; người đọc sách; có người thì một mình thơ-thần dưới bóng cây, đi đi lại lại, khi nhìn đám cỏ, lúc bứt lá cây, lòng như vợ-vần nổi đầu đầu; cũng có chỗ năm bảy người xúm nhau vào gẫu chuyện, câu đố - chỉ tiếng cười như phá, vỗ tay rầm-rầm. Bướm lạ lạc vườn xuân, trăm hoa cùng ngon mắt, lòng riêng một tấm như tỉnh như say, tôi bấy giờ thực cũng quên hẳn mình là khách leo tường. Chợt ông cụ đập vào vai, trở lòng kính bảo tôi:

— Nay, những vạch tâm-lý phát-hiện danh-danh, phân-chiếu rõ lắm, bảy người con gái đứng xúm đàng kia, tâm-tư rất lạ:

Người thứ nhất: Thích học giỏi, làm nhiều tiền, ăn chơi cho sướng, không muốn qui-lụy chồng;

Người thứ hai: Không thích lấy chồng, không muốn có con, ham tự-do, lấy gia-đình làm bận - bịu;

Người thứ ba: Thích đi xe đạp, vận máy ô-tô, cưỡi lâu bay, hành-dộng như nam-tử;

Người thứ tư: Thích kết nhiều bạn trai, thích âm-nhạc, ghét khâu vá, không ưa những việc của đàn bà.

Người thứ năm: Thích đời phiêu-lưu, không muốn có gia-đình;

Người thứ sáu: Muốn tham - dự chính-trị, bay nhảy bên ngoài, ghét đời nội-t trợ;

Người thứ bảy: Say-sưa những cuộc ái-tình trong thế-giới tiểu-thuyết,

chân-ngân cõi đời mình ở, không muốn có chồng.

Tôi nghe ông cụ cất nghĩa dành-mạch, tính tôi xưa nay vốn tò-mò, lấy làm thích lắm, đương còn muốn nghe nữa, thì ông cụ giục xuống. Tôi bắt-đắc-dĩ cũng phải xuống. Nhân hỏi :

— Những người con gái cụ vừa xét tâm-lý đó, duyên về đâu, trong số ba-sinh hẳn có chưa cả, cụ có thể cho biết được không ?

Ông cụ chép miệng nói : — Duyên nợ về đâu, giờ sớ biết ngay, nhưng có ra gì, mấy người con gái ấy hồng cả, không người nào có đức làm vợ, làm mẹ, ý-nghĩ viên-vọng lắm. Lão không ngờ phụ-nữ Việt-Nam thế-kỷ thứ hai-mươi này mà kém thế đấy, nếu vậy thì khoảng năm bảy - mười năm về trước, thực là đáng tiếc. Nhưng sao thấy nói đàn-bà xứ này đã văn-minh lắm, quả như vậy, thì văn-minh không phải là hạnh-phúc !

Tôi nhân cũng được thề, mới bảo ông cụ :

— Đấy! cụ xem phụ-nữ ngày nay như thế đấy, chẳng trách một sự lấy vợ con luống mấy năm trời khổ-tâm.

Cụ cứ nín lặng. Tôi thừa-cơ lại rủ cụ dạo xem mấy cuộc vui. Đến một chỗ điện thờ nguy-nga, khói hương nghi-ngút, đèn nền sáng chung, dưới điện giải chiếu cạp diều, mấy người đàn ông áo the khăn lượt, mây râu nhẵn-nhụi, ngồi cả xung quanh, đàn trống vang lừng, giọng châu vãn như rót vào tai; mặt hoa đa phần cũng sáu bảy bà, vàng đeo đỏ chói, đầu ngồi bóng mượt, bầu cả dưới điện; giữa một bà trạc độ trung-niên, khăn xanh, áo đỏ, đảo la đảo liệt, người trông giẻo quẹo! Ông cụ thấy thế hỏi tôi : — Họ làm gì thế ?

Tôi nói : — Ấy, các bà hầu bóng đấy,

— Thế thì lão xem làm gì ?

— Thừa cụ, con cốt đưa cụ đến xem, đề cụ biết cho rằng : những người đàn ông gặp phải vợ đồng bóng cũng là cái «nợ»! Mà những bà này, là ai cũng có cảnh gia-đình, chồng danh-giá cả, như nhà bà đương hầu bóng kia, là vợ ông Phan đầu tòa tỉnh Mỹ; còn những bà nọ, đều là bà tham, bà giáo, bà đố, bà huyện, bà phủ, bà thương đấy. Thế mà chẳng thiết gì chồng con, chẳng lo gì cửa nhà, chỉ quanh năm trầy đèn, trầy phủ, say-sưa cung-vấn, ham-mê đàn hát, bao nhiêu của cũng chuyên đi hết, lễ-bái thì ít, cho trai thì nhiều, thậm-chí có người bỏ chồng đi theo cung-vấn. Cụ nghĩ người chồng có vợ ấy, cảnh gia-đình làm gì không suy. Vay tay chấp mối tơ, xin cụ từ đây cũng cần thận cho, nếu những gái con công đệ-tử chưa sạch trần-duyên nghiệp-chướng còn phải đây hạ-giới, thì cụ cứ xe quách cho họ mười lăm chi vào một gã cung-vấn, để họ khỏi làm nợ những gia-đình tử-tế khác !

Ông cụ lắc đầu nói : — Không được! xe thế thế nào được, và những cung-vấn cũng là phường Sớ, Mã lều núp đồng cô, bóng cậu, kiếm ăn cửa đèn, cửa phủ, những đàn bà đồng bóng lu đời say mê họ, thì họ cũng cao giọng châu vãn, đàn ngọt hát hay, thả ngón tinh hồn rút của, chứ duyên nợ ba sinh gì chốn ấy.

Ông cụ nói rồi giục đi. Tôi lại mời cụ chơi nơi khác. Chỗ này phải qua mấy tầng cửa sâu thăm-thẳm mới vào được đến nơi. Trong nhà đèn sáng như ban ngày, chiếu giải dọc dài, hai bên đàn ông đàn bà ngồi lẫn-lộn, người thì vai xát cánh, kẻ kẻ vế giáp đùi, như vợ chồng cả, trên chiếu su hào, bạc đồng bạc giấy la - liệt, giữa một người tay cầm cái bát úp lòng đĩa sọc luôn mấy cái, hai mắt đờn cả vào mặt chiếu. Ông cụ hỏi tôi :

— Chỗ này sao mà lắm đàn ông, đàn bà thế, họ bày tiền ra làm gì thế này?

— Ấy, họ đánh bạc đấy!

— Đánh bạc sao lại cả đàn bà? Họ không thẹn à?

— Chết nỗi! họ còn biết thẹn là gì, đàn bà bây giờ hư lắm, cụ cao tít trên mây, không biết những chuyện lạ gầm trời.

— Đã hay rằng thế, nhưng lão trông những người đàn bà ấy có chồng kèm bên cạnh, đáng chừng chồng ham đánh bạc, vợ theo giữ chẳng?

— Cụ không biết, những con bạc cả đấy. Song những đàn ông đàn bà trong chỗ này không còn biết liêm-sĩ là gì. Họ chim-chuột, bắt nhân-tình bừa bãi. Có khi bạc cay, túi cạn, gặp đâu lăn đấy, ngủ vạ ngủ vật, ông phân bà tham, gối chăn chung-chạ cũng sự chi thường.

— Lão thực không ngờ cái nạn biến-phong chốn nhân-gian, đến cả những nơi buồng khuê cửa các. Nhưng sao chồng những người đàn bà này không biết răn bảo vợ?

— Khốn-nạn! Cụ tình những hạng đàn bà nó đã cờ-bạc, chỉ còn có liệt vào hạng «rac-dài» mà thôi, chứ chồng nào còn răn bảo được. Và chính đàn ông cũng lắm người hư, thực làm chồng, nhưng không có tư-cách là chồng, lắm người cờ bạc, thuốc phiện, ả-đào, rượu chè be-bét, không ra làm sao cả, nên trong những cảnh gia-đình ấy, chồng không bảo nổi vợ, mà vợ cũng không kể có chồng, chỉ bát đĩa xó-xát, năm tháng om-thòm, không bao giờ mở mặt được.

— Đã đành chồng hư không răn nổi vợ, nhưng đàn-bà đánh bạc thì thực

lại hư quá. Thầy nếu có vợ, phải cấm ngặt mới được.

— Thôi cụ ạ, con xin thú thật: Con thực lạnh ngắt bụng lấy vợ rồi!

— Thầy rõ dờ, dù duyên hay nợ thì cũng cứ đánh bạo xem sao, một sự lấy vợ, đàn ông ai chẳng phải qua cầu, dù-dắt cả như thầy, thì tơ chỉ của lão còn được việc gì?

Ông cụ nói dứt lời, mở túi găm đưa cho tôi hồi tơ, bảo tôi:

— Giây duyên nợ đấy, thử xem xem...

Tôi vừa cầm xem, bỗng giây tơ chẳng-chịt cả mấy đầu ngón tay, lung-túng gỡ mãi, đến lúc ngừng lên, thì ông cụ đã đi đàng nào rồi. Tay vân-vê mỗi tơ, lượm-thượm về nhà, thấy mẹ tôi tươi cười đón cửa phò rằng:

— Vừa rồi có bà cử Nam-xang đến chơi, nói chuyện nàng Vô-song là con gái ông Hàn Thành; được người, được nết, chưa hứa duyên đâu, nếu con ưng ý nơi ấy, thì tốt đời lắm.

Già-sử mọi lần tôi đã lắc đầu chối phắt ngay đấy, nhưng không hiểu sao lần này lại dễ bảo, thuận liền, mẹ tôi mừng quá, vội-vàng mở lịch xem ngày định lễ hỏi lễ cưới cùng một ngày cho tiện.

Thăm-thoắt chưa bao, tiệc yến linh-đình, áo gấm dây nhà, pháo nổ inh tai, xe dầu đỏ cửa, tôi thân xử-sĩ đã tốt bộ tân-lang, trước án tơ-hồng cùng với có dâu cũng lễ. Hoa-chức động-phòng, vợ mới tôi xiêm-y bóng lộn, mặt hoa da phấn, nõn-nà như ngọc. Tôi bấy giờ mới biết cái thú phòng khuê, thú hữu-tình. Mấy tháng đầu mới cưới, sao mà tôi say-sưa vợ tôi quá, không muốn rời xa nửa bước, nghĩ bụng: có vợ thú thế này, thế mà trước kia ta không biết, thực cũng đáng tiếc...

*Yêu nhau yêu đến thế này,
Gặp nhau sao chẳng những ngày năm*
[xưa.

*Lửa lần riêng trách ông tơ,
Dây duyên chỉ khéo bầy giờ mới se.
Giường hoa nệm gấm đi về,
Tóc tổ cần-văn muốn bề đêm thu.
Tuổi xanh hẹn buổi bạc đầu,
Uyên-vương chấp cánh cùng nhau
muôn đời.
Ba sinh một lửa duyên trời.*

Trời thu đẹp, cảnh thu xinh, tôi thu này vì vui vợ mới, mà trông ra non nước thu riêng một cảnh tình! Hồi-trởng lại những thu năm trước, không khỏi cứ mỗi độ hơi may hiu-hắt lá vàng rơi, là một phen ngáy-ngất thương thù mà sâu. Thế mới biết rằng có vợ, có khác. . .

Vợ tôi từ về với tôi, com bung tận mặt, nước rớt tận tay, cả ngày chỉ xem chuyện giải-trí, hoặc chơi-bời với các em cháu tôi, không phải làm việc gì cả. Tính vợ tôi thích xem chớp bóng, nên hai chúng tôi tối nào cũng có mặt ở rạp chiếu ảnh, cũng có hôm thì đi xem hát cải-lương. Một hôm mưa tầm-tã suốt ngày, tối hôm ấy không đi xem được, vợ tôi ở nhà cũng có ý khó chịu, cứ gắt trời mãi. Tôi vốn vui tính, hay bông-lơn, thấy thế mới đùa, bảo vợ tôi rằng :

—Thôi, ngồi nhà bù-khú với nhau lại đỡ mất tiền! Giá cứ đêm nay mưa, đêm khác lại mưa, mưa tràn mãi thì vợ chồng mình giàu to! Xem mãi, thế mà mất chán tiền đấy.

Vợ tôi nghe nói, bỗng sầm mặt giận, bảo tôi rằng :

— Thế ra cậu vẫn tiếc tiền, cậu thấy tôi tối nào cũng đi xem, cậu xót của lắm. Đêm hôm nay hẳn mất ruột, ngủ ngon, đỡ được món tiền. . .

Vợ tôi nói dứt lời, vung-vàng đi ngay vào buồng, hu-hu khóc. Tôi nghĩ mà lạ thay cho tình nết đàn bà, thế mà cũng

khóc được, thì 1a giọt nước mắt của họ không có giá gì cả, muốn khóc lúc nào thì khóc, muốn tưới vào đầu thì tưới. Tuy vậy, tôi vốn là người chông ón-hòa, thấy vợ thế, không đành lòng, mới vỗ-về khuyên giải, cũng mong cho chồng gối ấm-ém. Không ngờ vợ tôi được thế, lại càng làm già, cứ vin vào một câu « xót của » mà chi-chiết tôi mãi. Tôi cũng bực mình, suốt đêm hôm ấy chẳng nhắm mắt phút nào. Sáng dậy, vợ tôi lại còn mặt nặng mặt nhẹ, tôi cũng khó chịu, chẳng ăn điếm-tám nữa, rửa mặt uống chén nước, rồi đi vào sở luôn. Mười một giờ trưa, ở sở về, nghĩ bụng vợ mình ở nhà thế nào cũng nghĩ thương mình đêm qua không ngủ, sáng nay chày lòng, thì hẳn cũng vui-về rồi, mình về chắc sẽ tươi cười đợi cửa. Té ra về nhà cơm nước vẫn chưa sắp, vợ vẫn đầu bù tóc rối ngồi lý trong màn, hỏi đến một trăm câu, cũng không ư-hữ trả lời làm sao.

Tôi tức quá, nói cục rằng : « Thế này thì thẳng chó nào thẳng không chán vợ ! . . » Tôi vừa buông lời, vợ tôi bỗng hằm-hằm đứng dậy dứt phăng cái màn ngủ xuống, xé tan ra từng mảnh. Tôi chỉ nhìn mà cười nhạt, không nói nữa lời. Tôi không nói, nghĩa là bụng tôi có điều quá chán, chứ không phải rằng sợ vợ. Chán thật! Việc lành thành ra dữ, những sự không đầu mà cũng sinh điều giận nhau, thế mới biết làm cho tan-nát cửa nhà phần nhiều tại đàn bà cả. Đã đành bát đĩa còn khi xô-xát, thời trong khoảng chần gối vợ chồng tránh sao khỏi chẳng khi chếch-lếch. Nhưng nếu gặp người đàn bà mềm-mỏng biết điều :

*Chồng giận thì vợ làm lành,
Miệng cười lớn-hở hỏi : anh giận gì?*
thời trăm năm ân ái, cái bụng làm chồng thỏa biết bao! Được có người vợ êm-dềm thế ấy, dầu cùng nhau muối dưa một túp lều tranh cũng tình! Thế mà vô-phúc, vợ phải những hạng

vợ vô-giáo-dục, cục-cằn, hơi một tí đã thủng dụng nĩa, cất lời nói nặng như chì, thì cho dẫu chần găm mà the cũng không biết cái thủ trăm năm là gì. Những người chồng không may ấy, thiết-tưởng cứ ở góa, còn hơn có vợ!

Chao ôi! tôi nghĩ mà thật chán!... Cảnh gia-đình tôi, vợ chồng một lứa trẻ như măng, dương buổi thanh-xuân bao ân-ái, thế mà vợ tôi không mấy lúc là không sinh sự, eo-nheo luôn, bản lòng tôi quá. Tôi lại còn một điều chán ngẫm chần ngẫm, không muốn nói ra: là vợ tôi không thu-vén trông nom gì đến cửa nhà cả. Thậm-chí đến mẹ tôi cũng phải phiền lòng, nhưng mẹ tôi nói ra, e rằng vợ tôi không cho là thực bụng dạy bảo, lại ngờ mẹ chồng ghét bỏ nàng dâu chẳng, nên cứ phải kín, biết mà không tiện nói; thế mới biết các cụ làm mẹ chồng, gặp phải con dâu hư, cũng lắm nỗi khổ-tám. —

Một hôm, bất-dắc dĩ, mẹ tôi hải gọi tôi vào buồng riêng bảo nhỏ tôi rằng:

— Vợ con lười việc cửa nhà lắm, chỉ nhong-nhóng phần sếp suốt ngày, con phải khuyên răn mới được, ngồi rồi ăn không, thì đến non đồng cũng lờ, núi vàng cũng nghiêng. Mẹ xem nó cả ngày không bước chân xuống bếp, đây-tớ ăn làm thế nào cũng mặc; nhà cửa bừa-bãi, giương xó, chiếu lệch, chẳng dọn-dẹp gì; tôi đến cũng không soi-xét đây-diện, thập gạo; gõ nắp, dĩa là chuột ăn; nồi thau lồng-chồng mỗi nơi một cái. Con ơi, gia-đạo thành, cốt ở người đàn bà có đức, cửa nhà thịnh-vượng, cũng nhờ người vợ đảm, như vợ con thế này, thì nhà ta đến suy mất. Mẹ lo lắm, con ạ!

Tôi nghe lời mẹ tôi nói, nghĩ càng buồn. Đêm hôm ấy trượng loan rú bức, vợ chồng trò-chuyện, tôi mới lấy lẽ phải chẳng khuyên bảo vợ.

Vợ tôi ra ý hăm-hực, không bằng lòng, gắt tôi rằng: — Cậu chỉ nghe mẹ

xui giục, mẹ xưa nay có tra gì tôi đâu, mẹ chỉ muốn cho cậu với tôi lia nhau đấy thôi.

Tôi nghe câu ấy, lấy làm phát-ý, không nhịn được, mới nói:

— Mẹ ăn nói thế còn có trời đất nào? Mẹ lấy mẹ về để làm con mẹ, làm vợ tôi, đã không hết lòng thương thì chớ, có khi nào lại muốn cho con trai con dâu lia nhau. Mẹ thật là một người không có đức, sao lại nói những câu trái lương-tâm thế? Sao lại dùng đến hai tiếng « xui giục », như vậy có phải tự mẹ gây cái ác-cảm mẹ chồng nàng dâu trước không? Tôi xét ra không phải tất cả những bà mẹ chồng mang tiếng nghiệt ở nước Nam này là có tội đâu, chính thực là con dâu có tội. Trong số mẹ chồng, thực cũng có bà nanh-nọc cay-nghiệt, bất-cận nhân-tình; nhưng hạng nàng dâu cửa sừng xẻo tai ở đời này, không phải là ít. Mẹ nói rằng: mẹ không ưa mẹ, thì chắc rằng lòng mẹ cũng không ưa mẹ, nên mẹ mới suy bụng ta ra bụng người như thế. Lạ thay! làm sao mẹ lấy tôi, mẹ thân-thiết với tôi, mà mẹ lại ghét-lạnh mẹ tôi là làm sao? Ai dễ ra tôi? Tôi hãy hỏi mẹ: phỏng chừng như mai sau mẹ có con trai, mẹ có thích cho vợ nó bạc-đãi mẹ không? Hẳn rằng không. Thế thì ngày nay mẹ làm dâu, mẹ cũng phải nghĩ cho phải đạo chứ. Những người đàn-bà chỉ biết qui chồng, thiết chồng, mà đối với cha mẹ anh em nhà chồng không có tình gì, thì hãy tự vấn-tâm, có đáng trách không? Huống-hở mẹ người ta, công mang nặng chín tháng mười ngày, ấp ôm bú mớm, cơn sài cơn dẹn, từ lúc con lọt lòng, cho đến con khôn lớn, áo cơm chi kè, nhưng đã hao bao nhiêu tâm-lực của mẹ rồi! Thôi, đến cái sự lo con đau ốm, mong con trưởng-thành thì cũng không nói nữa, chỉ nói rằng: lòng mẹ vui có con, âu-yếm con, thực là năm năm tháng tháng ngày ngày, lúc nào cũng một mỗi

lình lẻo - dẻo với con ; da thịt của con là da thịt mẹ, cho nên một mảnh lòng mẹ với con cùng liền. Ấy thế mà kịp lúc con có vợ, chỉ vì trong khoảng mẹ con, chen vào một người con đàn, mà mẹ con ân-tình xa cách hẳn. Vậy thì mẹ thử nghĩ xem tại làm sao thế ? Biết bao nhiêu cảnh gia-dinh cha mẹ con cái anh em dương thân-ái hòa-thuận, cảnh nhà vui vẻ, mà chỉ vì cưới một người con đàn về, đến nỗi mẹ con bất-hòa, anh em chị em phải lìa nhau. Chao ôi ! một tiếng « đàn », ai người làm đau nghĩ đã cam lòng chưa ? Thôi ! mẹ phải nên nghĩ lại, tôi đâu là một trai đa-tình thật, nhưng nếu mẹ tôi mà buồn, thì tôi dẫu cũng không lòng nào ân-ái được với vợ. Mẹ yêu tôi bao nhiêu, phải nghĩ đến mẹ bấy nhiêu. Tôi yêu mẹ tôi lắm, mẹ thực tình thương chồng, thì chớ làm đau lòng mẹ, mà nát ruột tôi.

Tôi nói bấy nhiêu lời, vợ tôi như không thêm dề vào tai, dần-dỗi mở sầm cửa buồng, nửa đêm ra giữa sân dủ đầu gối khóc.

Chao ôi ! là khó chịu ! .. Làm sao mà đàn bà lắm cách khó chịu thế ? Trong bọn trai, những ai gặp qua cái cảnh vợ thế, mới biết là bực mình. Tôi xin thú thật rằng : những lúc này tôi rất chán sự có vợ, thực là : có nhau thêm bận lòng nhau. .. Nhưng vậy mà đã hết dẫu, ngao-ngán lòng tôi còn nhiều chuyện chán. Một lần có mấy người anh em ở tỉnh xa về chơi, tôi nhân cầu vui mới đi hát ả-đào. ả-đào thời riêng tôi có lạ gì, duy các bạn tôi làm việc thương-du, cái thú phồn-hoa ít khi được thưởng, nên tôi cũng muốn cùng bạn chén quỳnh câu hãm cho thêm mặn-mà. Các bạn tôi cũng nhã-nhận lắm, trước khi đi chơi, cũng đã có lời nói qua « xin phép » vợ tôi rồi. Vậy mà dương lúc anh em vui cuộc, sồnh phách vang-lừng, cầm-ca cao

diệu, bỗng một người đàn bà nhẩy xổ vào chiếu rượu, túm tóc người đàn ông, vật nhau lộn-bậy. Tôi biết ngay là vợ tôi, vội vàng sấn vào gỡ ra, tức-thị vợ tôi buồng ngay con dao, túm lấy áo tôi dặng xé, văng tục, văng bậy giữa đám đông người, nói tôi mất mặt mất nhát. Tôi vừa tức vừa giận, vừa thẹn với anh em vì nổi lấy phải con vợ vô-giáo-dục. Nhưng không lẽ mà lại vũ-phu đánh vợ. Nó đã không ra gì, mình lại không ra gì nổi, cá mè một lứa, chi khỏi sự chê cười. Tôi nghĩ thế mà phải nén tâm, bụng uất, tưởng hộc máu ra được. Các anh em bạn tôi thấy vợ tôi dặng-co tôi mãi, xúm cả lại cau. Gớm ! vợ tôi bấy giờ vẻ hung-tợn, tôi trông mặt mũi sùng-sộ, cục-cằn mà kinh, không khác gì con nặc-nô, thực chán cho mặt đàn ông. Nghĩ bụng giá cứ liền-liền với những hạng đàn bà này, thì không bao lâu mỗi cảm-tình nam-nữ sẽ tê-liệt hẳn, không muốn gần đàn bà nữa. Tưởng-sinh tôi nói câu ấy, không khỏi phật-ý bạn mà hồng. Nhưng thực dấy, đàn bà khi giận dữ, trông mặt khiếp lắm, nhất là những người hay cong - cớn, vênh mặt, bĩu môi, mồm loa mép dài, lại càng dễ chán lắm. Tôi rất yêu cái vẻ đẹp của đàn bà, mà gặp phải ả vợ suốt đời mặt nặng si-si, không lẽ gán cho ai. Đem hôm ấy dặng xé nhau một trận ở nhà ả-đào. Về nhà mẹ tôi nghe biết sự-tình, giận lắm, gọi vợ tôi ra mắng-diếc tan-tệ. Tôi sợ mẹ tôi mệt, vội vàng ra can, bảo :

— Thôi, mẹ ạ, nói làm gì cho phí lời. Những hạng vợ đã có được cái mặt dầy-dạn làm nhục chồng giữa chỗ công-chúng, thì cũng không nên kể là đàn bà, là giống người nữa, chỉ coi là giống la-sát, giống hổ cái mà thôi !

Mẹ tôi vẫn cầm-tức, bảo rằng :

— Không biết làm sao ngày nay lại sinh ra có cái giống nặc-nô thế, thậm-

chí thân-lanh là bà phủ, bà huyện, dân làng người ta có khao đám, mời chồng mình đi dự tiệc, vì lòng trọng quan, gọi ả-đào múa hát, mà cũng có bà quan đường đêm đám thuê ô-tô lồng đi bắt chồng giữa đám dân làng đương yến-hội, làm mất cả thể-diện ông quan trước hàng tông-tỷ. Nghĩ mà đã khốn-nạn thay cho những người đàn ông gặp phải hạng vợ lằng-loàn, vô-giáo dục ấy. Ngờ đâu lại đến con mình cũng vợ phải giống yêu-quái! Tưởng-sinh ơi! mẹ mày thật vô-phúc!

Mẹ tôi nói rồi, vật mình hu-hu khóc. Tôi quì bên khayên giải mũi mẹ tôi mới yên nghĩ.

Tôi từ ngày thấy vợ tôi sinh lắm chuyện lói-thời thể, lòng riêng cũng chán cảnh gia-đình, không muốn ở nhà nữa, nhiều đêm ngủ chơi nhà anh em, đến sáng mới về. Vợ tôi thấy vậy, lại ngờ tôi nhân-tình nhân-ngãi, nên chẳng ngày nào là không kiếm chuyện sinh sự với tôi. Có đêm tái-nhải dây-vò tôi suốt sáng. Một đêm đã khuya rồi, vợ tôi còn cứ nghiền-ngẫm mãi, tôi mất ngủ, tức quá, vùng dậy tung chăn gối, hét lên rằng:

— Vợ đau lại có giống vợ quý! cứ đêm đêm day nghiền chồng. Đêm phải để cho người ta ngủ chứ, ngày đã không được nghỉ-ngơi, chăn gối nằm cạnh lại éo-nhèo khó chịu, chẳng vợ thì đờng vợ, nợ nhau thế không khi nào được!

Mẹ tôi thấy tôi quát mắng rầm-rĩ trong buồng, vội-vàng chạy vào can ngăn, rồi dắt tay vợ tôi ra nhà ngoài sẽ bảo:

— Vợ chồng đêm khuya thanh vắng, thiếu gì câu chuyện chung-tình tri-kỹ, sao con lại cứ dây-vò chồng như thế? Đàn bà nhiều người hay có cái thói khó chịu ấy, con phải bỏ đi. Dù có điều gì nhau đến thế nào nữa,

nhưng đêm là lúc yên tĩnh, phải để cho chồng nghỉ ngơi, mới là người đàn bà biết điều. Con đối-dãi với chồng không ra gì, cứ nay sinh sự, mai sinh sự, đến nỗi người chồng bước chân ra ngoài, không muốn trở về nhà, thế mà không biết hối quá, còn cứ lói-thời mãi, thì rồi cảnh gia-đình này ra làm sao? Con ạ, đàn ông không thể thiếu được tấm lòng âu-yếm của đàn bà, nghĩa là trong tình riêng bao giờ cũng muốn được có người yêu mình, và để mình âu-yếm, thì cuộc đời mới êm-dềm vui sướng, cho nên phạm là chồng, ai cũng thích vợ đảm-thâm yêu chiều mình. Những người đàn bà hay gây sự với chồng, éo-nhèo, gắt-gông, dây-vò, day-nghiền chồng, đều là kẻ cỏi, chẳng những tự mình làm cho ngang cung cầm-sắt, lại thêm để chán-ngán lòng đàn ông. Trong khoảng vợ chồng ở với nhau, một câu hữu-tình, một lời tri-kỹ, có khi cũng đủ buộc tấm lòng nhau mãi đến già. Thế thời sao con không biết lựa tình ăn ở cho êm-dềm lòng nhau. Trăm năm có được là bao, mà éo-nhèo để thiệt những ngày ái-ân. Này, con ơi! con đừng có lói-thời với chồng nữa mà thiệt, chăn gối gia-đình đã không êm-ấm, thì gái ngoại tình là thú rất hữu-tình của đàn ông đấy. Con sinh sự mãi, có khác gì con xưa chồng đi với gái, đàn ông đến đâu chẳng có đất gửi tình. Con biết khôn thì phải liệu mà ăn ở.

Chao ôi! Mẹ tôi tuy nói thế, song lòng riêng chắc là cũng bực lắm. Tôi thì chán quá rồi, chẳng nghĩ gì nữa. Qua một đêm ngao-ngán, sáng tung chăn, mở cửa bước xuống thềm, đây sân là vàng rụng như trút, ngọn thu-phong hiu-hắt xa đưa. Ôi! thu đã sang rồi đây, nhưng lòng tôi thu này tiêu-diệu đã khác hẳn thu xưa. Ngẫm lại có vợ, xuân-thu đắp-đổi mới một năm

tròn, chần gối ba sinh chỉ duy được mấy tháng dầu hơi ền-ấm, còn thì phòng loan hôm sớm, tiếng bắc tiếng chi, không ngày nào là không có điều khó chịu. Tôi còn nhớ thu năm trước, trong âu duyên mới, có mấy câu lục-bát dầu chẳng vãn-hoa, nhưng cũng buộc được tấm lòng ân-ái đôi lứa trăm năm. Nay nghĩ đến mỗi duyên đã biến thành mối nợ, thời chi cho khỏi ngậm câu vãn cũ lòng thương nỗi lòng.

*Nợ dầu vương-vân kiếp này ?
Biết thà rũ phật ngay ngày ngày xưa !
Nỗi riêng, riêng trách ông tơ,
Duyên se, se thế, ai nhờ mà se.
Thu đi, thu đã lại về,
Ta hôn chần gối, nghĩ gì đến thu.
Tóc tơ mới một năm dầu,
Ái-ân bao tưởng nên câu : nợ đời.
Dậm chân xuống đất kêu trời ! ...*

Thực vậy, tôi vốn đã biết trước từ xưa duyên ít, nợ nhiều, nên vẫn kính sự lấy vợ, không ngờ đây tơ vương mới, rắc-rối trăm đường, sự này không thể không bắt đền ông Tơ. Bèn lại cầm bối tơ ngay trước ra chỗ cầu đá xưa, cao chiu tầng mây, ngàng mặt trông lên niệm câu thần-chủ. Quả-nhiên trận gió ào-ào, ông cụ đến ngay. Tôi trông thấy vái chào, rồi trách ngay :

— Cụ làm khổ Tuồng-sinh này quá !
Ông cụ cười hỏi : — Làm sao ?

Tôi nói : — Được cụ trao cho mối tơ, quả thành duyên ngay, thoát dầu mới cưới vợ, thì thú lắm, nhưng về sau ngày một ngày hai, ở gần đàn bà, mới biết khó chịu lắm, nhiều nỗi bức không nói được. Thiết-tưởng trai như con cũng là hạng chồng có tư-cách, không ngờ gặp phải vợ không ra gì, Cụ giữ việc se duyên, sao không cho vợ nào chồng ấy, có phải các cảnh gia-dình hạ-giới đều vui-vẻ không ? Làm sao lại se rắc-rối, trai hay gặp vợ

dở, gái ngoan sánh chồng hèn, thực là chệch-lệch quá ! Đã đành cụ chấp đầu nên đòi dấy, miễn xong việc cụ thì thôi, nhưng cảnh trăm năm của khách trần-gian, vợ chồng mới cá mới rau, cay đắng lắm ! Co người thất cổ vì vợ, có kẻ tự-sát vì chồng, tưởng trách-nhiệm tơ hồng cụ nên cần-thận.

Ông cụ nói : — Nào có phải lão se quàng se xiên đầu ; song chồng hay vợ dở, gái ngoan chồng hèn, thế mới hợp lẽ thừa-trừ của Tạo hoá, bởi thế nên mới có câu :

*Thế gian được vợ hồng chồng,
Có phải như rỗng, mà được cả đôi.*

Thầy vốn là người đạt-lý, có lạ gì cái lẽ ấy, hà-tất còn trách công việc lão.

— Con dâu dám trách cụ, riêng chỉ nghĩ trăm năm không phải một ngày, kiếp làm trai gánh vác việc đời đã nhiều nỗi lo nghĩ, noi chần gối lại gặp phải vợ không ra vợ, thì khổ suốt đời.

— Thôi ! vợ con thiên-hạ phần nhiều cũng hư đoảng cả, có kẻ ân-ái đương nồng, mà bỏ ngay chồng đi theo trai, cũng kẻ mồm loa mép giải, chữ chồng như hát hay ; kẻ thì vung tay phá cửa, sống chết mặc chồng, những hạng vợ hư, kẻ sao cho xiết. Vậy mà những người làm chồng cũng cam lòng cả, hồ-hồn ngậm mồi lâu ngày cũng quen, thầy có ngại gì. Vả tiếng «vợ» với «nợ» xưa nay vẫn đi liền nhau, may được vợ càng hay lắm, chẳng may gặp nợ nữa, thời ngày ba vạn sáu, phỏng có là bao. Thầy cố nhẫn - nại, đừng than-thở nữa...

Ông cụ dứt lời, vội-vàng quay đi, lòng tôi đương khốn-nạn vì nỗi vợ, đã kịp bắt đền đầu, chạy vội đuổi theo, vấp một cái nên thân, mở choàng mắt dậy, mới biết rằng mình chiêm-bao. Phòng riêng gối chiếc chần đơ, góc đầu

giường vẫn vài quyển sách, thì ra mình vẫn nằm không chưa vợ! Mừng mừng quá, già không tỉnh mộng thì nguy!... Tuy vậy, ngẫm chuyện trong mơ cũng nhiều thú-vị, vậy mái tây cầm bút, chép câu chuyện mộng, lưu đề làm gương « vợ » thế-gian.

Nhân-nhe ai khách má hồng,
Tóc-tơ chờ để nợ chồng (1) trăm năm.
Lã lòng sửa túi nâng khăn,
Giang-sơn gánh nặng, đỡ-dần một vai.
Đường trần leo-đéo dậm-dài,
Cùng nhau vui bước những ngày nâng
Già-dinh mọi nỗi sau xưa, [mưa.
Nói già dạy trẻ mong nhờ có nhau.

Ở sao trọn đạo làm dâu,
Nghĩ sao xứng chữ « hảo-cầu » mới
Cửa nhà khuya sớm lo toan, [ngoan.
Khéo tay kim-chỉ, dịu-dàng iết-na.
Khi ăn nói, lúc vào ra,
Mặt hoa hôn-hở, miệng hoa tươi cười.
Khuyên chồng khéo lựa từng lời,
Yêu nhau chỉ bác, ngậm - ngùi lòng
Ái-ân ngày tháng bao lâu, [nhau.
Trăm năm chi để những câu bất-bình.
Vi chẳng duyên nợ ba sinh,
Túi khăn ai có lụy mình mà chi.
Nghĩ sao vẹn đạo xứng-tùy. . .

VÂN-HƯƠNG nữ-sĩ

LỜI CẢM-CỰ'U

1. - Đi học

Cùng một ngày về tháng tám như đã trông thấy những chực ngoài năm về trước, sau cơn mưa gió, giọt nước hãy còn đọng lại trong tàu dừa và trên lá xoài trông theo hai bên vệ đường, thỉnh-thoảng một làn gió thổi đến thì rung động mà gieo nặng xuống đất, sỏi thành những lỗ thủng nho - nhỏ. Hạt mưa như sợi tơ, bay phấp-phới trên mái nhà lá và ngoài trời bao khắp những mây trắng mờ-mờ. Bên đường có cậu bé đang cắp sách đi học, vì ngày ấy là ngày tựu-trường.

Năm này cũng như năm trước, cũng trời ấy, cũng đất ấy, quang-cảnh không có đổi gì cả, là vì mấy cây xoài ngày xưa tôi hay loanh-quanh dưới gốc mà nhật trái, bây giờ cũng còn tươi-

tốt, duy có thặng tôi buổi ấy thì ngày nay đã khôn-lớn, đã thành người huynh-trưởng đang dắt em đi nhập-học.

Tôi có ý bước theo con đường cũ, hồi xưa thường đi đến trường và cố ý trông vào mấy gốc cây cổ-cụu kia để tìm-kiếm lại cái dấu vết buổi thiếu-thời. Cây dừa cũng không thấy cao hơn, chòm xoài cũng không thấy thịnh hơn, dường như trong mười mấy năm nay nó nghỉ lại đó mà không lớn lên một chút nào cả. Sao mà tôi lại chóng lớn thế này? Tuy-nhiên cũng có cây đã già-cổ, còn rủ lại một gốc mục-nát, loài mỗi làm ồ lên trên, xa trông như cái tai nấm. Gié thời đến, một vài chiếc lá rơi rụng xuống đường. Thấy quang-cảnh ấy mà tấm lòng tôi phút chốc lại lảng bối-hối, mối tình cảm-cự khiến

(1) Nợ chồng đây là làm nợ chồng, nói những người vợ hư, không ra gì. - V.H.

cho bàng-khuáng thồn-thức. Ngày nay tôi bắt đầu nhập-thể cũng như em tôi khởi-sự nhập-học, việc đời man-mác mơ-màng như mưa phùn, như mây ám, công-danh sự-nghiệp chưa được một mây mặng gì, vừa trông thấy, vừa suy-nghĩ mà lấy làm lo-sợ, cũng như ngày xưa tôi cấp sách đi học, tưởng đến công-việc nhà trường mà ghê-gớm vô-cùng. Khi ấy thì chỉ biết thương tiếc cuộc chơi thuở nhỏ và lại lo sợ việc học trong lúc bấy giờ. Bao nhiêu tâm-trí trẻ-thơ vẫn gửi theo chiếc diều giấy đang bay lượn trên mây xanh, hay đã vờ-vờ theo làn cỏ biếc cùng các bạn chơi đùa buổi trời trăng sáng. Mà bây giờ thì lại nhớ đến lớp học ngày trước là vì rõ đã trở ra câu chuyện cũ với tôi rồi, cũng như chiếc diều giấy đối với cậu bé kia là cuộc chơi xưa vậy.

Tôi xoay tròn cán dù đang cầm trên tay mà nghĩ vờ-vờ đến lớp học trước, bạn học xưa, thầy học cũ, cả thấy những cái dấu vết ấy đều gọi lên một mối tình thương tiếc lảng-lai man-mác, vì tình thầy-trò bè-bạn đã gây nên trong lớp ấy toàn là thứ tình chân-thật, ngày nay không biết tìm kiếm vào đâu được nữa. Đời người cũng như lá rụng trên quãng đường này. Kể từ độ đâm lộc đến thành là non thì cũng kể ông mấy chốc, mà lần lần rồi già, rồi uá, rồi vàng, rồi gặp một cơn gió thổi đến là rụng xuống để cho cái lộc khác kế-tiếp. Cho nên việc đời, mỗi việc mỗi qua qua mất, khiến cho người ta đứng ở trong một cảnh nào chưa kịp phải vui hay buồn, thương hay ghét, thì cảnh ấy đã vụt qua mà cảnh khác thoạt đến, trong đời người bao giờ cũng gặp những cảnh-ngộ mới-mẻ mơ-màng. Cũng bởi thế nên người ta hay nhớ đến chuyện cũ mà lấm lòng người dẫu già, dẫu trẻ, dẫu vui, dẫu buồn, dẫu lấy cái ký-vãng làm cái thú-vị tí-tè êm-ái, khiến cho mình quên mất cái hiện-tại phiền-

não và cái tương-lai tịch-mịch tối-tăm. Trông như cậu thư sinh này, đôi mắt ngơ - ngẩn nhìn tôi như muốn nói chuyện gì mà không thể nói, tôi biết tấm lòng đó cũng lo sợ như tôi, thủa nọ và cũng như tôi là không chịu nói ra.

Rồi lại đến một ngày kia, mà ngày ấy cũng không xa-xôi gì, cậu sẽ trở lại đây mà thơ-thần dưới bóng xoài để tìm lại dấu-vết hiện-thời, nhưng tìm đâu cho thấy. Rồi thì cũng như tôi ngày nay, chỉ đứng ngẩn-ngơ một lúc để nói với tấm lòng hoài-cổ. . .

2. — Hai cái sợ.

Thưa nhỏ, tôi là một đứa trẻ sợ ma lắm.

Thường đêm ông tôi gọi lại nằm một bên để giảng cho nghe những câu chuyện về ma-quái. Ông tôi bảo :

— Chuyện ma-quái là tại người ta bày đặt ra, thật thì không có gì cả.

Tôi nói :

— Có. Người ta chết thành ma.

— Con thấy không ?

— Không, mà chắc là có ma.

— Người sống con sợ không ?

Không.

— Sao con lại sợ người chết ?

Tôi nín lặng, ông tôi nói tiếp :

— Người chết hiền-lành tử-tế lắm,

con ạ. Con có thấy những người chết mà hay say-sưa, gây-gỗ, chửi-mắng, đánh-dập với nhau không ? Người ta chết rồi còn lại cái hồn ma phất-phơ như mây như khói, yếu-duối mong-mạnh vậy, thì còn làm gì được nữa. Người sống có sức-lực mạnh-mẽ có thể phá hại người khác, con đã không sợ thì sao lại sợ cái hồn ma yếu-duối như thế ?

Rồi ông tôi lại kể những câu chuyện ma thường thường ai cũng hay nói đùa và giải lẽ rằng bởi có tình nhát, trong lòng bối-rối sợ-sệt quá nên thấy ra làm vậy.

Nhưng trong lúc ông tôi giải những cái lý không có ma thì tôi lại nhớ biết bao câu chuyện ma nhát, người ta thuật lại buổi trời tối mịt, gió thổi, cây rung, lạnh-lẽo điu-bịu vô-cùng.

Tôi nghĩ thầm rằng :

— Có ma. Thế nào cũng phải có ma. Không có là tại ông chưa gặp thôi. Giống ma ghê-gớm lắm, khi thì hiện hình đàn-bà mặc đồ trắng, tóc bỏ xòa, qua qua lại lại dưới bóng cây sầm-uất, khi thì hiện hình ra vật này vật khác, có đủ màu sắc di-kỳ quái-lạ, có khi thì ở trên cây cao ca hát, hoặc kêu gọi người đi đường. Chính tôi đã có chiêm-bao thấy ma rồi nữa. Ma lại có nhiều thứ, như ma người, ma chó, ma mèo, vân-vân.

Mỗi lúc tôi nhớ đến những chuyện ấy thì một luồng khí lạnh bỗng rung động cả mình lại, rồi dẫu cho ông tôi có giảng-giải dài cho đến mấy ngàn lẽ, mấy đêm nữa, tôi cũng vẫn không tin.

Những buổi tối trời, tôi đi một mình ngang qua mấy chòm cây lớn thì trái tim đập mạnh, tôi muốn nhảy, muốn bay cho qua khỏi, liền trong lúc ấy, mắt hoa lên, trong mỗi cái bóng tối âm-thầm, dường như thấy có dạng người dương ăn-núp, chực mà phá quấy. Tôi don-đả đi, tôi tất-tả bước, nhưng càng muốn cho mau bao nhiêu thì lại coi như chậm bấy nhiêu. Giữa lúc ấy chợt có vài người cùng đi đường trước tôi một quãng, tôi chạy mau theo và khi vừa gần đến nơi thì sẽ đi chậm chậm thông-thả, đoái lại chòm cây như có ý muốn nói rằng :

— Thôi, có người ta rồi, còn sợ gì nữa !

Ngày nay, đối với những chuyện ma quái ấy, tôi tự suy-nghĩ mà hiểu, không lấy làm sợ đại như trước nữa ; nhưng lại phải sợ cái khác, có lẽ càng khủng-khiếp hơn nhiều.

Mỗi khi tôi nghe chuyện đánh-dập đâm-chém với nhau, hay kẻ cướp giết

người lấy của, cùng những cuộc đàn-áp bức-bách kẻ hèn-yếu, để tranh quyền đoạt lợi, cho đến những cuộc chiến-tranh lớn-lao của nước này nước khác, phương này phương kia, đại-khải nhỏ từng người một, lớn cả thế-giới, tôi nghe những chuyện khốn-khổ như thế, đều lấy làm kinh sợ mà tê-tái cả lòng.

Ngồi một mình trong xó nhà giữa đám họ-hàng, hay đi ra ngoài, giữa đám đồng-loại, hoặc là ở đâu đâu, tôi cũng không lấy làm yên-ổn được. Tôi muốn ở riêng một chỗ quanh-hiu vắng-vẻ để cắt mối liên-lạc với người đời thì may ra mới ít chuyện phiền-não. Nhưng mà dưới khoảng trời đất này, không nơi nào là vắng nữa, dẫu ở chỗ nào cho thật xa lạ kín-đáo, thì đến một ngày kia người ta cũng sẽ tìm đến.

Tôi nguyện sẵn lòng giùm-giúp mọi người mong nhờ tôi, hoặc là giúp tiền hay giúp sức, nhưng tiền-của của tôi bao nhiêu, tôi không thể giao tất-cả cho người, vì tôi không có cái gan nhìn đời mà chết; lại quyền-thế của tôi, tôi cũng không cho ai được, vì tôi không làm sao sống mà không có tự-do, không có chủ-quyền về thân tôi nữa. Nhưng lúc nào tôi hãy còn chút tiền-của, quyền-thế thì không bao giờ người ta chịu để yên cho tôi, ngoi sùng lười gươm dường như chực sẵn ở đâu đâu để mà hại tôi vậy.

Cuộc đời ngày nay, cảnh nào cũng là cảnh chết cả. Nếu để cho người ta giết hết tiền-của đi, tất phải cùng-khổ, nếu để đoạt hết quyền-thế đi tất phải nô-lệ, mà nếu chống cự lại thì thế nào rồi cũng phải thương hại thôi. Cho nên tôi tưởng-tượng thân mình ở đời cũng như một kẻ bị dẫy vào chốn phương xa cõi lạ, một thân thui-thủi quanh-hiu, không có ai là người thân-thích, trông ngọn khói phất-phơ nhà người ta mà ngỡ là làng xóm của mình, trông bà con anh em người ta xum-

vây dòng-dù mà ngỡ là họ-hàng của mình, trong lòng ngỡ là người ta xót-thương yêu-mến, nhưng không dè khi người vừa trông thấy một kẻ tội-vạ như mình thì muốn hành-phạt ngay đi. Ai ai cũng thù-hầu với tôi cả, mà nào tôi đã có tội gì!

Than ôi! thua bé tôi sợ ma thì còn trông cậy vào người, ngày nay tôi sợ người thì chỉ thương thay cho chiếc thân yếu-đuối, đã trót lạc-loài vào kiếp phù-sinh!

3. — Một bày khi.

Những tư-tưởng của tôi đều vay mượn cả ở sách-vở. Tôi thật mắc nợ lớn đối với người hiện-thời cũng như người đã qua, dầu đời nào thua nào, đã lui về trong khoảng thời-gian xa-lắc. Từ bấy lâu nay, tôi sống bằng cảnh mộng tuyết với, tưởng-tượng như người ta đều sinh-hoạt trong một cái trạ-tư nhíp-nhàng êm-ái theo lời sách dạy. Mãi đến khi ra đời, nhất-đán những mộng-cảnh tan-tát như sương mù buổi sáng, một mình ngần ngợ giữa cảnh chiến-trường khôn-đốn:

Đoạn trường lúc ấy nghĩ mà buồn lênh!

Tôi liền muốn trốn đời để chìm đắm trong giấc mộng buổi trước. Tôi toan cắt bỏ giây liên-lạc với người đời, tất-nhiên xong cả; bởi nghĩ rằng: thân mình nhỏ-nhen như mây lông, như gợn bụi, có ra về gì, thì dầu có, dầu không, mà thiệt-hại gì cho vũ-trụ? Ừ, nên tôi tuyệt đời thì cũng xong và thật dễ. Nhưng nếu đời tuyệt tôi thì tôi sẽ trở ra thế nào? Một mảnh thân nhỏ-nhen như mây lông, như gợn bụi, đặt giữa cảnh thiên-địa phong-trần thì tương-lai sẽ ra làm sao? Huống-chi ngày nay tôi đã trót nặng nợ với đời và còn cần phải vay nhiều nữa, thì vô nợ làm sao? Mỗi lúc buồn lòng, muốn xa lánh với cuộc đời, thì những tình-cảm

rối-bời trong dạ, tôi đặt quyền sách xuống, hồi nghĩ lại câu chuyện lâu xưa này.

Câu chuyện đã một chục ngoài năm về trước. Phương-thành buổi ấy còn phảng-phất cái phong-vị cổ-thời, nhà còn là nhà lá, người toàn là người quen cuộc sinh-hoạt bình-thường giản-dĩ.

Một cánh đồng bằng từ chân núi Thạch-dòng chạy thẳng ra bờ biển Mũi nai, cây chàm cổ năng chen-chúe, đứng trên đồi cao trông xuống, sắc xanh xanh, chìm đắm trong sương mù bãi biển. Lúc trước ông tôi có khàn mấy mẫu đất trồng lúa, thường ngày ra coi cho nông-nhân làm việc, hai bên đường, cây mọc sâm-uất, mùa hạ về ngấm, mùa xuân chim bót, vắng-vẻ yên-tĩnh như lạc-loài trong khoảng rừng sâu. Bên bờ ruộng có mấy gốc xoài xù, tàn cao bóng cả, gần dưới gốc nhỏ lên một tầng đá thật lớn, tôi thường treo lên để trông ra bốn phía. Những buổi sáng ngày thanh-khiết giọt sương lã lẽ lóng-lãnh bóng trời như gương trong như ngọc chuốt, tiếng chim réo-rắt đầu cành, bóng hoa chập chồn dưới núi, trên mây trong gió vắng-vắng tiếng gà gáy chó sủa, cảnh nào vật nào cũng dường tươi cười hơn-hở, thật dễ say đắm lòng người. Tôi thường chạy đuổi bắt một đàn bướm từng năm ba con, đang bay bên trời, màu vàng phấp-phới như cánh hoa hoàng-mai về buổi mộ-xuân, trong lúc ấy thì nghe ở dưới ruộng đưa lên một khúc hát của người mán-thổ, tiếng vui vẻ không cùng. Trời nắng lạ, tôi vào nghỉ mát trong gian chòi tranh, cất ở giữa ruộng, cùng ăn cơm với ông bà tôi trong ấy. Những buổi mưa sa, nước tràn bờ ruộng, ngồi trong chòi trông ra một vũng nước bằng-phẳng như tờ, rải-rác mấy ngọn cỏ năng phất-phơ theo làn gió thổi, mặt nước lăn-tần phản-chiếu ánh trời, bấy giờ thì tưởng như mình đang ngồi trong một chiếc bè lênh-dênh trên bãi biển.

Giữa buổi ấy, nông-nhân đều nghỉ việc, tiếng nói tiếng gọi nhau đã vắng, ngoài nội chỉ có những đôi cùng cây, chiếc lá lật-lừa tới-tả, mấy chòm mây trắng phau-phau bay lơ-lửng trên trời xanh, vài con bọ ăn cỏ bên bụi rậm, cánh-vật dường như mệt-mỏi cả, lúc ấy thì tôi cũng ngã trên chiếc võng sắp mộng dài trong làn gió mát. Gió thổi từng trận, êm như ru...

Một hôm đang giấc ngủ, tôi giật mình tỉnh dậy, bên tai vang những tiếng rầm-rĩ lạ-lùng : trông ra thì là một bầy khỉ ngót ba bốn mươi con đang bao-học quanh chòi, nhả răng há miệng, ghé-góm quả ! Trông chòi chỉ có mình tôi, ngoài ra không còn một ai nữa, khách qua đường cũng vắng ngắt, bấy giờ tôi thật sợ-hãi, khiếp lắm, rùng cả mình, tôi la hoảng lên. May sao, gần bên có kê một bó củi, tôi rút từng cây mà liệng bỏ ra. Bầy khỉ vẫn coi như không, hoặc cũng sợ củi mà tránh ra một khoảng, rồi lại sắp lại gần, chực xông vào. Củi lại hết. Đương thật đã cùng, thế cũng đã kiệt, tôi chỉ còn kêu cứu, tôi la lớn, tiếng vang lên gần võ dậu mà chẳng có một tiếng trả lời. Thối, thế là hết. Tôi run như bị lạnh... Vừa lúc ấy, thì ông tôi và bà tôi ở trên núi tắt-tả chạy xuống, than ôi ! tôi mừng quá, tôi ngồi phịch trên chòi, bao nhiêu những nỗi niềm sợ hãi, bao nhiêu những nỗi vui mừng nó xung-đột với nhau, khiến cho tôi bỗng đứng mà khóc, tiếng khóc thấm-thiết từ trong đáy lòng đưa ra...

4. -- Một cái bạc

Năm 1914 sinh ra trận Âu chiến. Trừ ra một vài nước thì cả thế-giới đều có phải người sang Pháp để dự cuộc chiến-sự, cùng với Pháp đồng-hưu công-thích cho trận tinh giao - hảo trong trường quốc-tế. Các nước liệt-cường đều liên-hợp lại, thành ra một đoàn-thể rất lớn, gồm hầu khắp thế-giới, nhờ vậy mà cuộc chiến-tranh mới

thêm long-trọng, vang-dậy cả hoàn-cầu. Cho đến những dân-tộc yếu-hèn, yên-cư trong một xó trời đất, không đủ sức tự-cường độc-lập, vẫn phải nhờ các mẫu-quốc nhận làm thuộc-địa cai-trị giùm, trong lúc ấy cũng phải kéo nhau đi phò nguy cứu khổn cho mẫu-quốc, để tròn chút tinh « mẫu-tử ». Nhà nghèo biết con thảo là ở trong những lúc này vậy ; các nước thuộc-địa đối với năm 1914 thật là một năm đáng kỷ-niệm, một năm tốt-tươi lành-lẽ biết bao nhiêu ! Chính là năm mà tác lòng trung-hiếu, trong sáng như gương, mới có thể giải cùng trời đất biết.

Ở Đông-dương, ông Toàn - quyền SARRAUT, lo đi diễn-thuyết, cổ-dộng cho tâm lòng trung - hiếu ấy. Ông đọc những bài diễn-văn dài dằng-dặc. Ông tá-chân những cảnh tàn-ác của vua Uy-Liêm, ông tách - bạch những chuyện đáng thương-yêu quý-mến của dân Pháp, ông hẹn-hò những tương-lai tốt đẹp với người Nam, ông nói rồi ông nói, ông đọc rồi ông đọc, lời văn giòn-dã, giọng văn hùng-hồn, mà ngày nay người ta đem ra duyệt lại thì thành ra lỗi nói không cả. Cho mới biết sự-thế bất-thường, cuộc đời thay đổi là thế ấy. Nhưng trong lúc nạn, lời ông dương giòn, giọng ông dương hùng, người ta mê-mẩn ngẩn-ngờ, kéo nhau cả đàn cả đám, gạt lệ phân tay, đoạn tình với cha mẹ, vợ con, anh em, để sang giúp việc cho « mẹ nòi » ở tận đàng phương trời xa-xa thăm-thẳm. Một thân con, hai người mẹ, như dân Nam ở buổi ấy, thật khó lấy làm xử cho vương tròn cả hai được. Ở Tây, ở Nam, đôi phương cách-biệt, ngàn trùng nước mây, mà ở đâu đâu thời cũng là gốc tử đậm phần, đứng ở gốc tử đâu này trông về đậm phần cuối kia mà không sao khỏi :

Bảng-khuàng nhớ mẹ chín chiều ruộ!
[đau !

Tiếng sủng đồng nổi rầm lên, vang dậy một phương cầu, thế nhưng không lấp được tiếng khóc của cha già, mẹ yếu, vợ dại, con thơ, rải-rác cùng dưới gầm trời góc biển. Mỗi ngày những bà đầm tụ lại sờ giầy-thép, trông mong tin-tức của chồng con ngoài trận giặc, nét mặt rầu-rầu mà to-sợ, ngần-ngợ rã-rượi, sau khi trở ra, có người bùng mặt khóc vang lên, tiếng khóc li-ti (thuần một giọng Tây, chẳng có mùi-mè An-Nam chút nào cả).

Tôi nghĩ rằng :

Cả nhân-loại chung gồm dưới bóng trời này, dầu phải chia cách Đông, Tây, Nam, Bắc, dầu phải phân-biệt vàng trắng đỏ đen, khiến cho giống người có khác với nhau vì phương-hướng, vì màu da thịt, nhưng mà những cách khác nhau ấy, chẳng qua là khác ở vật-chất thôi. Đến như tinh-thần thì giống nào cũng như giống nào, cũng biết đau-đớn, biết vui - mừng, cũng một mối cảm-tình về cảnh-ngộ xui nên, đại-khái thì « cũng nhân-tâm ấy, há thiên-lý nào ? » Cho nên mỗi khi tôi nghe tiếng khóc, dầu là khóc tiếng Tây hay tiếng Tàu, tiếng Chà hay tiếng Mọi, dầu là tiếng gì, cũng đều lấy làm cảm-động bi-thương cả. Những người Nam, chết chồng mất con, mà than-van khóc kể, tôi thương xót quá, cho đến mấy bà đầm khóc, tôi cũng không dám bảo là hèn-nhất sợ-sệt, vì tự tôi đã lượng được là cái thống-khổ vô-cùng của nhân-loại vậy.

Đối với cảnh trời châu biển lệ năm ấy, tôi cũng chưa-chan nước mắt để đồng góp với người đời. Nhưng tiếng khóc tôi vẫn có ý-nghĩa khác, không phải như ai mà : « khóc vì nỗi thiế-tha sự thế », hay vì : « thương cho ai mà khóc cho ai »; chẳng qua là vì miếng ăn vật uống thôi, là bởi năm ấy tôi mới lên sáu tuổi, chưa từng có cảm-tình về những chuyện thống-khổ như thế. Tôi

ngắm trời đất toàn là một cõi lạc-thứ hòa-bình, giọt sương buổi sáng, cành hoa ngày xuân, con chim kêu, ngọn gió thổi, hôm sớm thong-dong.

Sự tình-cờ run-rủi cho một đứa trẻ ngày-thơ thế ấy, bỗng-nhiên có dính-dấp với đoạn lịch-sử Âu-chiến to-lát này. Tôi còn nhớ : một hôm, ông lớn chánh chủ tịch và bà đầm cùng sánh vai bước vào nhà tôi. Tôi đứng khép-nếp một bên cạnh cửa để trông ông lớn nói chuyện. Giây phút, thấy ông lớn lấy tiền túi ra, bỏ vào cái hộp sâm-banh của bà đầm đang cầm trên tay. Trong lúc ấy, bà tôi liền quay lại ngó tôi, cho một cục bạc, bảo bỏ vào hộp ấy. Bà đầm đưa cái hộp xuống ngang mặt tôi và mỉm cười một vẻ cười tử-tế địn-dàng lậm. Tôi sẽ-sẽ bỏ vào. Rồi thì nghe như hai tay ông lớn vỗ cái đầu tôi, lại nghe như cái miệng ông lớn cười, nhưng tôi sợ quá, chẳng dám trông lên. Khi ông lớn bà lớn trở ra đi, quả tim tôi còn đập mạnh một lúc khá dài, mới sẽ an lại như trước. Tôi có ý xem xét từ đó về sau, cái gót « bốt-tin » chẳng mấy khi lũng-thũng trên đất nhà ai nữa.

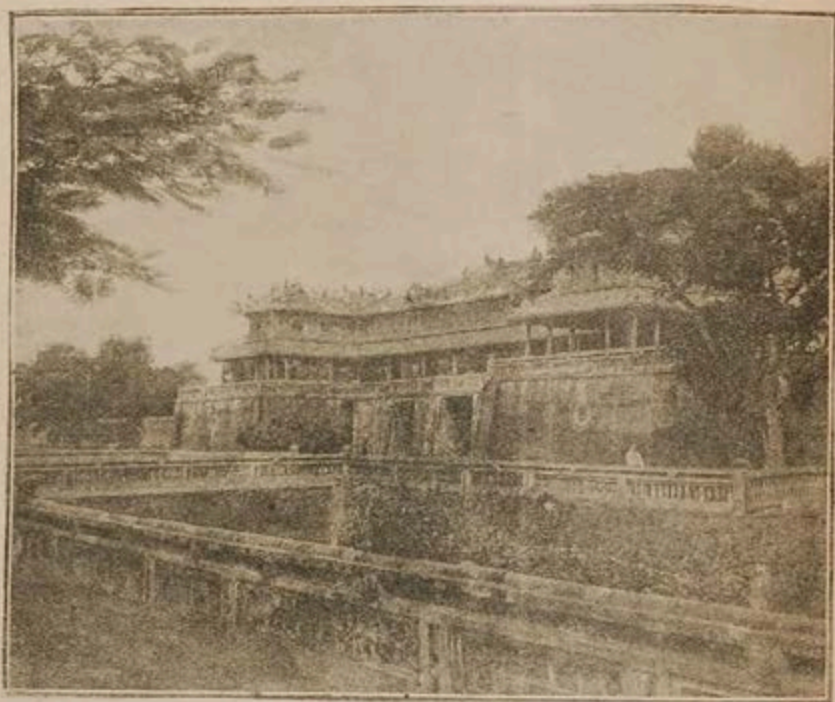
Ngày nay, những buổi chiều trời thanh-linh, một mình lơ-thần trên quãng đường, nghĩ đến cuộc đời không may mà chưa xót. Một chiếc xe hơi chạy qua, tung bụi cả lên, tôi trông theo hai vợ chồng ông lớn bà lớn trên xe, mà tưởng chừng bao nhiêu cảnh hoan-lạc, cuộc hạnh-phúc trong cõi hồng-trần đều bao-học quán-quát cả theo đôi lứa ấy. Còn tôi, cơm ngày hai bữa, thuế năm một đầu, hồn-chồn vất-vả mãi, vẫn chưa chắc là đủ, chạnh lòng hồi-tưởng lại câu chuyện làm nghĩa làm phước năm xưa mà nức cười thay cho mình ! . . .

Ảnh Cung-diện Huế

Cửa Hiển-nhân vào Hoàng-thành Huế

Ảnh Cung-diện Huế

Cửa Ngọ-môn trước điện Thái-hóa

Kinh-ảnh T.-C. Khuyên.

XÃ-HỘI CỔ NƯỚC TÀU

Nay các nhà học giả nước Tàu đã hơi biết bàn về xã-hội-học, nhưng chẳng qua chỉ học-tập về một vài cái thuyết của các nhà học-giả phương Tây, chứ còn đến cái tình-rạng xã-hội tổ-quốc thì mấy người đã tra xét ra được. Cái xã-hội quá-khứ như đời Đường, đời Ngu, đời Tam-dại, nhân-dân phong-tục như thế nào, ngôn-ngữ văn-tự như thế nào, cái cách ăn uống, áo mặc như thế nào, cái lễ-tử-táng-hóa-thủ như thế nào, cái chế-độ cai-hung, quân-lính, tân-khách như thế nào, đều không hay xét biết được một phần trong muôn phần. Dương Chu có nói rằng: « Các việc đời thái-cổ thì mất hết rồi, còn ai nhớ được nữa. Việc đời Tam-hoàng thì như còn như mất, việc đời Ngũ-đế thì như lờ mờ như mê. Việc đời Tam-vương thì hoặc ẩn hoặc hiện, đến hàng ức mà không biết được một phần. Việc đương đời mình thì hoặc còn hoặc không thấy, đến hàng vạn mà không biết được một phần; việc ngay trước mắt thì hoặc còn hoặc mất đi, đến hàng nghìn mà không biết được một phần.» Kể từ thái-cổ cho đến ngày nay, trải bao nhiêu năm không thể kể xiết được, nhưng từ đời Phục-Hi đến giờ đã hơn ba nghìn muôn năm, cứ xem như cái thuyết của Dương-thị thì ngày nay mà muốn xét về xã-hội-học rất là khó. Ông Khổng-tử san-kinh *Thư* bắt đầu từ đời vua Đường-Nghiêu. Tư-Mã Thiên làm sách *Sử* đầu kể từ đời Ngũ-kỷ, chẳng qua cũng như lời Dương-thị bảo rằng: «Việc đến hàng ức mà không biết được một vậy.» Còn từ đời Ngũ-kỷ trở về trước, còn theo

cái cách chính-trị thất nút, ai là sử-thí mà ghi chép lại được, tương-truyền những lời thần-thoai, còn ai biết thực-lục ra làm sao, chính như lời họ Dương bảo rằng đã mất hết cả rồi vậy. Nhưng ngày nay mà muốn xét về xã-hội-học, thì cái trách-nhiệm mình phải làm thế nào tìm ra những việc đời thái-cổ đã mất đi rồi mà lại còn, không những tìm ra mà lại còn thấy mà thôi, tất phải xét cho biết rõ cái xã-hội quá-khứ làm sao lại biến-thành ra cái xã-hội hiện-tại bây giờ. Nguyên cái xã-hội đời nay là do cái xã-hội đời cổ nó phân-thai hua-đúc mãi hết năm ấy sang năm khác, hết đời ấy sang đời khác mà hóa-thành ra vậy. Nay thử lấy những việc thiên-cận dễ biết ra mà chứng xem, thì nước Tàu ngày nay chẳng phải là một nước từ xưa vẫn khoe là thống-nhất đấy ư, cứ xem như lịch-sử địa-dư và phong-tục tập-quán từ đời Ngũ-kỷ đến nay, vẫn tự-xưng là một quốc-gia thống-nhất; nhưng phân-tích ra cho kỹ mà xét, thì lịch-sử trải bao đời chia rẽ vẫn thường trầy luôn; địa-dư thì mỗi chỗ khác nhau cũng không phải là ít; phong-tục tập-quán thì lẫn-lộn mỗi nơi một khác cũng nhiều. Người Việt tự có cái lịch-sử người Việt, đem so xem với lịch-sử người Tần, thì hình như một gậy một bèo không quan-thiết gì với nhau; người Việt lại tự có địa-dư và phong-tục tập-quán người Việt, đem so xem với địa-dư và phong-tục tập-quán của người Tần thì đều không giống nhau cả. Lại đem so xem với nước Tần nước Việt về đời phong-kiến khi xưa, thì những cuỗ khác nhau không phải là

(1) Nguyên. Hán-văn chú Dịch Bạch - Sa 白沙易 trong tập Đông-phương văn-khố.

ít vậy. Lại còn như nước Tề, nước Lỗ, nước Tấn, nước Tống, nước Sở, cũng đều có cái lịch-sử riêng, địa-dư riêng, và phong-tục tập-quán riêng, cũng khác nhau như người Tần với người Việt vậy. Lại xét xem cho kỹ ra nữa thì dấu cùng một người Việt, mà lịch-sử, địa-dư, phong-tục, tập-quán cũng không thể thống-nhất được, vậy nên cứ như lịch-sử địa-dư phong-tục tập-quán nước Tàu, mà lấy cái thể lệ xã-hội-học mà xét, thì dấu phân ra đến và trăm nghìn vạn mỗi cũng còn là ít vậy. Tại làm sao chủng-loại lại phức-tạp ra như thế, đó là bởi cái xã hội đời cổ nó phối-thai hun-dúc trải đã bao năm bao đời thành ra như vậy. Sách *Liệt-tử* thiên *Nguyên-dạo* có nói về khi vua Vũ 禹 trị thiên-hạ rằng : « Khắp trong nước châu-phục, bốn rợ đều nộp chức-cống, vua Vũ hợp các nước chư-hầu ở núi Đồi-sơn, các nước cầm ngọc lụa lại châu có đến hàng vạn nước. » Đời cổ-già các nước láng giềng liền nhau, vẫn thường nghe tiếng gà tiếng chó văng-vẳng, mà người láng-giềng ở với nhau đến già chết cũng không thường đi lại, vì thế mới thành ra muôn nước, mà lịch-sử địa-dư phong-tục tập-quán cũng thành ra đến hàng vạn ; cái số mà nhiều đến hàng vạn, là bởi tại địa-dư mỗi chỗ một khác, núi sông cách-trở, nên mới thành ra như thế vậy.

Sách *Hoài-nam địa-hình huấn* nói rằng : « Đất cát sinh ra đến theo từng loại, như là khi đất núi thì hay sinh ra con trai, khi đất chiêm thì hay sinh ra con gái, chướng-khi thì hay sinh mờ-ám, phong-khi thì hay sinh ú-điểu, khi rừng thì hay mỗi-một, khi cây thì hay sinh cồng, khi trên ngàn thì hay sinh thũng, khi đá thì hay sinh sức khỏe, khi hiềm-trở thì hay sinh bước-hạch, khi nắng thì hay chết non, khi lạnh toi hay sống lâu, khi bang thì hay sinh tề, khi gò thì hay sinh cuồng, khi đất phẳng tốt thì hay sinh nhân-nhu, khi đất đồi núi thì hay

sinh tham-lam, khi đất khiêu thì hay vụ-lợi, khi đất trọng thì hay chậm-chạp, chỗ nước trong thì thanh-âm nhỏ, chỗ nước đục thì thanh-âm to, chỗ nước chảy xoáy thì thanh-âm khinh, chỗ nước chảy chậm thì thanh-âm trọng, ở nơi trung-thổ thì hay sinh bậc thành-nhân, đó là đều tựa như địa-khi mà ứng theo các loại. » Xem thế đủ chứng rõ cái cơ lập ra vạn-quốc vậy. Nay nước Tàu tuy rằng nói là thổ-gi-nhất, mà xét về lịch-sử địa-dư, phong-tục tập-quán, vân-vân, nhưng-nhiên chia làm vạn-quốc ; tên tuy là một nước mà kỳ-thực đến hàng muôn nước vậy. Bởi vậy phải trước xét cho rõ cái xã-hội quá-khứ, rồi sau mới biết được cái xã-hội hiện-tại. Nay cứ xét như các sách kinh-sử và các sách chư-tử, nhiều chỗ nói về tình-trạng nhân-dân, Thương - Hiệt 倉頡, Thư-Lục 沮誦 cũng còn chép những phong-tục bằng chữ cổ-lộ, so với người Tây-phương còn phải dò thám những từng đợt hóa-thạch thì mới biện rõ được những sự u-ẩn, chẳng là hơn ư. Vậy xin tra xét tìm-tòi phân ra từng loại để làm khảo-chứng, tuy rằng hàng ức không biết được một điều, nhưng cũng không từ lèn mọn bày giải như sau.

Người xưa gọi một bọn người là một xã 社, như là Liên-xã 蓮社 của Ta-Linh-Vân 謝靈運 lập ra, và Phục-xã 復社 của người nhà Minh. Nay mà gọi một bọn người là một xã-hội, cũng là theo lời cổ-ngữ mà không biết đó vậy. Xưa nay người ta sao lại lấy chữ « xã » gọi một bọn người, nghĩa chữ « xã » là trở về loài người ta kết-hợp lại một bọn lớn vậy. Phạm-dụng thành một đoàn-thể, thiết-lập một quốc-gia, thối-văn đã thăng giáng, cuộc tồn vong quyết-định, đều là bởi xã-thần cầm giữ theo-máy cả. Nếu không có xã-thần thì không thành thể-hợp-quần ;

không có hợp-quần thì không có quốc-gia, không có quốc-gia thì không có văn với dã; không có văn với dã thì không có tồn với vong gì nữa. Người nước Tàu dễ thường đến hoàn-tản theo sau đàn hươu nai mà thôi, cứ xem như xã-hội ngày nay, thì xã-thần có hay không, cũng không có quan-hệ gì với cuộc thương vui của đời người, nhưng không biết tôn-tôn nước ta (1) thực là nhờ ơn về xã thần vô-cùng vậy. Ở về thời-đại thái-cổ, uy-quyền xã-thần có phần hơn cả thượng-đế, các thần-kỳ không có thần nào độ bằng. Nhân-dân đói hay no cũng do quyền dữ-đoạt của xã-thần; kẻ tù-trưởng thọ hay yếu cũng bằng ở quyền mừng giận của xã-thần. Và lại những việc kiện-tụng trong đám quan-trưởng, những việc tài-phán về quân-sự, ông vua cầm quyền chuyên-chế cũng không thể phán-đoán được, thì tất phải cầu đến xã-thần giải-quyết cho, thế thì quyền xã-thần có phần hơn cả bậc cao-đẳng tài-phán - quan trong tòa tư-pháp độc-lập. Thế mà trong nước lâu trời mấy nghìn năm kể học-giả không mấy người xét biết được những cơ trên ấy, nay ta chẳng quản gì ngu-muội xin bày tỏ ra sau này, các độc-giả hẳn cho là cái thuyết viển-vông lấy làm kinh-lạ, nhưng cứ xét trong diền-tịch văn-tự mấy nghìn năm về trước thì vẫn còn chứng-cứ chứ không thể vu được, xin kể ra như sau.

Chữ *thổ* 土 với chữ *kỳ* 祀 là chữ *xã* 社, tức là thần địa-kỳ, gọi tên kép là *Thổ-kỳ* 土 祀, mà gọi tên đơn thì là *Xã* 社. Sách *Ngũ-kinh dị-nghĩa* nói rằng: « Quan Đại-tư-nhạc tâu năm khúc biến-nhạc mà dâng lễ-vật lên thần Thổ-kỳ. » Trịnh Huyền 鄭 玄 cho Thổ-kỳ là tổng-danh thần ngũ-thổ, tức là thần Xã. Hứa Thận 許 慎 cho Xã-công 社 公 là thổ-công 土 公, không phải là địa-kỳ.

Trịnh-thi lấy cái nghĩa lỗi-công thên-công bác bỏ đi, thuyết ấy rất là xác-dáng. Đời cổ gọi là Xã-công, cũng như tục gọi là địa-thổ-công. Cổ-giả lập nền tế xã có ba cái nguyên-nhân: Một là khi trời mới mở-mang còn mờ-mịt, dân-tâm hỗn-độn, trên quả đất tròn, muôn loài biến-ảo, phải có một vị thần hơn cả muôn vật để làm chủ-tể, đó là nhân về lòng hoài-nghi mà tượng-tượng ra thần-xá. Hai là đời xưa kẻ tù-trưởng mới ra đầu, thường nhào những việc qui-thần tượng-thụy để hưng lợi cho dân, trừ hại cho dân, chọn thổ nghi mà trồng các thứ cây để cho dân bắt-chước, kẻ có tội thì đem giết đi, để cho dân phải phục-túng; vậy nên nhà Hữu-Ngu đắp đất làm nền xã, để cho dân biết lễ; người nhà Châu trồng cây lật để cho dân biết sợ-hãi, đó là nhân về thần-giáo mà bày ra tế xã. Ba là loài người cần-nhu đến muôn vật, muôn vật cần-nhu đến năm thứ đất, ơn nhờ về thổ-địa nhân-đức rất trọng, nên không dám quên công, đó là nhân về báo công mà lập ra nền xã. Bởi vậy tế xã là một tự-diễn rất trọng về đời thượng-cổ, mà là một vị thần tất cả nhân-quần cùng phải tôn-tế, nhà nước còn hay mất thực là có quan hệ ở đó vậy.

Đời cổ chỉ biết có xã-thần mà thôi, mà xã-thần lại là tổng-danh thần ngũ-thổ, vậy nên thần *Tắc* 稷 cũng gồm cả ở trong ấy. Kinh *Thư* thường xưng: Hoàng-thiên hậu-thổ. Hoàng-thiên là vị thiên-thần, mà hậu-thổ là vị địa-kỳ. Sách *tả-truyện*: Hậu-thổ là thần xã. Sách *Châu-lễ*: Quan đại-chức trước khẩn cáo thần hậu-thổ. Chú rằng: Xã là một vị thần. Nghĩa chữ *Xã* rất rộng, bao được cả nghĩa chữ *Tắc*, vậy những sách cổ chỉ thường nói đến chữ *Xã*. *Thuyết-văn* thích-nghĩa chữ *Xã* là địa-chủ, thích nghĩa chữ *Tắc* là chay. *Xã* là

(1) Người trước-giả tự-xưng.

tên thần thổ, tức là tên thần cốc, đời cổ chỉ biết có thần *xã* chứ chưa biết đến thần *tắc*. Thần *xã* là khởi-thủy tự đời còn di du-mục, thần *tắc* là khởi-thủy tự đời mới biết cấy cấy. Đời sau trọng việc nông, nghĩa thần *tắc* là thần bách-cốc, nên cùng với thần *xã* cùng tế một đàn, cùng thờ một chủ. (Đàn *xã* ở bên đông, đàn *tắc* ở bên tây, phân ra hai đàn là cái qui-chế đời sau). Từ bấy giờ đều gọi là đàn *xã-tắc* là khởi-thủy tự đấy. Cái chế độ nền *xã* tức thì có lập đàn, có phong cõi, có trồng cây, có chủ thờ, đàn là chỗ để cúng-tế, phong cõi là ngăn ra giới-hạn bốn xung-quanh, cây thì trồng thứ cây hợp thổ-nghi, chủ là thần-vị, suy-loại mà chứng rõ ra thì có mấy mỗi như sau.

1) Sách *Châu-lễ*: Quan đại-tư-đồ thiết-lập ra đàn *xã-tắc* mà dựng nên cái điền-chủ, rồi trồng lấy thứ cây thổ-nghi về cảnh đồng xứ ấy, rồi nhân cái tên cây mà đặt ra tên *xã* và tên đồng.

Trịnh chú: *Xã-tắc* là thần hậu-thổ điền-chủ. Điền-chủ là cái bài-vị để thần hậu-thổ điền-chủ y-ý, trong kinh *Thi* thường gọi là thần-diễn-tổ. Thứ cây thổ-nghi như là những cây tùng, cây bách, cây lạt.

2) Sách *Luận-ngữ*: Thày Tề-Ngã nói rằng: « Nền *xã*, nhà Hạ hậu trồng cây tùng người nhà Ân trồng cây bách, người nhà Châu trồng cây lạt. » Sách *Ngũ-kinh dị-nghĩa* nói rằng: « Nhà Hạ-hậu đóng đô ở Hà-dông, thổ-nghi nên trồng cây tùng; nhà Ân đóng đô ở đất Bạc nên trồng cây bách; nhà Châu đóng đô ở đất Phong Kiều nên trồng cây lạt. » Xét cổ-văn chữ *xã* 社 vốn theo bộ mộc 木 tức là nghĩa xã vậy. Sách *Mặc-tử* thiên *Minh-quĩ*: « Tất chọn chỗ cây rậm tốt lập lên để làm sự-vị. » Vương-thị *Độc-thư tạp-chí*: Chữ *su-vị* 社位 là chữ *tùng-xã* 社 viết lầm ra, nghĩa là chỗ nền *xã* rậm cây, cây rậm tốt là thứ cây hợp thổ-nghi.

3) Sách *Châu-lễ*: « Quan phong-nhân giữ việc thiết-lập nền *xã* của nhà vương, ngăn ra bờ-cõi mà trồng cây. Phàm phong cho nước nào thì phải thiết-lập cho nền *xã-tắc*, ngăn ra bốn bên bờ-cõi. Dựng ra bờ cõi các đô ấp cũng như thế. »

Sách *Bach-hồ-thông*: « Nền *xã* của thiên-tử vương năm trồng, nước chư-hầu thì bằng một nửa. » Xem thế thì bờ cõi rộng hẹp cũng tùy tước-vị mỗi nước một khác.

4) *Hoài nam-thư*: « Nhà Hữu-Ngu làm cái *xã* chủ bằng đất, nhà Hạ-hậu làm bằng gỗ thông; nhà Ân làm bằng đá, người nhà Châu làm bằng gỗ lạt. »

Nhà Hạ làm cái *xã*-chủ bằng gỗ thông, nhà Châu làm bằng gỗ lạt, là đều lấy cái thứ gỗ sỗ-nghi mà làm cái chủ; nhà Ân thì lại không làm bằng gỗ bách mà làm bằng đá.

5) Sách *Lễ-kỷ* thiên *Giao-dắc-sinh*: « Đấng thiên tử dựng ra nền đại *xã*, tất để lộ sương móc gió mưa, để thông khí trời đất. »

Thầy Sĩ-ký 惠士奇 bàn về lễ nói: « Sách *Tống-sử-chí* nói rằng: cái chủ thần *xã* làm bằng đá, dài 5 thước, vuông 2 thước, vạc nhọn một nửa trên: Trước kia cái *xã*-chủ của các châu-huyện không làm bằng đá, song lễ-bộ nghĩ rằng các nền *xã-tắc* không làm nhà chỉ đắp nền lộ-thiên, để chịu lấy sương móc mưa gió, để cho thông khí trời đất, thì cái chủ phải làm bằng đá để cho lâu bền, mới cho cả các châu-huyện *xã*-chủ đều làm bằng đá, mà tức thước dài rộng bằng nửa cái chủ nền đại-*xã*. » Xem lời Huệ-thị dẫn-chứng như thế thì đời nhà Tống chỉ có nền đại-*xã* mới làm chủ bằng đá, còn ngoài ra đều bằng gỗ cả. Thiên *Tiêu-tôn-bá*, Trịnh-chú có chua rằng: « Cái *xã*-chủ làm bằng đá. » Thế thì từ đời nhà Châu đã làm cái *xã* chủ bằng đá rồi.

6) Truyện *Công-dương*, năm Ai-công thứ sáu : « Xã nghĩa là phong-dấp vậy »

Nền xã của dân thiên-tử lấy đất ngũ-sắc phong dấp thành nền, lễ phong cho nước chư-hầu nào thì cắt lấy thổ-sắc về phương ấy ban cho, bên trên thì phủ đất hoàng-thổ, bên ngoài thì bọc lấy cỏ bạch mao ».

Trở lên đều là cái qui-chế lập ra nền xã. Lấy người có công lớn phối-hưởng với thần xã. *Tả-truyện* : « Họ Công-công có con là Câu-long 句龍 làm thần hậu-thổ, thần hậu-thổ tức là thần Xã. Con họ Liệt-sơ tên là Trụ 柱 thì làm thần Tắc, từ đời nhà Hạ trở lên vẫn cùng tế hần ấy. Ông Khi 棄 đời nhà Châu cũng là thần Tắc, từ đời nhà Thương về sau thì vẫn tế ông ấy. » Đó là lấy Câu-long phối-hưởng với Xã-thần, lấy ông Trụ 柱 với ông Khi 棄 phối-hưởng với Tắc-thần vậy. Sách *Hoài-nam* rằng : « Ông Vũ khó nhọc về việc thiên-hạ, khi chết thì làm thần Xã, ông Tắc làm việc cấy gặt khi chết thì làm thần Tắc. » Thế là người nhà Hán lấy ông Vũ ông Tắc để phối-hưởng thần xã-tắc vậy. Người đời xưa có khi không kể đến thần phối-hưởng, lại cho cái cây trồng ở đấy là thần, như là *Quốc-sách* nói có khóm cây thần, *Trang-tử* nói có thần Xã là cây lịch dữ mộng thấy hiện ra. Song xã-tắc vốn có một vị thần riêng, không phải là thần phối-hưởng, cũng không phải là thần cây. Sách *Kỷ* nói rằng : « Tế xã là để hiến-linh đạo thần thổ-địa, » *Luận-hành* nói rằng : « Tế xã là để báo cái công sinh ra muôn vật ; cỏ đất rộng xa, khó đi tế cho khắp được, vậy nên phải lập ra nền xã chế ra bài-vị để tâm mà thờ. » Xem thế thì xã-tắc vốn có một vị thần riêng. Đời sau mới lấy cái người có công về việc thủy-thổ để phối-hưởng thần Xã, người

hay trồng được trăm thứ thóc thì phối-hưởng thần Tắc, cũng là cái ý dâng vương-giả báo đền cho kẻ có công, từ đó cái ý nghĩa tế xã-tắc mới hẹp bớt đi. Còn nhu cho là thần cây thì là tại dân mê-hoặc : theo về cái thuyết hoài-nghi vậy.

Cổ-giả lập quốc định đô tất trọng về nền xã, xem qua nền xã có thể biết được trong nước dã-man hay văn-minh. Sách *Châu-lễ* : Hai mươi-lăm nhà là một xã, nghĩa là nói hai mươi-lăm nhà tất lập ra một nền xã. « Quan châu-trưởng cứ hằng năm tế đàn xã trong một châu, họp dân lại mà tuyên-đọc pháp-luật. » Xem thế thì ra nhân-dân đều được nghe đọc pháp-luật của nước, mà tất phải đọc ở trước đàn Xã-thần, khá chứng rõ rằng Xã-thần có quan-hệ với nhân-dân mật-thiết lắm. Mà dân Xã của vua thiên-tử với chư-hầu thì thực là nơi phồn-thịnh lắm. Sách *Mặc-tử* thiên *Minh-quĩ* : « Nước Yên có đàn tế tổ, nước Tề có đàn xã-tắc, nước Tống có đàn Tang-lâm, nước Sở có đàn Văn-mộng, đều là nơi trai gái họp lại mà xem vậy. » Suy cái nghĩa của Mặc-tử thì tuy rằng chỗ thì gọi là Tổ, là Tang-lâm, là Văn-mộng, là xã-tắc, tên mỗi chỗ tuy gọi một khác mà kỳ-thực đều giống nhau cả. Cổ-nhân thường đảo-vũ ở đàn xã, như là Tang-lâm là đàn xã-tắc nước Tống, vua Thương có đảo-vũ ở đàn Tang-lâm. Tổ là đàn xã-tắc của nước Yên, Văn-mộng là đàn xã-tắc của nước Sở ; cổ-nhân những việc di-săn, cũng có tế cáo đàn xã-tắc. Sách *Nhi-nhũ* rằng : « Mùa xuân đi săn gọi là Sưu 蒐, mùa hạ đi săn gọi là miêu 苗, mùa thu đi săn gọi là tiển 獮, mùa đông đi săn gọi là thú 狩, đi săn đêm gọi là liêu 獠, đi săn mà đốt rừng ruộng gọi là thú 狩, nên lập nên đàn chung-thổ, mời sắp quản ra đi, phạm khởi đại-sự, động đại-chúng, tất trước cáo ở đàn xã rồi sau mới ra đi, như thế mới hợp lễ nghi. » Nguyên

việc di dân là một điều-lẽ cốt-yếu của đời Tam-dại, việc trị-bình cũng ngụ ở đó. Đương lúc cử-hành, sắp xe vài nghìn, tuyển quân vài vạn, dân quân khắp đồng, chằng lưới dầy nội, mà phải cốt lấy thần xã làm chủ việc quân. Dân chúng-thở tức là nền xã, khi động quân đi thì phải cáo, khi bắt được cầm-thú thì phải tế, trai gái họp lại mà xem là xem những lúc ấy vậy. Sách *Mặc-tử* nói vua Giản-công nước Yên sắp đi giông-ruổi ở chốn tổ-dàn, nghĩa là di dân ở nền xã vậy. Nước Tề gọi là dân xã-tắc, vậy nên sách *Xuân-thu* có nói vua Lỗ-Trang-công đi sang nước Tề xem tế xã, nghĩa là sang xem di dân lúc tế xã, đó đều là cái chế-độ của nước văn-minh, không thể thì là hủ-lậu. Khi đời vua Trụ suy kém, không sửa lễ tế giao tế xã. Sách *Quân-tử* thiên *Sĩ-mĩ*: « Ở hàng trăm nhà mà không có kiến-trúc, họp hàng nghìn nhà mà không có nền xã, thì gọi là cô-lậu. » Nếu trong một nước mà không có dân xã, thì quốc-quần đều hoán-tán, giáo-hóa cũng chất-phác bĩ-lậu, vô bị đến bỏ nát, tài-dụng đến tủng-thiếu, phẩm trăm việc chính-hình đều đến bại-hoại cả, nên mới thành ra hủ-lậu vậy. Cái cách lập dân xã có hai cách: Một cách do vua lập, một cách do dân lập, mà cùng tế một thần cả, xem như thiên *Tế-pháp* chép sau này:

Vua vị bách-tính lập dân xã gọi là đại-xã 大社. — Lập ở phía tây trong cửa khổ-môn. (Vua lập).

Vua tự mình lập xã gọi là dân vương-xã 王社. — Lập ở trong sở ruộng tịch-diễn. (Vua lập).

Vua Chư-hầu vị bách-tính lập xã, gọi là dân quốc-xã 國社. — Lập ở phía tây trong cửa Cao-nôn. (Vua lập).

Vua Chư-hầu tự mình lập xã, gọi là hầu xã 侯社. — Lập ở trong sở ruộng tịch-diễn. (Vua lập).

Từ quan đại-phu trở xuống thành một đàn thì lập một xã gọi là tri-xã 社 — Là đàn xã dân-gian thông-lập (Dân-lập).

Ngoài năm đàn xã trên này lại còn có dân xã của vong-quốc nữa. Thiên *Tế-pháp*: Đàn xã của nước vong-quốc gọi là Bạc-xã 亳社. Xét cái tên Bạc-xã mới có từ đời nhà Châu. Nguyên là người nhà Ân đóng đô ở đất Bạc, nên Vương-xã cũng lập ở đó. Nhà Châu mới diệt nhà Ân, bèn gọi nền ấy là nền Bạc-xã, về sau mới lấy cái tên ấy mà gọi những nền xã của các nước vong-quốc. Khi xưa diệt nước người đều đem phá-hoại cả nền xã-tắc di, hoặc đem thiên cái ông thần phối-hương di, hoặc cứ để ông thần cũ mà biệt ra làm một đàn xã. Xem như *Hán-thư Giao-tử-chỉ*, chừng có hai việc như sau này:

1) « Khi vua Thang đánh chúa Kiệt, muốn thiên nền xã nhà Hạ đi, nhưng nghĩ không nên, bèn thiên cái chủ con họ Liệt-sơn là Trụ đi, mà lấy ông Khi nhà Châu thay làm thần Tắc mà tế. »

Xét vua Thang diệt nhà Hạ mà muốn thiên nền xã nhà Hạ đi, là cái công-pháp diệt quốc xưa nay vẫn thế. Hoặc người bảo rằng vua Thang vì đại-hau mà thiên chủ ông Trụ đi là lầm.

2) « Vua Cao-tổ định thiên-hạ, xuống chiếu cho quan Ngự-sử sửa trị dân xã phần-du, cứ lấy mùa xuân làm lễ lợn để tế. »

Xét xã vua Cao-tổ cầu-đạo ở đàn phần-du, mới tạo ra lời sấm Xích-đế, sau bèn trừ bỏ đàn xã-tắc nhà Tần đi, mà lập ra đàn xã-tắc nhà Hán.

Đàn xã vốn là một cái phù-hiệu trong một nước, mỗi một đời tôn-vương khởi lên tất lập ra một đàn tôn-xã. Nhưng nền cựu-xã vốn là nơi quốc-dân cùng tế đã quen, nếu vứt cái mà đem thiên đi, sợ trái lòng dân, nên

phải mượn cái cớ tai-di mà phạt đến thần xã Vua Thang mà thiên chủ ông Trụ đi, là mượn cái cớ thiên-tai đại-hạn vậy. Thầy Mạnh-tử nói rằng: « Đã đủ lễ hi-sinh, sạch cỗ tư-thỉnh, đến thời-thường cúng tế dân xã. » Thế mà lại ấp phải « hạn-hán nước lụt, thì biến-tri dân xã-tắc. » Biến-tri nghĩa là đem thiên thần phối-hưởng đi. Vậy nên diệt nước người rồi cũng phải mượn cái cớ thủy-tai hạn-hán rồi mới thiên được thần-chủ dân xã đi. Thiên *Giao-đặc-sinh*: « Năm không được mùa thì không làm tám lễ tế sạ, là để tiết-kiệm của dân vậy. » Đó là vì năm giống thóc không được mùa, thì đình các việc tế tự, để tiết-kiệm tài-dụng của dân, chớ không phải phạt gì đến xã-thần. Các hậu-nho không biết mới dẫn lời ấy bảo rằng biến-tri là phạt đến xã thần, không biết rằng quốc-gia chửa bị diệt, mà nhân khi thủy-hạn lại biến-tri xã-thần đi, thì suốt lịch-sử nước Tàu chửa từng có sự ấy bao giờ. Vua Thang muốn thiên dân xã là dân xã nhà Hạ chớ không phải dân xã nhà Thương. Sau khi biến-tri rồi cũng vẫn không bỏ tế-tự, duy cái chế-độ cúng tế thì khác hẳn với dân xã bản-quốc, xét có những điều sau này.

Một là dân xã của bản-quốc thì để lộ-thiên không làm nhà, dân xã của vong-quốc thì làm nhà che đi.

Thiên *Giao-đặc-sinh*: « Nền đại-xã thì làm lộ-thiên để chịu sương móc mưa gió, để thông-đạt khí trời đất. » Lưu Hưong rằng: « Nền xã đều xây tường mà không có khởi nóc nhà. » Đó là nói về nền xã của bản-quốc.

Lại rằng: « Nền xã của tâng-quốc, (nước đã mất) thì làm nhà che đi, không để chịu khí dương của trời; nền Bạc-xã 薄社 thì làm cửa sổ về phía bắc, để cho lọt khí âm sang. » (Bạc-xã 薄社 cũng tức là Bạc xã 薄社.)

Một là những việc kiện tụng thì đều phán-đoán ở trước nền xã bản-quốc,

nếu trai gái kiện ngầm thì phán-đoán ở trước nền xã vong-quốc.

Sách *Mặc-tử* thiên *Minh-qui*: « Vua Tề muốn kiếm giết cả đời, nhưng sợ lại phải oan người không có tội; muốn kiếm tha cả đời, sợ lại tha lắm phải người có tội, bèn sai cả hai người và một con dê cùng đến ăn thẻ ở trước dân xã nước Tề. » Đời xưa giải-quyết việc ngục-tụng ở trước dân xã, vậy nên *Mặc-tử* nói rằng: « Giải ở trước dân xã là cớ sao, là nói phán-đoán việc kiện-tụng ở đó. » Cái phép đoán ngục khi xưa thường xem con dê húc vào người nào thì người ấy có tội. (Ưương nói ở trong thiên *Tụng-ngục*).

Sách *Châu-lễ*: « Quan Mối-thị đem những việc kiện ngầm của trai gái, phán-đoán ở trước dân xã của thăng-quốc. »

Lễ thường thì kiện ngầm vẫn phán-đoán ở trước dân Bạc-xã. Ngoài việc kiện ngầm ra thì không thể giải-quyết ở Bạc-xã được.

Một là dân xã của bản-quốc, thì việc chức-hiệu lấy quan đại-chức coi giữ; dân xã của vong-quốc thì việc chức-hiệu lấy quan tang-chức coi giữ.

Quan đại-chức: « Khi có việc quân lớn làm lễ ở dân xã, đến cáo với miếu tổ; khi quân kéo về dâng lễ ở dân xã, thì trước vào khấn. » Đó là giữ về việc chức-hiệu của bản-quốc.

Quan Tang chức: « Giữ về việc chức-hiệu trong dân xã-tắc của thăng-quốc, để cúng-tế kỵ-đào. » Đó là giữ về việc chức-hiệu của vong-quốc.

Một là tế dân xã của bản-quốc, thì quan *liều-tôn-bá* làm thần thi; tế dân xã của vong-quốc, thì quan *Sĩ-sư* làm thần thi.

Quan *liều-tôn-bá*: « Phạm khi trời đất có đại-tai, mà tế luy, tế xã-tắc, tôn-miếu, thì quan *Tôn-bá* làm vị. » Làm vị nghĩa là làm thần thi vậy. Quan *Tứ-sư*: « Phạm khi ra quân ngoài cõi

có dùng muông sinh tế ở dân xã-tôn,

thì quan Tư-sư làm vị. » Đó là tùy từng việc tế mà cất một vị quan làm thần thi.

Quan Sĩ-sư : « Nếu tế đàn xã của thẳng-quốc, thì quan sĩ-sư làm thần thi. » Trịnh-chú : Dùng hình-quan làm thần thi, là giản-lược vậy.

Qui-chế đàn Bạc-xã đã kể ra như trên. Còn như đàn xã của bản-quốc, thì có lễ tế trong bốn mùa, có lễ tế không cứ mùa, sẽ kể như sau.

Một là xuân tế. — Thiên Nguyệt-linh : « Mùa trọng-xuân sai dân tế ».

Hai là thu tế. — Thơ Phủ-diễn : « Bền tế xã bền tế phương » — Sách Bạch-hồ thông dân thiên Nguyệt-linh : « Mùa trọng-thu sai dân tế » (nay trong thiên Nguyệt-linh không có câu này.)

Ba là đông tế. — Thiên Nguyệt-linh : « Mùa mạnh-dông mở con sinh lớn để tế dân công-xã. »

Bốn là biển tế. — Thiên Châu-lễ : « Quan Tư-sư, khi trong nước có việc đại-cổ, thì sai người nước tế xã. »

Trở lên là nói về dân-tế, còn như vua tế là một thịnh-diễn rất lớn, sẽ phân-loại kể như sau.

Một là đồ âm-nhạc tế.

Quan Đại-tư-nhạc : « Tàu nhạc Thái-tấu, ca luật ứng-chung, mùa nhạc Hàm-trị, để tế thần địa-kỳ. »

Quan Vũ-sư : « Dạy cầm cái phật để mùa khi tế đàn xã-tắc. »

Quan Cổ-nhân : « Đem cái linh-cổ để đánh khi tế xã. »

Quan Thục-sư : « Hát thơ Mân-nhã đánh cái thổ-cổ, để làm vui cho thần Điền-luấn. »

Quan Uất-nhân : « Phàm tế đàn xã thì dùng chén đại-lôi. »

Hai là lễ sinh-vật tế.

Đời Xuân-thu, năm Hi-công thứ mười chín : « Vua Tương-công nước Tống mở người để tế đàn xã. » (Đời xưa vẫn lấy người để làm tế-vật. Nước Mặc-tây-kha đời cổ cũng có mở người bói mán để tế xã.)

Sách Quán-tử thiên Quĩ-dục : « Tự cói hay khân-trị được ruộng đất, mà không hay khân-trị được, thì thân phải giết để bói máu tế đàn xã. » (Trở lên là dùng người để tế.)

Sách Thượng-thư : « Mới tế xã ở làng tân-ấp, lễ-phẩm thì một trâu, một dê, một lợn. »

Thiên Vương-chế : « Thiên tử tế xã-tắc thì dùng cổ thái-lao, chư-hầu tế xã-tắc thì dùng cổ thiếu-lao. »

Quan Đại-tôn-bà : « Lấy đồ huyết-tế để tế đàn xã-tắc. » (Trở lên là đều dùng muông sinh để tế.)

Ba là việc tế.

Quan Đại-chúc : « Khi có việc quân lớn thì nên tế cáo ở đàn xã. » (Tế vì việc quân.)

Quan Tiều-chúc : « Khi có việc binh-hung giặc cướp, thì giữ việc tế giao ở đàn xã. » (Tế vì việc giặc.)

Sách Bạch-hồ-thông Tước-thiên : « Vua chư-hầu mới lên ngôi mà cải nguyên, tức-thì tế đàn xã-tắc. (Tế vì việc lên ngôi.)

La Lãm trong thiên Thuận-dân : « Trời đại-hạn, vua Thuang tự lấy thân làm hi-sinh tế cầu đảo ở đàn Tang-lâm. » (Tế vì việc đại-hạn.)

Xuân-thu : « Khi nước lên to, đánh trống, dùng muông sinh tế ở đàn xã. » (Tế vì việc nước to.)

Tả-truyện : « Khi nhật-thực, đánh thiên-tử không cử-nhạc, chỉ đánh trống ở đàn xã, vua chư-hầu tự dùng lụa tế đàn xã. » (Tế vì việc nhật-thực.)

Quan Tư-sư : « Ngày hôm tế xã, cốt nghiệm xem mùa-màng năm sau. » (Tế để nghiệm xem mùa-màng.)

Quan Thục-sư : « Kỳ-dào việc mùa-màng ở thần điền-lôi. » (Tế vì việc cầu mùa.)

Sách Mặc-tử thiên Minh-quĩ : « Đời nhà Châu tế cáo đàn-xã, so tuổi ở trước đàn xã, là cầu cho thêm tuổi thọ. » (Tế vì việc cầu thọ.)

Trở lên kể ra có sáu hạng dân xã là Vương-xã, Đại-xã, Hầu-xã, Quốc-xã, Bạc-xã, Tri-xã, đều có cái vị-trí nhất-định, mà là những dân xã không có thiên-tí. Còn như cái dân xã vị-trí không có nhất-định, cứ tùy chỗ mà thiên-tí đi, thì gọi là dân quân-xã. Dân quân-xã thì tùy từng nước chỗ đại-quân đóng dấu, lũy chiến-trận dần dần, thì thiên-tí dần: xã ra ở đó. Còn cái thành-lũy-xã về trại quân thì trước phải lượng định từng dặm đất những nơi thị-triều châu-quận và dân quân-xã. Dân quân-xã mà cũng ở trong đồn-lũy-xã của quân, thì tất là phải thiên-tí đi lại vô-thường vậy. Lại còn đồng-thời cùng thiên đi với dân quân-xã, ấy là cái thần-chủ của nhà tôn-miếu, và đồ trong-khí của dân xã-tắc với nhà tôn-miếu. Đời cổ nhà nào chuộng chất thì về bên tả dân xã-tắc, bên hữu nhà tôn-miếu, nhà nào chuộng văn thì bên hữu dân xã-tắc, bên tả nhà tôn-miếu. Nhà Châu chuộng văn vậy nên chức Tiều-tôn-bá giữ về việc dựng thần-vị trong bang-quốc, bên hữu dân xã-tắc, bên tả nhà tôn-miếu. Các luật quân-lũy và quyền thưởng-phạt, đều nhờ về uy thần xã-tôn để thi-hành, như là:

Chức Tiều-tôn-bá: « Khi cất đại-quân đi thì đem các quan hữu-tí đi để lập dân quân-xã và rước cả xe thần-chủ đi. »

Chức Đại-tur-mã: « Nếu cất đại-quân đi thì quan tur-mã giữ giới-lệnh, đóng-dã quan thái-bốc đem kẻ chấp-sự đi, giám-sát việc mổ huyết bồi thần-chủ và đồ quân-khí. »

Chức Đại-chức: « Khi có việc quân lớn thì làm lễ ở dân xã rồi cáo với miếu tổ. »

Thiên Cam-thệ: « Kẻ theo mệnh-lệnh thì thưởng ở trước miếu tổ, kẻ không tuân mệnh thì giết ở trước dân xã. »

Chức Đại-tur-khẩu: « Việc quân-lữ lớn thì đến trước dân xã để xét việc chu-lục. »

Chức Đại-tur-mã: « Khi có công thì bên tả cầm ống luật, bên hữu cầm cái việt, để trước hiển sự hòa-vui ở dân xã, nếu xuất quân mà vô-công, thì chỉ chân-nân mà đưa xe chủ về. »

Tóm xem những thuyết trên ấy thì phạm khi trong nước có việc quân tất là rước miếu-chủ và xã-chủ chở lên xe cùng đi. Rồi mổ lấy máu mừng-sinh để bồi vào thần-chủ Miếu Xã. Kế, nào theo mệnh-lệnh thì cáo miếu-chủ để thưởng công; kẻ nào không theo mệnh thì cáo xã-chủ để giết tội. Thắng-trận mà đem quân về, thì dân-sự hòa-vui ở trước dân xã. Nếu không thì không hiển sự hòa-vui, chỉ đưa thần-chủ về nhà miếu và dân xã mà thôi. Quan Tư-sư: « Phạm khi ra quân mà chẳng thành-công, thì giúp kéo xe chủ. » Chú: Nghĩa là quan Tư-sư giúp quan Đại-tur-mã, mà giúp kéo xe chủ chạy đi cho mau thoát ra chỗ hiểm, đừng để cho giặc bắt được, cũng như các nước văn-minh bây giờ coi quốc-kỳ làm hệ-trọng; ấy cái qui-chế dân quân-xã lại càng rõ-ràng như thế. Nguyên là đời thường-cổ quốc-gia vẫn mượn lấy thần-quyển để làm thưởng-phạt, thưởng tất ở trước miếu tổ, phạt tất ở trước dân xã, để cho dân khỏi nghi là có ý thiên-dạng vậy. Mặc-tử có giải cái cơ ấy rằng: « Thưởng ở miếu tổ là nghĩa gì? là tỏ rằng phần thưởng quân-bình vậy. Phạt ở trước dân xã là nghĩa gì? là tỏ rằng tính-doan công-minh vậy. » Cái lúc thừa-bình việc thưởng-phạt lại càng thuận như thế, đến như việc quân thì phép thưởng-phạt lại càng trọng lắm, vậy nên phải rước thần-chủ chở xe đi.

Tôi nay truy-nguyên lại cái tình-trạng cổ-xã, để cho tỏ cái cốt-tử của xã-hội đời cổ, mới biết ra rằng đời xưa coi xã-thần rất là lớn-lao vậy. Phạm sự gì trông thấy mà không thể báo khắp trong nước được, nghe biết mà không thể tỏ rõ cho bách tính được,

vậy nên ông vua ra đầu mới mượn thần-đạo để thiết-giáo, mà dân đen thì ngu-xuân đều tỏ bụng trung-thành mà phục theo, khi dựng nước lên thì trước phải lập ra dân xã, việc quân-lữ cáo ở dân xã, việc ngục-tụng cũng xét ở dân xã, việc tai-dị cầu ở dân xã, mùa-màng cũng cầu ở dân xã, bởi

mùa gặt năm sau ở dân xã, cầu thọ cũng ở dân xã, dọc pháp-luật cũng ở dân xã, thà xã sao mà linh-thiêng nhiều thuật lắm thay! Cái nghĩa quốc-quân phải chết theo xã-tắc, kinh Xuân-thu lấy làm khen, có phải là phiếm đầu!

ĐÔNG-CHÂU dịch

TRUYỆN ĐỨC DƯƠNG KHÔNG-LỘ

Nhà Lý đương triều Thuận-thiên (1010-1026), gió hòa mưa thuận, thiên-hạ thái-bình, vua với dân ai cũng sùng đạo Phật, bấy giờ đức Dương Không Lộ là một bậc trí-tuệ thiên-sư mới ra đời vậy. Cha là họ Dương ở miền Giao-thủy, thuộc tỉnh Nam-dịnh, mẹ người Hán-lý, thuộc tỉnh Đông, vốn nhà tu-nhân tích-đức, tuy làm nghề đánh cá nhưng trong lòng vẫn hay nghe kinh Phật, tham mến mùi thiền, đối với các nhà ngư-nghệ khác, có phần xuất-sắc hơn, thuyên câu nhiều khi gặp trạ-sống to gió lớn, nhờ được Trời che Phật độ cũng được bình-an vô-sự. Bà mẹ có mang thai, ngày mười bốn tháng chín chính là ngày Phật-tổ thác thai vậy.

Khi sinh ngài có bóng hào-quang sáng rực cả trong nhà, sinh ra diên-mạo khác thường, mắt vuông mũi lớn đánh tai trùng, nghiêm-nhiên là một đức phật Di-đà giáng-sinh vậy. Khi ít tuổi đã có trí-tuệ, nhân vì gia-cảnh nghèo túng, cũng phải theo nghề đánh cá để làm cách sinh-nhai.

Đa trời xanh biếc,

Mặt nước trắng phau ;

Lên-bên một chiếc thuyền câu,

Sông Ngô bẽ Sở tới đầu là nhà.

Bình-bồng nhẹ bước phong-ba,

Giang-hành một khúc ngư-ca một bả,

Khi Khê-lộng, khi Chùa Am, khi Thần-phù, khi Ba-dội, những chỗ thắng-tích danh-lam đều là dấu chân ngài đã đi du-lịch khắp cả.

Ba mươi chín tuổi ngài tự nghĩ rằng người ta lạc xuống cõi trần không mấy người thoát khỏi cái vòng phiến-não. Trừ những người bần-tiện khổ-sở không sá kể, dẫn cho đến người quan sang phú-quí ai cũng là phải lo, người lo về này, người lo về khác, không ai là không phải lo, xét ra kiếp phù-sinh ba vạn sáu nghìn ngày, cảnh buồn thì nhiều, cảnh vui thì ít. Như thế cũng tự mình vung đương tu mới không tròn quả kiếp. Vậy ta phải dốc chí tu-hành, mong làm sao độ được thân và độ được thế, bèn bỏ nghề đánh cá, cáo-lữ bỏ mẹ xuất-gia, đêm ngày thường tụng niệm kinh Đà-la lấy hai chữ chính-giác làm tôn-chỉ.

Một hôm gặp được ông đại-sĩ chân-tu học thông tam-muội, học thấu tam-thừa.

Tam nghĩa là chính, muốn nghĩa là định trong lòng, chính định không rồi, hay chịu lĩnh được pháp-giới, nghĩa kinh Phật nói tam-muội cũng như chữ nho nói chữ-nhất vậy. Kinh Pháp-hoa nói tam-thừa : một là thanh-vấn-thừa, hiền được diệu-đề

mà dắc - đạo ; hai là duyên - giác - thừa, hiểu được nhân-duyên mà dắc - đạo ; ba là bồ-tát-thừa, làm được tế-độ mà dắc-đạo. Lại một nghĩa tam-thừa : pháp-môn đại-thừa, trung-thừa, tiểu-thừa. Tiểu-thừa tức là cái xe nhỏ, chỉ che chở được mình mà thôi. Trung-thừa là cái xe hạng trung, nửa phần che chở được mình, nửa phần che chở được người. Đại-thừa là cái xe lớn tế-độ được cả nhất-thiết chúng-sinh.

Bèn xin theo học, lĩnh-hội các nghĩa huyền-vi. Thầy khen người có thiện-căn, bèn trao cho tâm-ấn, chỉ đường chân-tu.

Đoạn rồi về chùa Hạ-trạch đình chỗ trụ-trì, nhân gặp được ông Từ Đạo-Hạnh người Yên-lãng, phủ Vĩnh-thọan lĩnh Hà-nội, chừng dạo ở chùa Thiên-phúc thuộc tỉnh Sơn-tây và ông Giác-hải (1) kết làm bạn học. Ông Từ Đạo-Hạnh nhiều tuổi hơn thì làm anh, ông Giác-hải ít tuổi thì làm em. Anh em học bát-chúng-hương, học kinh bát-nhã, giữ được kim-cương. Một ngày anh em cùng ngồi bàn nghĩa kinh Phật bảo nhau rằng : « Ta nay trụ-trì đã lâu ngày, vừa kinh-diễn còn nhiều, nghĩa sâu xa chưa dễ hiểu hết, thiên-môn phép lạ cũng nhiều, trò non ta phải trò cho đến tận đỉnh, thời mới biết non cao, xem nước thời phải đến tận bề thì mới biết bề rộng hay là sáu, nghe nước Tích-lan tức là nước Phật-giáng-sinh, chỗ ấy được tu mới rộng ».

Trên nhờ phép Phật Như-lai, sẵn nơi bảo-tiết độ người mê-tán.

Đã tu tu vẹn mười phần,
Cao sáu chảng ngại xa gần quân chi.

Ba ông bèn rủ nhau sang Tây-trúc học, khi đi, khởi-hành từ đường Sơn-tây.

Bấy giờ đến khúc sông Tam-kỳ, thuyền thời không có, sông thời lại cách xa. Ba ông chực ở trên bờ đương nghĩ kế để độ qua sông, bỗng có một ông lão chèo một chiếc thuyền đi qua đó, với ông lão chèo vào trong bến bảo rằng : « Nhờ ơn ông chở cho anh em chúng tôi được qua sông, thì chúng tôi cảm ơn vô-cùng. » Ông lão hỏi các ông đi đâu mà lật-đật như vậy. Ngài nói : « Chúng tôi nghe bên Tây-trúc là chỗ đất Phật-giáng-sinh, muốn sang đó để tu-hành cho tiến. » Ông lão bảo : « Quả thực có chí như vậy, xin mời ba ông xuống thuyền. » Ngài lại hỏi rằng : « Thuyền ông nhỏ lắm, lỡ ra gặp sóng gió thì làm thế nào? » Ông lão đáp : « Thuyền tôi đầu nhỏ, nhưng vững-vàng hơn các thuyền to của người khác. »

— Quả như lời ông nói, thời thuyền ông có thể chở sang tận Tây-trúc được không ?

— Thuyền tôi đi đâu chả được, lọ là Tây-trúc.

— Tây-trúc ông có biết lối đi không và xa ước mấy trăm dặm, có biết không thì nhờ ông chỉ đường trở nẻo cho, thật là công-đức vô-lượng.

Ông lão nói : « Các ông cứ xuống thuyền, thế nào tôi cũng chở ông đi đến nơi về đến chốn thì thôi. »

Ngài nghe lời lấy làm mừng rỡ, bảo ông Từ Đạo-Hạnh và ông Giác-hải rằng :

— Ta đi chuyến này may được lòng trời a-hộ, Phật-lỗ độ-trì, may ra ta

(1) Ông Giác-hải họ Nguyễn, húy là Quốc-Uy, hiệu là Giác-hải thiền-sư, người Giao-thủy, khi còn ít tuổi theo cha làm nghề đánh cá, sau dời ở xã An-vệ huyện An-khánh, tỉnh Ninh-binh, tu ở chùa Phúc-long xã An-vệ, đạo phép cao-siêu, vua Nhân-tôn nhà Lý cho làm Quốc-sư. Đương bấy giờ trời làm đại-hạn, ngài lấy cái rọ bằng tre, ngoài phủ giấy, đem ra sông cá, kín nước rồi đưa về rọi ruộng, rồi đến đầu thời đẩy cá vào ruộng, dần sâu xuống thành cừ, đầu chỗ ấy đưa nhờ được phong-phú. Hiện nay xã An-vệ có đền thờ ngài rất linh-ứng.

hành đắc-đạo, chớ phải là cùng với Phật có nhân-duyên đó đư?

Liên rú nhau bước xuống thuyền, mặt trời đã xế về tây.

Khoan-khoan bơi một mái chèo, Cảnh buồm xuôi gió thuận chiều nước

Lênh-dênh qua bãi hoa sen, [lên.
Đến nơi kim-sĩ là miền Vĩnh-xương.

Chỗ ấy non xanh nước biếc, nhìn xem phong-cảnh có tình, bèn dặt thuyền lại, ngái cùng ông Từ Đạo-Hạnh dặt tay lên bờ phóng-bộ qua chơi ngoạn cảnh, còn ông Giác-hải ngồi coi thuyền, ngồi chờ một hồi lâu không thấy trở lại, không ngờ ngái cùng với ông Từ Đạo-Hạnh đã đi đến chỗ Tây-thiền cõi Phật rồi, Tây-thiền phong-cảnh so với chỗ bồng-đào Thiên-thai, có phần thanh-thú hơn.

Về trời in thớt năm mây,
Có hoa bát-nhã có cây bồ-đề.

Có bạch-tượng có kim-kê,
Có rừng Cam-lộ có khe Cam-tuyền.

Trông thấy lấy làm ngạc-nhiên, phép Phật thần-thông, thu dòng rúl đất, cho anh em mình được tới cái cảnh Đàm-hoa mà mình vẫn không biết, tự-nhiên trông thấy một đức Phật ngồi trên ngọc-diện, hỏi rằng hai ông lạ-lùng ở đâu tới đây. Bạch rằng : « Chúng tôi quê nước Việt-Nam, lâu nay ham mộ đạo Phật, nghe tiếng Tây-trúc là chỗ đức Phật Di-Bà giảng-thế, nên chúng tôi đem thân đến đây để nương bóng cửa từ-vân, theo đường giác-lộ, xin Phật chứng quả, để cho chúng tôi đắc-đạo tu-hành, thì chúng tôi đời ơn muốn lay ». Phật Như-lai khen cho các ông có chí nhần-nại, trèo non vượt bể không quản xa-xôi, đã biết đến cửa ta đây thời ta trao cho pháp-ấn, ngày đêm giữ lấy để mà trụ-trì, thời sau này cũng được viên-thành quả phúc. Ngái cùng với ông Từ Đạo-Hạnh linh lấy tâm-ấn, liền khâu-đầu lay tạ, xin trở

về nước. Phật hỏi : « Đã có công đến đây sao không ở lại năm mươi ngày để mà vãng-cảnh, mà lại vội-vàng như vậy, chớ hoài công lắm đư? »

Bạch rằng : « Nguyên anh em chúng tôi có ba người cùng đi một thuyền, đi đến bến Vĩnh-xương, hai chúng tôi thời lên bờ để tìm lối tới đây, còn một người là Giác-hải đợi dưới thuyền chưa liết sự-thê như thế nào, nên phải trở về để nom bạn ». Nói xong liền xin cáo-biệt.

Khi ấy ông Giác-hải ngồi thuyền chờ mãi, lâu không thấy về, trong lòng bồi-hồi bồi-hồi, lấy làm buồn-bã. Bỗng đâu gặp thấy một bà lão ni, mặc áo cà-sa, cổ đeo tràng hạt đi qua thuyền, hỏi bà ở đâu đến đây, có gặp thấy hai người đâu ông đi ở quãng đường đây không. Bà rằng : « Trai ông ấy một người là họ Từ, một người là họ Dương rủ nhau đi học có phải không? » Ông Giác-hải nói : « Hai ông ấy rủ tôi sang Tây-trúc học, rồi mà đến giữa đường bỏ tôi ở đây, hiện nay không biết hai ông ấy ở đâu, xin bà nói cho tôi biết. »

Bà rằng : « Hai ông ấy thụ-giáo Như-lai, ngái đã truyền cho chân-kinh bí-pháp trở về nước rồi ». Nghe lời nói xong, nửa tin nửa ngờ, bụng bảo dạ rằng bà này không phải là người trần, ý là tiên phật gì đó, nên mới biết họ tên hai ông ấy, liền tâu với bà rằng : « Tôi dặt khách quê người, nhân bước bình-bồng mới tới đây, lạ non lạ nước, đường đi chẳng biết, đường về cũng không, xin bà làm ơn chỉ nẻo đưa đường, để được về chỗ quê hương dặt tổ, may mà lại gặp được họ Dương họ Từ đàm-đạo kinh sách, thực là từ-hàng tế-độ, phúc dẳng hà sa. »

Bà liền trao cho phép thần-thông. Khi chở thuyền về, thuyền đi nhanh hơn mũi tên, qua sóng vượt bể rất là dễ-dàng, đi đến đâu sóng gió cũng không quản ngại gì. Đến giữa đường gặp ngái

cùng ông Từ Đạo-Hạnh đã đón ở bên sông, anh em trông thấy lấy làm hoan-hỉ lắm.

Ông Từ Đạo-Hạnh bèn đem phép lạ để thử xem ai là đặc-dạo hơn. Nhân bên đường có một bụi rậm, nhẩy vào trong bụi hóa làm hồ, găm lên ba tiếng, nhẩy ra vô người. Ông Giác hải thần sắc nghiêm-nhiên không có chút nào kinh sợ, cười mà nói rằng: « Hồ ở đâu mà dám trêu người giữa ngày, ý là ông Từ Đạo-Hạnh muốn thử ta đây, nhưng ta đây cũng học được phép thần-liền, trêu ta cũng không được, muốn làm kiếp hồ thời sau phải chịu nghiệp-chương ấy. »

Ông Từ đáp: « Nghiệp-chương thế nào, thầy có cao tay xin thầy cứu hộ? » Nói xong tự-nhiên đổi lối hồ hóa ra làm người.

Ngài cùng ông Từ Đạo-Hạnh mới hỏi ông Giác-hải rằng: « Khi ông ngồi đợi dưới thuyền, ông đi học lúc nào, mà ai truyền phép lạ cho ông mau chóng như vậy? » — Ông Giác-hải nói rằng: « Hai ông bỏ tôi ở thuyền lên đi học trước, chắc đã học hơn tôi hay sao? » — Ngài cùng ông Từ Đạo-Hạnh đáp rằng: « Đó cũng là lòng Trời phép Phật xui khiến ra làm vậy, chứ có phải tự chúng tôi có tự-ý gì đâu. »

Ông Giác-hải nói: « Đã đành vậy, nhưng hai ông phải biết thiện-căn ở tự lòng người ta, ai mà cùng Phật có nhân rồi sau mới cùng Phật có duyên, có nhân có duyên, có nhân thời sau mới thành được quả phúc, tuy tu-hành khác nhau, mà đặc-dạo thì không khác nhau. » Nói xong bèn từ-biệt mỗi ông về mỗi nơi. Ông Từ Đạo-Hạnh về trụ-tri ở núi Sài-sơn.

Núi Sài-sơn thuộc huyện An-sơn, đất xã Thụy-khuê, xã Thiên-phúc thuộc, tỉnh Sơn-tây, núi đá ở đất bằng, đột lên một cái núi khuất-khác hình như còn rồng chầu, nhà Lý gọi là núi Bồ-xá. Triều

nhà Trần gọi là núi Phật-tích. Sách Bắc-chi nhà Minh nói nước An-Nam hai-mươi-một cái núi có danh-tiếng, núi Phật-tích là một. Tự truyền núi ấy có chùa Cồ-hiệu, có am Hương-hải, đằng sau có gác chuông, tương-truyền chuông ấy đức Từ Đạo-Hạnh đúc; đằng trước có ao hiệu là Long-tri, trong ao có thủy-tạ, bên tả bên hữu có hai cầu gọi là cầu Nhật-liên và cầu Nguyệt-tiêu, cận-lai biển-cải, thật cũng đáng tiếc.

Chùa Thầy tức là chùa Thiên-phúc, đức Từ Đạo-Hạnh tu ở đây, đương bấy giờ vua Nhân-tôn nhà Lý tuổi đã cao chưa có hoàng-tử nối ngôi. Hoàng-đệ là Sung-Hiền-hầu bèn nhờ đức Từ Đạo-hạnh cầu tự ở chùa Thiên-phúc, đức Từ Đạo-Hạnh ước rằng sau bà phu-nhân có thai gần đến ngày sinh thì nói cho ngài biết trước. Sau bà phu-nhân ông Sung-Hiền quả có mang thai, đến ngày sinh sai người đến báo đức Từ Đạo-Hạnh, ngài liền đổi quần áo đi lăm xong vào trong động ngồi nhắm mắt lại tự-nhiên hóa xác, bà phu-nhân sinh con trai nối ngôi vua tức là vua Thần-tôn. Vua sắc cho sở-tại rước thầy vào trong am phụng-sự mỗi năm vào mồng bảy tháng ba là ngày phát-hóa; đến khi nội-thuộc nhà Minh đem đồi thầy ấy, người sở-tại lại đắp tượng để phụng-sự, đêm ngày hương-dăng bửu-tuyệt.

Triều Lê Quang-thuận, bà hoàng-hậu chưa có hoàng-tử, ông thân-sinh bà hoàng-hậu đến chùa cầu-tự, bỗng đâu có hòn đá rơi xuống trước mặt, liền đem về khắc tượng thờ, rồi mà bà hoàng-hậu năm mộng thấy con rồng vàng chui vào trong nách, quả-nhiên bà hoàng-hậu sau sinh được ngôi thái-tử, tức là vua Lê Cảnh-thống. Vua Lê sắc lập am thờ, đến nay vẫn còn.

Ngài lại về tu chùa Duyên-phúc còn ông Giác-hải kết làm bạn tiên, vui chùa

vui cảnh, có khi lên đỉnh núi xanh kêu lên một tiếng vang cả góc trời, lại có khi cầm gậy đi ở trên mặt nước như là đi chỗ đất bằng, lại có khi tung gậy bay lên giữa trời rồi lại bay xuống ; lại có khi hóa phép giáng-long phục-hồ, ai thấy cũng kinh ; lúc thì vui cảnh Lạc-lâm ở xứ Đoài, lúc thì vui chùa Đại-lâm ở ngoài Bắc-giang ; lúc thì chơi chùa Dương-nham ở núi Giáp-sơn, lúc thì vui chùa Phổ-lại ở lĩnh Đông ; đúc một quả chuông để ở chùa ấy, chuông ấy cũng là một pháp-khi hiển-linh ở Bắc-kỳ ta.

Già-xa tích-trượng đến đầu,
Cũng thành phật-tích làm đầu danh-lam.

Phép cao nức động trời Nam,
Đến vua nghe tiếng cũng tham mùi thuyền.

Lúc bấy giờ vua mới dựng đền Mộng-liên, vua ngự ra chơi đền, bỗng đâu có tiếng con cáp-giới (1) kêu, vua nghe thấu lấy làm khó chịu, ngọc-thể không yên, sắc cho Thái-y-viện thuốc-thang mãi cũng không khỏi, bèn tìm các thầy danh-y đến điều-trị, nhưng bệnh vẫn thấy mỗi ngày lại thêm nặng ra, bèn sai tướng-sĩ năm trăm người đến tận nơi rước ngài, quan-quân đến nơi ngồi đầy một chùa, ngài sai tiêu lấy một cáp gạo thổi cơm, và bắt một con sếp để làm đồ nấu cho quân ăn, quan-quân trông thấy không biết rằng cơm cho ai ăn, đến khi mời quân-sĩ ăn, quân-sĩ bảo nhau rằng pháp-sư dọn cơm như thế này thì ai ăn ai đừng, ngài bảo rằng nhà chùa thanh-dạm gọi có chút thành khoản-dãi, nhiều no ít đủ, thể nào cũng xin mời quan-quân chiêu-cổ cho. Không ngờ quan-quân ai ăn

cũng được no đủ, mà cũng không hết, lấy làm ngạc-nhiên sự lạ.

Ăn xong mặt trời đã xế bóng, bèn thu-xếp mời ngài xuống thuyền, khi ra thuyền trời đã tối mịt, ngài bảo quan-quân bây giờ chỗ nghỉ, đến sáng sớm mai thuyền hãy ngược ; đêm gà gáy thừ ba, thuyền mới nhỏ sào, chèo ra giữa, không bao lâu thuyền đã tới bến Đông-kinh, không biết thuyền đi lúc nào mà chóng như vậy, quan-quân ai cũng kinh-phục. Quan-quân về tâu vua, vua sai một ông quan đại-thần ra đón, bấy giờ ngài cùng ông Giác-hải vào bên bệ rồng để coi bệnh vua.

Vua nói nghe tiếng pháp-sư đã lâu, bấy giờ mới được tiếp, thật là hân-hạnh quá, vậy xin nhờ pháp-sư ra tay cứu vớt để được tại qua nạn khỏi, trước là nhờ bồng Phật, sau đời ơn pháp-sư, muốn tạ.

Ngài nhường ông Giác-hải thử ra tay trước. Ông Giác-hải liền đọc thần-chú rằng :

Giác-hải lâm như hải,
Thông-huyền đạo cảnh huyền ;
Thần-thông năng biến-hóa,
Nhất phật nhất thần tiên.

Đọc xong tự-nhiên con cáp-giới ở trên nóc nhà rơi xuống tan xác như tro. Vua liền bình-phục như cũ, khen cho hai vị pháp-sư thực đáng tay y-quốc, tôn làm quốc-sư, thưởng cho bạc nghìn lạng, và một trăm mẫu ruộng để sau làm ruộng hương-dãng. Hoạn rồi trở về chùa Nghiêm-quang đúc quả chuông ba nghìn cân đồng.

Tục truyền chôn ống ấy triều Tây-sơn lấy đem ra thuyền đi đến giữa sông đắm mất.

(1) Tục gọi là con cáp-kè, giống ấy đi đâu vẫn thường đi đôi, hình như con thạch-sùng, nhưng to hơn đôi ước độ năm sáu tấc.

Khi ngài tuổi già chọn được kiền đất long-xà, dựng chùa Nghiêm-quang (nay gọi là Thân-quang), chùa ấy thuộc đất Bồng-liên, nhưng chùa thời xã Hành-nghĩa và xã Dũng-nghĩa phung-sự Đồi chùa Trinh đã sai sửa chùa lại. Chùa có gác chuông ba tầng, hai dãy hành-lang rất là rộng-rãi. Kiềng của chùa Trinh cũng vào chùa đến nay vẫn còn. Cứ đến ngày mười tư tháng chín là ngày ngài giáng-sinh. Dân chỗ ấy vào hội đông đám, thập-phương đến liễn-cúng và vãng-cảnh đông hơn hội chùa Thầy. Chùa Hành-thiện và chùa Cồ-lễ nhiều nơi phung-sự ngài, thực cũng hiển-ting.

Tục ngộ-nhân đức Dương Không-Lộ là đức Nguyễn Minh-Không. Nhưng xét truyện cao-tăng, đức Dương Không-Lộ người Giao-thủy; đức Nguyễn Minh-Không người làng Liêu-xá huyện Gia-viễn, tỉnh Ninh-bình, tên tự là Chí-thành, hiệu là Minh-Không. Sách sử nhà Lý có câu: « Dục y thiên-lữ bệnh, tu đắc Không Minh-Không 欲醫天子病。須得孔明空。 », vì chữ Không Minh-Không thành ra ngộ-nhân như vậy. Nay xem sách kệ của nhà chùa, việc đức Nguyễn Minh-Không tổ là việc đức Dương Không-Lộ, hàm-hồ không được dịch-xác, tức như một việc đức

Nguyễn Minh-Không sang Tàu xin đồng. Vua Tàu nói mười kho đồng muốn lấy bao nhiêu sai đệ-tử đến má lấy. Ngài nói lão-tăng đây đã có túi, nhà vua đã rộng ơn cho, xin dựng vào cái túi này cũng vữa, chứ không phải phiền đệ-tử. Vua chuẩn chỉ cho. Ngài đem túi vào trong kho lấy hết cả mười kho đồng thu vào một cái túi. Vua Tàu và các quan đình-thần lấy làm quái lạ. Ngài bèn tâu vua xin về và xin một cái tàu để đem đồng về nước. Khi ra tàu để túi đồng ở trên bờ nhờ trăm quân khiêng xuống dưới tàu, trăm quan khiêng không nổi, ngài cầm đầu gậy bêu cái túi ấy quàng xuống lầu, tàu nghiêng đi một bên, chủ tàu kinh sợ, ngài bảo không can chi, tự-nhiên phép thánh uy-linh đi vượt qua bề cũng không có quan-ngại gì cả. Tàu đương đi bề bỗng có con ngộ-công dài hơn trăm trượng, bò quanh bên tàu, người trong tàu ai cũng rờng mình ghê thối. Ngài thư-phụ vào quả bí ném xuống dòng nước, tự-nhiên ngộ-công biến đi mất. Việc ấy là sự-tích đức Minh-Không, ngộ-nhân là việc đức Không-Lộ, vì nước mình trước không có sách ghi chép, chỉ truyền ở cửa miệng mà thôi.

TRỊEN-DÌNH

CÁC LĂNG-ĐIỆN XU' HUẾ

Còn-nhân có câu: « Nhân sinh tu đảo để vương đô 人生須到帝王都 », nghĩa là kinh-đô là chỗ danh-thắng, sơn-thủy tốt, phong-cảnh vui, kinh-đô là nơi đô-hội, bao nhiêu cái khôn cái khéo, bao nhiêu người hiền người tài trong nước, đều tụ-tập tại đó cả, cho nên tới ở chốn kinh-đô cũng bằng đi du-lịch một lần khắp trong nước vậy. Bởi vậy muốn cho rộng kiến-vấn, thêm tri-lự, thì phải tới chốn kinh-đô. Câu ca-đạo: « khôn em cũng ở trong bờ, đại chị cũng ở kinh-đô chị về », cũng một ý ấy.

Nhưng đó là nói đại-khái cả các chốn kinh-đô, chứ kinh-đô Huế đây thì lại khác. Huế sở-dĩ thành Huế, là chẳng những vì Huế nhiều tài-tử giai-nhân, Huế có sông trong núi đẹp, mà lại chính là vì Huế có cung-điện có vẻ trang-nghiêm, Huế có lăng-tẩm có vẻ hùng-tráng, cho nên tuy đã tới Huế, đã ở Huế, đã được xem phong-cảnh như gấm như hoa của Huế, đã được hưởng cái ý-vị gió mát trăng thanh trên núi Ngự sông Hương của Huế, mà nếu chưa biết cung-điện của Huế, chưa biết lăng-tẩm của Huế, thì cũng chưa có thể gọi là biết Huế được.

Ông Tô Triệt người đời Tống bèn Tàu ngày xưa, có nói: « Tới kinh-sư trông thấy cung-quán của thiên-tử là tráng-lễ cùng kho-tàng thành-trị và vườn-nương là nhiều và rộng, mới biết thiên-hạ là cụ-đại và mỹ-lệ. » Nay chúng tôi lại nói: « Tới Huế có đi cung-chiếm lăng-tẩm, cung-điện của Huế thì mới biết Huế là thế nào, nước Nam là thế nào. »

Bởi lẽ ấy cho nên trong chương-trình các ban du-lịch-học-khóa trường

Quốc-học Huế của quan Đốc L. E. BRÉTON mới tổ-chức ra năm nay mới có mục « cung-chiếm cung-điện » và « cung chiêm lăng-tẩm » sau này.

Ngày 20 tháng 12 năm 1928, quan học và quan Quân-giao trường Quốc-Đốc-học Huế được phép đem học trò hai lớp đệ-tứ-niên (Tiểu-học-sư-phạm, và Cao-đẳng-tiểu-học) vào cung-chiếm các miếu và các cung-điện trong Hoàng-thành.

Hoàng-thành là nơi nghiêm-cấm, trừ các quan tại-triều ra thì xưa nay người ngoài không có ai được vào bao giờ, cho nên học trò mà được vào cung-chiếm miếu-điện trong Hoàng-thành là một việc sang-kiến trong lịch-sử nước nhà, đó cũng là một dịp may, một cái ơn riêng cho học trò trường Quốc-học vậy.

Hoàng-thành có bốn cửa: Ngọ-môn, Hiền-nhân, Chương-đức và Hòa-bình. Cửa chính giữa về phía nam là cửa Ngọ-môn (theo trong địa-bản thì ngo là về phương chính-nam, cho nên cửa chính-nam ở Hoàng-thành gọi là Ngọ-môn). Cửa này về đời vua Gia-long thì gọi là Nam-khuyết-dải, tới năm thứ mười bốn vua Minh-mệnh (1833) mới triệt đi mà xây lại làm năm cửa: chính giữa là Ngọ-môn, hai cửa kề hai bên là Tả-giáp-môn 左夾門 và Hữu-giáp-môn 右夾門, còn hai cửa ngoài là Tả-khuyết 左闕 và Hữu-khuyết 右闕. Trên cửa Ngọ-môn có làm cái lầu gọi là Ngũ-phượng-lâu 五鳳樓, đó là chỗ vua ngự ra xem các cuộc du-hí trong các lễ khánh-tiết. Các quan đại-thần thường cũng được lên

đó, nhưng phải ngồi ở hai lầu hai bên. Cái lầu chính giữa có hai tầng, tầng gác là chỗ các bà Thái-hậu và các bà cung-phi ngồi. Lên tầng gác có cái thang để đằng sau, đứng ngoài không trông thấy được.

Vào khỏi cửa ngõ-môn thì có cái cầu gọi là Kim-thủy-kiểu 金水橋, hai bên cầu có hai cái hồ, là Tả-dịch-tri 左液池 và Hữu-dịch-tri 右液池. Cái cầu chính giữa chỉ một mình vua được đi mà thôi, còn các quan thì phải đi theo đường hai bên.

Qua khỏi cầu là tới sân điện Thái-hòa 太和殿. Điện này làm ra trong năm thứ ba vua Gia-long (1804). Nhưng lúc bấy giờ điện ở lui vào phía trong là phía bắc một chút, tới năm thứ mười bốn vua Minh-mệnh (1833) mới dời ra chỗ này để lấy chỗ mà xây cửa Đại-cung-môn 大宮門.

Điện Thái-hòa là chỗ vua ngự khi thiết lễ đại-triều. Chính giữa điện có một cái ngai rộng để vua ngồi khi lâm-triều. Cái ngai ấy để trên cái bệ sơn đỏ, gọi là đan-bệ. Chỗ trước đan-bệ gọi là đàn-tri 丹墀. Trong khi thiết-triều chỉ một mình vua được ngồi trong điện, cho nên chỉ có một cái ngai mà thôi.

Cái sân trước điện gọi là Đại-triều-nghi 大朝儀. Đó là chỗ khi gặp lễ đại-triều thì các quan vào lạy và chầu vua. Bên tả và bên hữu có để hai dãy, mỗi dãy chín cái bìa, khắc phẩm-trật các quan từ cửu-phẩm tới nhất-phẩm, để khi vào triều thì quan văn bên tả (đông) quan võ bên hữu (tây), ai theo phẩm hàm nấy, nhận chỗ mà bài-ban cho có trật-tự.

Đi qua Thái-hòa-diện là tới Tử-cấm-thành 紫禁城. Trong các cung-diện ở

trong Tử-cấm-thành thì các khách du-quan chỉ được vào cung-chiếm các điện về phía nam ở Càn-thành-cung (1) mà thôi.

Ở Thái-hòa-diện đi vào phải đi qua cái cửa gọi là Đại-cung-môn 大宮門. Trên cửa có treo cái biển ba chữ đại-tự « Càn-thành-cung 乾成宮 ».

Càn-thành-cung có nhiều điện: ở phía trước và chính giữa là điện Càn-chánh 勤政. Điện Càn-chánh cũng trở về hướng nam như điện Thái-hòa và các điện chính khác của vua, bởi vì theo tục ở Á-Đông thì vua trở mặt về phương nam mà tôi thì trở mặt về phương bắc, cũng bởi lẽ ấy cho nên chữ « nam-diện 南面 » mới thường dùng để chỉ nghĩa là « làm vua » mà chữ « bắc-diện 北面 » là « làm tôi ».

Điện Càn-chánh là chỗ vua thiết triều trong các lễ thường-triều và các quan vào bài-mạng khi được truyền-bồ hay là thăng-thưởng. Chính giữa điện để một cái sập chạm rồng, thép vàng, đó là sập vua ngự khi lâm-triều. Sau sập ngự có một cái tủ kính, trong để một cây cảnh, cây và cành bằng vàng mã lá và hoa quả thì bằng các thứ ngọc. Hai gian hai bên thì để mấy cái tủ trong trữ các đồ ngự-dụng của các tiên-đế, như là đĩa ngà chén ngọc, ván-ván. Ở hai bên vách thì viết mấy câu thành-chế của các tiên-đế nói về đạo làm vua trị dân, như là: cần-chánh, ái-dân, cận-trung, viễn-nhị, vân-vân. Trước sập ngự có để một cái bàn và mấy chiếc ghế, nghe nói đó là chỗ để tiếp quan Toàn-quyền, quan Khâm-sứ và các quan tứ-trụ trong triều.

Cái sân ở trước điện Càn-chánh cũng là sân bài-đình, cũng có chia ra

(1) Trong Tử-cấm-thành chia ra làm hai cung: mấy cái điện từ điện Càn-thành-diện trở ra phía nam là thuộc về cung Càn-thành, còn mấy điện từ điện Khôn-thái-diện trở vào là Khôn-thái-cung.

làm từng khoảng như sân ở Thái-hóa-diện.

Bên tả là phía đông và bên hữu là phía tây ở trước điện Cần-chánh thì có hai tòa nhà, gọi là Tả-vu và Hữu-vu, dùng làm chỗ các quan vào chực. Bấy giờ thì nhà Tả-vu cũng làm chỗ tiếp và đãi yến các quan-viên Đại-Pháp. Trong nhà Tả-vu có trần-thiết nhiều đồ xưa của các nước bên Âu-châu đẹp lắm; có lẽ đó là đồ của các nước biểu đức Gia-long và đức Minh-mệnh khi trước.

Chính phía đông điện Cần-chánh là điện Văn-minh, chính phía tây là điện Võ-hiến, còn điện Đông-các thì ở phía đông nhà Tả-vu. Chính là tên bốn cái điện ấy dùng làm tên điện-hàm của các quan tư-trụ trong triều, như là Cần-chánh-diện đại-học-sĩ, Văn-minh-diện đại-học-sĩ, Võ-hiến-diện đại-học-sĩ, và Đông-các đại-học-sĩ.

Sau điện Cần-chánh là Càn-thánh-diện 乾成殿, đó là chỗ vua ở, rồi tới Khôn-thái-diện 坤泰殿 là chỗ bà Phi ở (bà Phi tức là Hoàng-hậu, nguyên ở nước Nam trong cung không có hoàng-hậu, ngoài triều không có tể-tướng). Nhưng từ Càn-thánh-diện trở vào cho tới mấy điện ở Khôn-thái-cung thì nghiêm-cấm lắm, người ngoài không ai được vào cả.

Ở cửa Đại-cung-môn đi ra về phía đông thì có cửa Nhật-tinh 日精門 là cửa đi thẳng ra cửa Hiên-nhân, mà đi ra về phía tây thì có cửa Nguyệt-anh 月英門 là cửa đi thẳng ra cửa Chương-đức. Các cửa ở trong Hoàng-thành cửa nào cũng có ba cửa, cửa giữa để vua đi, còn các quan trở xuống thì đi cửa hai bên.

Ra khỏi cửa Nhật-tinh, rồi đi lần sang phía đông điện Thái-hòa thì có tòa miếu thờ chúa Tiên (Nguyễn-Hoàng) và các chúa kế-thê của ngài. Vì khi vua Gia-long lên ngôi rồi thì

tray-tôn chúa Tiên là Thái tổ Gia-du-hoàng - đế 太祖嘉裕皇帝, cho nên miếu này gọi là Thái-miếu. Sau Thái-miếu là Triệu-miếu 肇廟, thờ đức Triệu-tổ 肇祖 (Nguyễn-Kim).

Thái-miếu và Triệu-miếu làm ra năm thứ ba hiệu Gia-long.

Còn ra khỏi cửa Nguyệt-anh, rồi đi lần sang phía tây điện Thái-hòa thì có Thế-miếu 世廟 là miếu thờ đức Thế-tổ Cao-hoàng-đế 世祖高皇帝 (Gia-long) và các đấng đế-vương kế-thê của ngài. Sau Thế-miếu là Hưng-miếu 興廟 là miếu thờ đức Hưng-tổ 興祖 sinh ra đức Gia-long.

Thế-miếu và Hưng-miếu đều làm ra trong năm thứ hai hiệu Minh-mệnh (1821).

Các nhà tả-vu và hữu-vu ở Thái-miếu thì thờ các thần-huân và công-thần của các chúa, còn các nhà tả-vu và hữu-vu ở Thế-miếu thì thờ các thần-huân và công-thần từ đời đức Gia-long trở về sau.

Trước Thế-miếu có đề chín cái đỉnh bằng đồng lớn lắm, gọi là truyền-quốc-dỉnh 傳國鼎.

Đỉnh hình như cái nồi mà miệng rộng, trên có quai, dưới có ba chân, làm theo kiểu của đức Minh-mệnh chế ra. Mỗi cái đỉnh nặng ngoài hai ngàn cân tây, và đều có một tên riêng cả. Chung quanh đỉnh có chạm hình các danh-sơn, đại-xuyên, quan-tấn, tinh-lũ, và các giống thảo-mộc, các loài cầm-thú, các đồ khi-giới, thuyền-tàu trong nước.

Đỉnh Cao 高 là đỉnh lớn nhất thì đề chính giữa. Đỉnh ấy cân nặng 4.307 cân ta (2.601 kg) và chung quanh có khắc: 1° mặt trời; 2° biển Đông; 3° núi Thiên-tôn; 4° sông Ngưu-chử; 5° sông Vĩnh-tế; 6° chim trĩ; 7° con cọp; 8° con lạch; 9° con rồng; 10°

hoa tử-vi; 11° cây mít; 12° lúa thơm; 13° trầm-hương; 14° gỗ lim; 15° củ hành; 16° thuyền Đa-sách; 17° súng Đại-bác.

2° Cái đình bên tả (về phía đông) đình Cao là đình Nhân 仁, cân nặng 4.160 cân (2.512kg.600), chung quanh có khắc: 1° mặt trăng; 2° biển Nam; 3° núi Ngự-bình; 4° sông Hương-giang; 5° sông Phồn-tế; 6° chim công; 7° con heo; 8° đồi-môi; 9° cá ông; 10° hoa sen; 11° cây Nam-trần; 12° lúa nếp; 13° cây kỳ-nam; 14° cây ngô-đồng; 15° cây họ; 16° thuyền lâu; 17° đại-bác có xe.

3° Cái đình bên hữu (về phía tây) đình Cao là đình Chương 章 cân nặng 4.261 cân (2.573kg.700), chung quanh có khắc: 1° bộ sao ngũ-tinh; 2° biển Tây; 3° núi Thương; 4° sông Danh; 5° sông Lợi-nông; 6° gà trống; 7° con tê-ngu; 8° con rùa; 9° con sấu; 10° bông lái; 11° cây xoài; 12° đậu lục; 13° đậu khấu; 14° cây thuận-mộc; 15° củ kiệu; 16° thuyền móng-đồng; 17° súng điều-thương.

4° Cái đình về phía đông đình Nhân là đình Anh 英 cân nặng, 3.472 cân (2.097kg.), chung quanh có khắc: 1° sao bắc-đầu; 2° sao ngân-hà; 3° núi Hồng; 4° sông Mã; 5° sông Lô; 6° con hạc; 7° con ngựa; 8° con ve; 9° con trăn; 10° hoa mai-khôi; 11° cây cau; 12° cây dâu; 13° dầu tó-hạp; 14° cây kiền-kiền; 15° củ nghệ; 16° cái cờ; 17° đạn trái-phá.

5° Cái đình về phía tây đình Chương là đình Nghị 毅, nặng 4.206 cân (2.540kg.400) chung quanh có khắc: 1° sao Nam-đầu; 2° cửa Thuận-an; 3° cửa quan Quảng-bình; 4° sông Bạch-đăng; 5° sông Cửu-an; 6° chim uyên-ương; 7° con voi; 8° con sấu đira; 9° cá trầu; 10° hoa hải-đường; 11° cây mai; 12° đậu biển; 13° cây

quế; 14° cây huỳnh-dàn; 15° rau cải; 16° thuyền hải-đạo; 17° cái giáo.

6° Cái đình về phía đông đình Anh là đình Thuận 純, nặng 3.229 cân (1.950kg.300), chung quanh có khắc: 1° gió; 2° cửa Cần-giờ; 3° núi Tản-viên; 4° sông Thạch-hãn; 5° sông Vĩnh-định; 6° chim hoàng-anh; 7° bó tốt; 8° con ngao; 9° cá rô; 10° hoa quỳ; 11° cây đào; 12° đậu khuôn; 13° sa-nhầu; 14° gỗ nam-mộc; 15° cây hương-nhu; 16° thuyền đình; 17° grom bãi.

7° Cái đình ở kề phía tây đình Nghị gọi là đình Tuyên 宣, nặng 3.421 cân (2.066kg.3), chung quanh có khắc:

1° mây; 2° núi Tuấn; 3° núi Đại-lĩnh; 4° sông Lam-giang; 5° sông Nhĩ-hà; 6° chim nhung; 7° con heo; 8° con ngoan (rùa biển); 9° con sấm; 10° bông sồi; 11° trái nhãn; 12° đậu phụng; 13° yến sào; 14° cây bá-mộc; 15° cây gừng; 16° thuyền lè; 17° cái cung.

8° Cái đình ở kề phía đông đình Thuận là đình Dự 裕, nặng 3.341 cân (2.017kg.9) chung quanh có khắc: 1° sấm; 2° cửa biển Đà-nẵng; 3° cửa quan Hải-vân; 4° sông Vệ; 5° sông Vĩnh-điện; 6° chim anh-võ; 7° con dê; 8° con ngao; 9° cá úc; 10° bông cần; 11° cây lê; 12° đậu trắng; 13° cây trầu; 14° cây thông; 15° cây tử-tổ; 16° thuyền ó; 17° cái siêu-đạo.

9° Cái đình ở kề phía tây đình Tuyên là đình Huyền 玄, nặng 3.201 cân (1.933kg.3), chung quanh có khắc: 1° mưa; 2° con mống; 3° núi Hoành-sơn; 4° sông Tiên, sông Hậu; 5° sông Thao; 6° chim ông-lão; 7° ngựa núi; 8° con cà-cuồng; 9° rắn mang xà; 10° cây ngọc-lan; 11° cây vãi; 12° cây bông; 13° cây nam-sâm; 14° cây sơn; 15° củ tỏi; 16° xe bốn ngựa; 17° cái ống đốt đạn.

Chín cái linh này đúc ra trong năm ất-vị (1835) là năm thứ mười sáu đời vua Minh-mệnh.

Thụy-hiệu các vua nhà Nguyễn đều đặt theo tên các đỉnh này cả; như :

Thụy-hiệu vua Gia-long thì dùng chữ Cao (Thế-tổ Cao-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Minh-mệnh thì chữ Nhân (Thánh-tổ Nhân-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Thiệu-trị thì chữ Chương (Hiển-tổ Chương-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Tự-đức thì dùng chữ Anh (Đực-tôn Anh-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Kiến-phúc thì chữ Nghi (Giản-tôn Nghi-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Đồng-khánh thì chữ Thuần (Cảnh-tôn Thuần-hoàng-đế) ;

Thụy-hiệu vua Khải-định thì chữ Tuyền (Cung-tôn Tuyền-hoàng-đế) ;

Còn chữ Dự và chữ Huyền thì chưa dùng tới.

Đúc đỉnh để làm của truyền-quốc là đầu từ vua Đại-Võ (2250-2198 trước Thiên-chúa) nhà Hạ (2250-1766) bên Tàu. Nguyên khi xưa vua Võ khi đã đào sông khai lịch cho thuận đường nước chảy mà trừ được cái hại nước lụt thường năm cho dân trong nước có chỗ ở yên rồi, thì chia nước ra làm chín châu, và lấy đồng của các châu cống về mà đúc làm chín cái đỉnh.

Mỗi đỉnh khắc địa đồ một châu vào, lại khắc cả các đồ sản-vật mà châu ấy phải cống hay là các nước xa phải họa hình mà hiến nữa. Sách *Tả-truyện* có chép rằng : « Phạm hình các vật đủ cả ở đó, để cho dân xem vào đó mà biết thế nào là quý-thần, thế nào là gian-tà, cho nên dân xuống sông lên rừng không gặp phải những sự không may, không gặp phải những giống lị, vị, vũng, lụt bao giờ. Thế là vì có đức mới dùng đỉnh để hòa-hợp được trên dưới, mà hưởng phúc Trời. »

Khi nhà Hạ mất nước thì chín cái đỉnh ấy lại về nhà Thương (1783-1122); đến khi nhà Thương mất lại về nhà Châu (1122-247). Từ nhà Hạ sang nhà Thương tới nhà Châu, ba đời thay nhau gìn-giữ chín cái đỉnh ấy trong khoảng 2000 năm, rồi người ta xem mấy cái đỉnh ấy cũng như ngôi làm vua, cho nên lấy nước của một triều nào thì gọi là văn đỉnh hay là văn vạc, như câu : « Ăn cơm vua đành bảo nghĩa vua, nở đê Tào-man văn vạc Hán » của ông Nguyễn Hữu-Chỉnh trong bài hịch các tướng-sĩ khi ông ở Nghệ kéo quân ra đánh Trịnh Phùng để giúp vua Lê. Lại vì đỉnh truyền-quốc để ở chốn đê-đò, cho nên các triều đóng đê ở chỗ nào thì hay gọi là đỉnh đỉnh ở chỗ ấy, như nói rằng nhà Nguyễn định đỉnh ở Phú-xuân, văn-vân.

Nhà Tần lấy được nước của nhà Châu rồi thì sai người đi chở mấy cái đỉnh truyền-quốc để đưa về để ở kinh-đô. Nhưng khi chở tới giữa sông thì thuyền bị đắm rồi đỉnh chìm xuống sông. Người ta nói rằng : « Chín cái đỉnh ấy là một vật thiêng, không chịu vào tay nhà bạo-ngược. »

Vậy thì vua Minh-mệnh đúc chín cái đỉnh truyền-quốc này là bất-chước vua Võ ngày xưa. Nhưng vua Võ đúc chín cái đỉnh là để vì chín châu trong nước (*chủ cửu đỉnh dĩ tượng cửu châu 鑄九鼎以象九州*). Còn vua Minh-mệnh đúc đỉnh mà cũng đúc chín cái, thì chúng tôi chưa hiểu là bởi lẽ gì, có kẻ nói rằng : « Theo sách Tàu thì số trời là chín, số đất là chín, cho nên đúc đỉnh truyền-quốc mà đúc chín cái là theo số trời đất. » Lời nói ấy cũng có lẽ, nhưng cũng không dám chắc đã nhảm bản-ý của vua Minh-mệnh, vì chúng tôi cũng chưa thấy giấy-má gì nói về việc ấy cả.

Vua Minh-mệnh đúc mấy cái đỉnh ấy lại có ngụ một cái ý sáu-xa như

sau này : đình, miêng thì rộng mà trở về trời lại để giữa không là ngụ-ý để nhận mệnh trời, hưởng phúc của trời ban cho ; đình có ba chân lại lớn và nặng thì không khi nào ngã hay là di-dịch đi đâu được, là ngụ-ý triều nhà Nguyễn sẽ được hưởng-quốc lâu dài, muôn đời thịnh-vượng.

*
*
*

Ngày 24 tháng 1 năm 1929, quan Đốc-học cùng quan Quán-giáo trường Quốc-học Huế lại đem học trò hai lớp đệ tứ niên đi cùng-chiêm các lăng-tăm.

Học trò đi hai chiếc ô-tô : một chiếc thuê còn một chiếc của tòa Khâm cho mượn.

Bây giờ sáng thì thầy trò lên xe. Khi đi có ông chủ sở Lâm-chánh ở Ba-dồn (ở kè Nam-giao) cùng đi nữa, vì từ hôm trước quan Đốc đã hẹn cùng ông ấy dạy cho học-trò một bài về cách trồng cây.

Xe tới Ba-dồn, thì ông chủ Lâm-chánh dẫn thầy trò đi xem các chỗ ương cây, như là cây thông, cây phi-lao, vãn-vãn, mà giảng-giải cho các cách trồng lúa phân bón các thứ cây ấy, rất là tường-tận. Quan Đốc có vẽ cho học-trò biết cách phân-biệt cây thông ta cùng cây thông Cao-miền, cây phi-lao cùng cây phi-lao cái và công-dụng của các thứ cây ấy là những thế nào.

Xem hết các chỗ ương cây rồi thì ông chủ Lâm-chánh lại dạy cho học-trò biết cách đốn cây nên thế nào. Đại-khái ông nói rằng : « Khi đốn một cây nào mà mình biết chịu khó đốn cho tầy và cho sát mặt đất, thì chỉ độ trong vài mươi năm mà cái mầm ở gốc cây ấy nảy ra đã thành được một cây lớn và tốt, mà thường thường lại cao lớn và suôn hơn cây mình đốn khi trước. Như vậy thì cây cối càng ngày càng nhiều, càng tốt, khi ông phải lo đến nỗi con cháu mình ngày sau không có sãng-gỗ mà dùng.

Nếu khi mình đốn cây mà không biết nghĩ về sau, không chịu khó đốn cho phải phép, không nghĩ gì đến những cây con ở chung quanh, thì cây cối mỗi ngày một ít, rừng núi mỗi ngày một trọc-trụi đi ». Ông chủ Lâm-chánh lại chỉ mấy dãy núi trọc-trụi ở chung quanh vòng ấy mà nói với học-trò rằng : « Trên mấy hòn núi ấy, ngày xưa cũng có cây-cối rậm-rạp như các chỗ đại-ngàn bây giờ, chỉ vì người bản-xứ đã không biết cách đốn cây lại thường hay đốt phá rừng núi, cho nên bây giờ mới th nh ra núi trọc-trụi như thế này. » Nói xong, ông chủ Lâm-chánh lại dặn học trò đem ý-tưởng của ông mà truyền-bá cho các phường mục-thụ tiền-phu và các người ở miền rừng núi biết, để ai nấy đều biết bảo-thủ và chấn-hưng cái cuộc lợi-ích chung của trong nước.

Ngày xưa, thầy Mạnh-tử trong khi bàn việc trị nước với vua Huệ-vương nước Lương, có nói rằng : « *Phủ cân dĩ thời nhập sơn lâm, tắc tài mộc bất khả thăng dụng dã.* 斧斤以時入山林,則材木不可勝用也. » (Đưa riu búa vào rừng núi đốn cây cối mà có chọn một thời-kỳ nhất-định, thì sãng-gỗ sẽ có nhiều, dùng không hay hết), Nghĩa là về tiết cây cối mọc mầm, thì cấm dân không được vào đốn cây, sợ làm giập gãy các mầm hay là các cây còn non.

Ồi ! cái thuyết bảo-hộ cây cối ở miền rừng núi, các thành-hiền ở Á-Đông phát ra đã lâu lắm vậy, bởi vì các bậc thành-hiền ngài đã hiểu rõ rằng các rừng núi cây cối đối với sự sinh-hoạt của người ta thực có một cái quan-hệ rất mật-thiết : có rừng núi thì dân mới có củi có gỗ, có rừng núi thì trong nước mới có mưa có nước, vãn-vãn. Tiếc thay có người xướng ra mà không có kế họa lại. Thầy Mạnh nói ra như thế, nhưng các vua tướng không có ai chú-ý tới việc ấy, mà dân xứ Á-

Đông lại có cái thói hay đốt phá rừng núi, có khi chỉ vì một chút lợi cùn-con trước mắt mà không nghĩ gì tới cái nguồn lợi muôn đời về sau, có khi chỉ vì vô-ý không biết lo xa (như chặm lửa vào bụi cây khô, nhen lửa mà sưởi hoặc nấu ăn ở trong rừng, rồi bỏ lửa cháy lan không tắt) mà lưu cái hại tày trời về sau. Chẳng phải nói gì nhiều lời, chỉ xem như mấy hạt ở tích Văn-nam nước Tàu, ngày xưa là một xứ giàu-có đông-dúc, chỉ vì đốt phá hết rừng núi, rồi sông ngòi khô hết, trong xứ không có đủ nước mà ăn uống, trồng lúa, cho nên dân các xứ ấy phải lưu-tán đi ở các miền khác, mà bỏ các xứ ấy thành đất hoang. Ôi ! những chỗ đất tốt người đông mà bây giờ thành ra nơi sa-mạc, đó có phải là một cái gương to-lát và rõ-ràng về cái hại đốt phá rừng núi hay không ?

Nhà-nước bảo-hộ đặt ra các sở Kiểm-lâm thực cũng đã thấu rõ tới việc ấy mà trừ-tính cuộc lợi-ích chung cho dân ta vậy. Dân ta nên thể ý Nhà-nước mà lo giữ-giữ rừng núi để chắn-hung cái nguồn tài-lợi của nước nhà về sau. (Về vấn-đề này, quan Toàn-quyền PASQUIER, khi-sung chức Khâm-sứ Trung kỳ có viết một bài nói chú-chí lắm. Năm trước ngài đã giao bài ấy cho nhà Học-chánh Trung-kỳ phát ra dạy tại các trường tiểu-học trong xứ, nhưng ngặt vì dài quá không thể dịch ra đây được).

Quan Đốc và học trò cảm ơn ông chủ sở Lâm-chánh đã sẵn lòng dạy về cho học trò một bài học rất kỹ-càng mà có bổ-ích về đường sinh-hoạt kinh-tế trong nước rồi, thì thầy trò lại lên xe mà đi cung-biên lăng-tẩm đức Cao-hoàng (Gia-long).

Lăng ngài ở dãy núi thuộc địa-phần xã Định-môn 定 門 huyện Hương-trà. Núi ấy nguyên tên là Ti-y-sơn 授 山. Khi đức Cao-hoàng định xây lăng

ở đó rồi, ngài mới đổi tên núi là Thiên-thụ-sơn 天 授 山. Vì núi ấy gọi là Thiên-thụ-sơn cho nên lăng ngài cũng gọi là Thiên-thụ-lăng. Núi Thiên-thụ ở giữa, trước sau và tả-hữu tất thảy có 34 ngọn núi, ngài cũng đều ngự-từ tên mới cả. Ngoài núi có sông tả-trạch và sông hữu-trạch chạy vòng hai bên.

Lăng Thiên-thụ xây ra trong năm thứ 14 hiệu Gia-long (1815), chung quanh xây một cái thành, phía trước rộng độ ba trăm thước tây, còn ba phía kia mỗi phía độ 250 thước tây.

Lăng ở chính giữa, xây như hình cái ngài, trong có hai nắm đá, đó là từ-cung đức Cao-hoàng-đế và bà Cao-hoàng-hậu. Trước lăng là cái bái-đình, xây bằng đá mà rộng thênh-thênh. Ở dưới bước lên sân phải leo bậc cấp, hai bên có ghép rồng bằng đá Thanh.

Bên tả lăng là cái nhà, trong đề cái bia « Thánh-đức-thần-công », khắc bài lịch-sử đức Cao-hoàng.

Bên hữu lăng là tòa tam-diện, gọi là Minh-thành-diện 明 成 殿. Trèo qua cái bệ, hai bên cũng có ghép rồng bằng đá rồi, thì tới cái sân ở trước cái nhà gọi là Nghi-môn, đó là cửa trong của điện Minh-thành. Đi qua cửa Nghi-môn lại tới một cái sân rộng nữa rồi mới tới điện Minh-thành. Trước điện có đề mấy cái thống bằng sứ lớn lắm. Mấy cái thống như vậy, ở nước Nam chỉ thấy đề ở các lăng-tẩm nhà vua, chứ dân-gian không có nhà nào có mà bây giờ cũng không thấy có cửa hàng nào bán cả. Chắc có lẽ đồ ấy đã xưa lắm. Trong điện có cái khám đặt bài-vị đức tiên-đế; trước khám có cái sập bày đồ ngự-dụng của ngài khi trước.

Lăng-tẩm đức Cao-hoàng xem cách đơn-giản, chứ không hoa-lệ bằng các lăng-tẩm khác, nhưng ngắm cho kỹ,

thực có cái vẻ khoáng-khoát hùng-tráng lạ thường. Chỗ này là chính đức Cao-hoàng chọn ra, mà cái kiêu lãng-tâm này cũng chính tự ngài đặt ra. Lãng-tâm này thực là bức tranh truyền-thần về tinh-tinh của ngài vậy. Cho nên xem qua lãng-tâm đây cũng đủ biết rằng đức Cao-hoàng là một bậc đế-vương sáng-nghiệp có độ-lượng-khoát-dại, khí-tượng to-tát, mà có đủ cả chất cả văn.

Ở ngoài bên di vào, núi nọ khe kia, cây cối cổ-kính, sâm-uất, cái cảnh thiên-nhiên đã dễ xui người sinh mỗi cảm-tình về cái vẻ thâm-trầm tịch-mịch, mà cái cảnh-tượng của lãng-tâm đây, lại khéo hoà với núi sông cây cỏ kia mà làm thành một bức tranh cả thiên-tạo cả nhân-công, tuyệt đẹp, tuyệt khéo, mà có vẻ áo-não, êm-dềm, thực là một nơi cổ-tịch hiếm có của nước nhà vậy. Chẳng hay các nước trong hoàn-cầu có nước nào có lãng-tâm được cái cảnh-tượng, khí-vị như vậy không?

Ở lãng Thiên-thụ ra, thấy trở lại di cung-chiếm lãng-tâm đức Nhân-hoàng (Minh-mệnh).

Lãng đức Nhân-hoàng ở trong dãy núi thuộc địa-phận lãng An-băng, huyện Hương-trà. Núi này khi trước gọi là Cẩm-kê-sơn, tới năm thứ 21 hiệu Minh-mệnh mới từ danh là Hiếu-sơn 孝山. Vì núi này đã gọi là Hiếu-sơn cho nên vua Thiệu-trị lên ngôi rồi cũng đặt tên lãng đức Nhân-hoàng là Hiếu-lãng 孝陵.

Hiếu-lãng xây ra trong năm đầu hiệu Thiệu-trị, khi đức Nhân-hoàng đã thăng-hà rồi.

Chung quanh lãng có xây thành, khu-vi độ hơn một cây-lô-mét. Ở phía trước có ba cửa: cửa chính gọi là Đại-hồng-môn, bên tả gọi là Tả-hồng-môn, hữu là Hữu-hồng-môn.

Vào khỏi cửa thì tới cái lầu, trong đề bia Thánh-đức-thần-công, khắc bài lịch-sử đức Nhân-hoàng của vua Thiệu-trị làm ra. Hai bên sân lầu có đề tượng và voi ngựa đá.

Vào qua cái lầu đề bia thì tới sân bài-đình ở trước cửa Nghi-môn gọi là Hiền-đức-môn. Vào khỏi Hiền-đức-môn là tới lãm-điện. Điện này gọi là Sùng-ân-điện. Điện này cũng như điện ở Thiên-thụ-lãng, hai bên đều có nhà phối-điện cả. Trước sân điện cũng có đề mấy chiếc thống và trong điện cũng bài-tri một cách như trong lãm-điện ở Thiên-thụ-lãng, nhưng đồ-dạc thì nhiều hơn.

Ở điện Sùng-ân mà muốn đi xem lãng thì phải đi qua cửa bên tả (Đông-dịch-môn) hay là cửa bên hữu (Tây-dịch-môn), chứ cửa sau là cửa Hoảng-trạch-môn thì người ngoài không được đi.

Sau điện Sùng-ân thì tới cái lầu hai tầng ở trước lãng, lầu ấy gọi là Minh-lâu. Ở Minh-lâu sang lãng phải đi qua một cái cầu bằng đá bắc qua hồ Tân-nguyệt. Cái cầu ấy gọi là Thông-minh-chính-trực-kiều.

Lãng chính ở trên núi Hiếu-sơn, chung quanh có xây cái thành hình tròn, gọi là Bảo-thành. Chính giữa về phía trước có cái cửa gọi là Bảo-thành-môn. Trong Bảo-thành cây-cối sâm-uất, trông có vẻ tịch-mịch mà uy-nghiêm lắm.

Đó là mới kể mấy sở chính ở giữa, còn chung quanh lại còn có nhiều sở nữa, như là: nghinh-lương-quán, điều-ngư-đình, linh-phương-các, quan-lan-sở, hư-hoài-tạ, vân-vân.

Ở Hiếu-lãng kể thì có nhiều lầu-đài đình-tạ hơn ở Thiên-thụ-lãng, cho nên có vẻ hoa-lệ hơn, nhưng lại giá về văn mà kém về chất.

Như trên kia đã nói, Hiếu-lăng là xây khi đức Nhân-hoàng đã thăng-hà rồi, cho nên chúng ta cũng không có thể nói rằng lăng đây là tấm gương phản-chiếu cái tinh-tinh khi-tượng của đức Nhân-hoàng được.

Nhưng dấu thể nào mặc lòng, Hiếu-lăng cũng có cái vẻ hùng-tráng. Mới hay người nước Nam khi xưa cũng lắm tay kiệt-tác mới gây dựng nên được những nơi thắng-tích như vậy.

Ở Hiếu-lăng ra thầy trò lại đi xem điện Ngọc-trần, trong mười hai tầng-cảnh ở chốn thần-kinh thì điện này là một. Vì người chủ điện này là quan Thượng-thư hưu-tri Nguyễn Đình-Hoè, cho nên quan Đốc lại đem học trò vào thăm quan Thượng trước để nhờ quan Thượng đưa vào xem điện. Vả từ khi về hưu-tri thì quan Thượng lại lên võ hòn núi ở sau núi Ngọc-trần để làm trại lập chè, cho nên nhân tiện quan Đốc đưa học trò vào đó mà xem cách trồng chè đã, rồi sau mới ra xem điện. Thầy trò vào trà nước xong rồi, thì quan Thượng dẫn ra xem trại của ngài.

Chỗ này khi trước là một nơi đồng không núi rậm, từ ngày quan Thượng Nguyễn Đình-Hoè tới khai phá trồng lúa tới nay, lại thành ra một sở đồn-diên lớn, mới hay « người nhác chữ đất không nhác », Trông thấy cái trại của quan Thượng Nguyễn Đình-Hoè đây, lại thêm hiểu rõ rằng câu ca-đao: « Khuyên ai đừng bỏ ruộng hoang, bao nhiêu tấc đất tấc vàng bấy nhiêu » là đúng.

Ở nước Nam bây giờ về miền trung-châu thì người ở chen-chúc nhau, mà trên miền thượng-du thì đất đai lưu-hoang còn nhiều, nếu người mình có nhiều người như ông Nguyễn Đình-Hoè, biết rừ nhau tới các chỗ lưu-hoang mà khai-phá, thì đất mỗi ngày một rộng, chắc ngày sau cũng không

đến nỗi dân không có đủ ruộng đất làm ăn mà ở miền trung-châu cũng khỏi cái lo về nỗi « nhân-mãn » về sau.

Xem trại xong rồi thì ông Nguyễn Đình-Hoè dẫn thầy trò ra xem điện. Điện này nguyên khi trước gọi là điện Ngọc-trần, vì ở eo núi Ngọc-trần. Tới năm Đồng-khánh nguyên-niên mới từ-danh là Huệ-nam-diện 惠南殿, vì khi còn tiếm-long, vua Đồng-khánh thượng tới cầu cúng ở điện này và thường cũng được ứng-nghiem luôn, cho nên lúc đăng-quang rồi, ngài mới gia ân ngự-từ tên mới và sai bộ Công khắc biển treo trước điện.

Điện làm từ đời nào thì chúng tôi cũng chưa được tường, chỉ biết rằng tới năm thứ 13 hiệu Minh-mệnh triều-đinh có tu-bổ lại và làm rộng thêm.

Chính giữa điện thờ bà Thiên-y-a-na-diễn-phi-chúa-ngọc 天依阿那演妃主玉. Trên núi Cù-lao thuộc huyện Vĩnh-xương tỉnh Khánh-hòa, có hai cái tháp, cái tháp bên tả cao sáu trượng, trong có thờ một cái tượng đá, đó là tượng bà và cái tháp ấy chính là chỗ gốc thờ bà. Còn cái bên hữu là chỗ thờ ông Bắc-hải-thái-tử tức là chồng bà. Trước tháp có một cái bia, nhưng vì đã lâu đời, chữ mòn hết rồi, không ai nhận ra được chữ gì nữa.

Nguyên tục truyền rằng bà Thiên-y-a-na-diễn-phi-chúa-ngọc sinh ở núi Đại-diên, sau kết duyên cùng một vị Thái-tử bên Tàu, sinh được hai con, con trai gọi là Truy, con gái gọi là Quy.

Khi mất rồi, bà về hiện-thần tại núi Cù-lao, anh-linh lắm, hễ dân cầu điều gì cũng ứng cả. Bởi vậy dân trong xứ mới tạc tượng xây tháp mà thờ bà cùng ông Hoàng-tử chồng bà, lại làm một cái đền ở sau tháp mà thờ hai người con bà.

Bây giờ ở nước Nam, đền thờ bà nhiều lắm mà sự sùng-bái long-trọng nhất là đền Ngọc-trần này, vì đền này cũng dự vào quốc-tế và thiện-nam tín-nữ theo cầu cúng cũng nhiều, mỗi năm một lần tới ngày 12 tháng bảy là ngày kỳ bà, thì ở đền ấy làm lễ đón rước rất là long-tọng.

Phong-cảnh ở điện này cũng đẹp lắm. Nguyên hòn núi chỗ làm điện hình

như cái chén, cho nên tục gọi là Hòn chén mà tên chữ là Ngọc-trần. Đứng bên kia sông trông sang lại càng hình như con sư-tử ra uống nước ở bờ sông; còn dưới sông thì mặt nước bằng như tấm gương, thực là một nơi phong-cảnh hiếm có, cho nên vua Đồng-khánh có câu rằm: « Đó thực là phong-cảnh của thần-liên ».

NGUYỄN ĐỨC-TINH

HƯƠNG-CHÍNH CẢI-LƯƠNG

CẢI-LƯƠNG NGUYÊN-NHÂN

1. — Việc tộc-biểu

Người ta sinh ở trong xã-hội, ai cũng phải biết qui cái giá-trị của mình, biết qui cái giá-trị thời phải nên biết hết cái bổn-phận của mình.

Bổn-phận của các người tộc-biểu, trước là thay mặt những người trong họ mình, để giúp đỡ công việc quan, cốt phải có bụng công-ích, chứ không phải ra làm tộc-biểu, gọi là dân anh để ăn trốn ngồi trên, phần đưa cỗ biếu, đeo cái hư-danh ở trong xã-hội đầu.

Xem các làng nhiều người hương-hội chỉ chăm lấy vị-thứ, cũng là tạ-sự kiếm ăn quanh ở trong dân, và động có giấy sức của quan hay có trái đòi sự gì, thời đã hội bàn xếp tiền để chi-phi.

Khi đi việc quan mới đến hàng com, thời đã dựng ngay mâm chén, đến vào hầu rất những hơi men, hỏi đến việc quan hoặc là sự cải-lương thế nào, thời ngóng miệng lại chẳng biết lẽ gì cả. Lại nhiều khi thấy trong dân đưa dân em có bát ăn, bày ra chuyện này

chuyện khác, lập biên-bản để chực kiểm xu của nó.

Đến như sự hương-ước cải-lương, thời chỉ cái bằng giấy đỏ mà thôi, cứ ra không có sự gì là thực-dụng.

Vậy từ nay muốn đòi phong-tục, thời cần phải đòi cái bụng của các người tộc-biểu đi trước. Bụng có đòi được những cái hư-bại ấy đi, thời phong-tục mới có thể đòi được. Mà đòi phong-tục thời phải nên tuân lời chỉ-dụ ngày tháng 9 năm Khải-dinh thứ 4 về việc quan hôn tang tế, đừng nên xa-phi như trước, thời phong-tục có thể hay được.

2. — Việc giá-thú.

Các nước văn-minh, con trai con gái từ mười-chín hai-mươi tuổi, hề bằng lòng lấy nhau, thời làm lễ cưới, chứ không có sách-nhiều tiền bạc gì cả.

Tục nước ta có nơi lên chín lên mười tuổi, đã dựng vợ gả chồng, đến khi sinh-nữ, khi-huyết chưa được sung-túc,

hồi thế giống người hèn yếu, không được mạnh-khỏe như người các nước văn-minh. Và lại sinh ra nhiều mối tệ-đoan nữa, như lúc cưới nó còn bé chưa biết gì, đến khi lớn lên, hoặc vì sự giàu-nghèo, sự xấu đẹp mà bỏ nhau, lại còn nhiều sự lòi-thối nữa.

Cũng có nhà hỏi vợ cho con ngay từ năm lên sáu, lên bảy tuổi, phải sáu tết mãi, cho đến lúc mười bảy mười tám tuổi mới đi xin cưới. Khi cưới thì nhà gái sách-thủ tiền bạc lễ-nghi, không lo đủ, không cho cưới, thành ra ngăn-trở sự nhân-duyên. Nào có biết con trai mình tức là con rể nhà khác, mà con gái nhà khác lại là con dâu nhà mình, nên xử sao cho đều được phương-tiện. Nếu mình có con gái mà đòi lấy tiền bạc của người ta, thế-tất người ta phải bán ruộng nương đi lo cưới cho xong. Đến khi giàu ăn khó chịu, dâu thế nào cũng ở con gái mình, và đã sách-thủ của người, thì con gái mình về nhà người chắc cũng khó ăn ở. Tục có câu : « Mẹ tham mà lợn dẫu gà, để tôi chịu chứ ông bà tổ-tiên.» Lời nói thật là làm gương cho nhà có con gái.

Vậy từ nay nên tuân như Chỉ-dụ ngày tháng 9 năm Khải-định thứ 4, việc cưới không được sách-nhiều tiền bạc, mà con trai con gái, không nên cưới sớm, định đến năm mười tám mười chín tuổi, hai bên bằng lòng lấy nhau thôi cho làm lễ cưới ngay ; còn lễ lan-giai, theo như hương - ước đã định, người trong làng lấy nhau, nộp một đồng bạc, người làng khác thì nộp bội-nhi để sung-công.

III - Việc tế-lễ

Thông-minh chính-trực gọi là thần, thần không phải như người ta, tốt lễ thì dễ kêu, như bảo rằng : « Vô vật bất-linh », lễ phải có giấy vàng, giấy bạc, thế là đồ tiếng tham cho thần, hề có nhiều vàng bạc thì thần phù - hộ

không vàng bạc thì thần không phù-hộ hay sao ?

Nếu bảo rằng : « Vô tửu bất thành lễ », lễ phải có rượu có thịt, nhưng không biết thần hưởng về lòng thành chứ không hưởng về lễ-vật đâu. Phỏng bấy giờ lễ rượu thịt bao nhiêu, thần cũng hưởng đi hết, thì hẳn sau không ai dám đem đến lễ nữa.

Nem nhiều dân khi lễ có rượu thịt thì huynh-thứ ra lễ đông đủ, khi lễ chay thì khua trống mãi, cũng không thấy người huynh - thứ nào ra. Lời ngạn rằng : « Khua mõ không bằng gõ thớt », thật không sai. Thế biết bụng thành cũng chỉ vì xoi thịt chứ không phải vì thần. Chẳng qua mượn tiếng ông thần bày ra tế lễ, để ăn uống với nhau, cũng nhiều khi, vị miếng xoi miếng thịt trói buộc nhau, đánh chửi nhau, hân-thù nhau, kiện-cáo nhau, thậm-chí mất cơ mất nghiệp vì miếng xoi miếng thịt. Như thế thì lễ thần để cầu phúc, lại hóa ra cầu họa thì ích gì ?

Vậy từ nay nên tuân như lời chỉ-dụ năm Khải-định thứ tư, việc tế lễ nên cải-lương, không nên dùng giấy vàng giấy bạc, cũng không bày ra nhiều xoi thịt, cốt lễ lấy tinh-thành là hơn.

IV. - Việc đương-cai.

Đương-cai nghĩa là đương sự lễ trong một năm, trên dưới người nào cũng phải chiếu lệ một lần làm đương-cai, thời phải làm lễ tế thần cho thôn giáp ăn. Nếu bỏ không làm thời sợ dân làng chê cười và sợ truất ngôi trừ ngoại, dẫu nhà không có, cũng phải vay công mượn nợ để lo việc nợ miệng cho xong. Tục-ngữ có câu rằng : « Một miếng của làng bằng một sàng của nhà », lời nói ấy thiệt là đem một miếng ăn làm phiền lụy cho người ta, thế mà mãi mãi không thể đổi đi được. Lời ngạn-ngữ Âu-châu có câu : « Ăn để mà sống chứ không phải sống để

mà ăn », nghĩa là có ăn mới có sống, đã sống ở trên đời phải có tư-tưởng, có sự-nghiệp, nghĩ làm sao giúp đỡ cho xã-hội, ích-lợi cho đồng-bào, chứ không phải sống mà chăm về miếng sỗ cho to, đĩa xôi cho lớn, như tục dân thôn nước mình, sự ăn uống thiệt là hủ-bại quá.

Trong dân có người bảo rằng: tục lệ của ông cha, lẽ nào bỏ đi không tiện; nhưng không biết nghĩ, cơ - nghiệp điền-địa của ông cha sao không biết giữ, mà chỉ giữ cái lệ riêng thời ích gì?

Cũng có người bảo rằng: qua cầu cất dịp, lại suy-tị trước mình phải làm mà bấy giờ người ta được bớt, nhưng không nghĩ cái lệ ấy không bớt đi thời anh em con cháu mình, về sau này lại phải đa-mang về cái nợ miệng ấy. Có người bảo tục dân mình có cổ có bản thời mới phân kẻ trên người dưới, nhưng không biết trên dưới thời đã có tên ở sỗ, và tọa-thứ ở đình, chứ không phải ở miếng ăn.

Vậy từ nay phải tuân chiểu-chỉ điều thứ 11 việc tục-lệ nên cải-lương, đừng có xa-phi như trước, mà đàn anh cũng không được viện lệ cũ mà bắt buộc nhau thời xã-hội sau này mới có thể cải-lương được.

V. — Việc khao-vọng

Nước văn-minh ai được danh-giá, nếu muốn mời anh em bạn hữu, thời chỉ đến ăn bữa tiệc mà thôi, chứ không có lễ khao - vọng gì cả. Tục nước mình người nào làm được chức-dịch và có phẩm-hàm mà không khao-vọng trong làng, thời người ta bí-bàng, bởi là người trước khao-vọng, mình đã trót ăn uống của người ta, đến khi mình có danh-vị mà không khao-vọng, thời mang tiếng ăn bữa, thậm-chí phải bán tư-diễn thờ-trạch đi để khao-vọng, nếu nhà không có cũng phải vay công

mượn nợ để lụy về sau, nhưng chẳng qua « nhập khẩu thành tân » mà thôi, cứ ra cũng không có ích-lợi gì cho xã-hội.

Lời ngạn-ngữ có câu: « đặc hư-danh thụ thất-bại », lại có câu: « được tiếng khen cái hen chẳng còn », là nghĩa vậy.

Từ nay nên tuân chỉ-dụ ngày tháng 9 năm Khải-định thứ 4, việc khánh-lễ nên tỉnh-giảm mà phải tuân như hương-ước đã định ra, tùy hạng nộp tiền chiết-bán để sung công-quĩ.

VI. — Việc vọng lão

Tục-ngữ có câu rằng: « sống lâu lên lão làng » lại có câu: « kính lão đắc thọ » việc yến-lão cũng là một lễ rất sang-trọng trong nước mình. Khi lên lão cũng đáng làm tiệc mời thân-bằng cố-hữu và dân làng đến ăn uống vui-vẻ, thật là lễ phải; nhưng lão giàu đã vậy, còn lão nghèo thời lo thế nào? Nếu lão này khao vọng, thời lão khác cũng phải theo, thậm-chí có người già sáu bảy mươi tuổi, chạy ngược chạy xuôi, vay chỗ này mượn chỗ khác để lo việc mình cho khỏi thua kém các bạn lão kia, đến sau mang công mắc nợ, lão lại phân-nàn giá không trót đời, như thế là kính lão lại để phiền cho lão.

Vậy từ nay nên theo chỉ-dụ điều thứ 11, việc khánh-lễ đừng nên xa-phi như trước mà theo như hương-ước, ông lão nào có, thời nên nộp tiền lệ ít nhiều để sung-công, còn ông lão nghèo nghĩ nên chước. Đến như biểu mũ áo các lão thời tùy tục dân, chứ đừng nề phiền như trước nữa.

VII. — Việc tổng-táng

Các nước văn-minh người nào chết, dẫu quan sang chức trọng, cũng trong hai-mươi-hồn giờ đồng-hồ thời đưa.

Còn người thăm viếng thời chỉ gửi cái danh-thiếp, chứ không đem lễ-vật

gi, nếu người nào có tình-nghĩa thân-thiết, thời làm một vành hoa cắm trên mộ để kỷ-niệm mà thôi.

Nước mình việc hiếu có nhà đề hàng tháng sắm-sửa nhà táng minh-tinh, tiền phi hàng hai ba trăm bạc, làm cỗ bàn mời dân làng tế lễ linh-đình, lấy thể làm báo hiếu. Trước kia người Nhật-bản cười ta về việc hiếu : « Cỗ bàn ăn uống xem như yến-ẩm vui-mừng, khi người nào phúng-diếu ba tiếng gặt đầu, ba tiếng ô-hô, xem như trẻ con nô bỡn », hiện có chép vào sách *Vạn-quốc-sử-ký* để răn nước mình. Thế mà đã lâu nay chưa đổi được cái hủ-tục ấy đi. Nếu bảo rằng : « sự tử như sự sinh », vậy sao khi cha mẹ còn sống, không làm cỗ bàn để mời cha mẹ ăn ? Lời phương-ngôn rằng : « Sống thời cỗ chẳng cho ăn, mai sau chết xuống làm vắn tế ruồi »; lại có câu : « Thế-gian còn đại chưa khôn, sống mặc áo rách chết chôn áo lành » ; những lời nói ấy rất phải. Nếu bảo rằng nghĩa tử là nghĩa tận, thời người ta chết phải nên thương xót, nên giúp đỡ người ta mới phải. Kia trước xưa đức thánh Khổng ăn gần bên nhà có tang chưa từng ăn no, ý là thấy người ta chết thời có bụng thương. Chứ lẽ nào huynh-thử dân làng đến nhà người chết ăn no uống say, rồi lại hạch-sách mọi sự để thêm bàn cho người hiếu-chủ, mà người hiếu-chủ phải để cha mẹ chết nằm đầy đi khoản-đãi dân làng, như thế không phải là hiếu.

Vậy từ nay nên tuân như chỉ-dụ, việc tống-tang đừng bày ăn uống xa-xỉ, cũng đừng nên dùng minh-tinh nhà táng phi tiền mà không ích gì. Nhất là quan-quách làm cho cần-thận, trong ba ngày thời đưa, không nên đề lâu.

Đến như việc sự lệ, nên theo như hương-ước, tùy nhà giàu nghèo nộp tiền chiết để sung-công, còn nhà nghèo quá thời dân nên chước cho. Người

trong làng lúc ấy không có sự gì ngăn-trở, cũng phải đi đưa để tỏ tình yêu mến nhau. Còn đưa tùy-phu khiêng gánh, thời mặc người hiếu-chủ khu-xử xong việc thời hơn.

VIII. —Việc nông-tang

Các nước Âu-châu nhiều chỗ đất pha thành sỏi, cây bừa phải dùng máy sắt, nhiều khi trời rét lạnh phải chiếu điện-khi để ấm gốc và hoa màu.

Nước ta là một nước « nóng-quốc », ở về ôn-dới, khi trời ấm, chất đất tốt, và có nước sa, mỗi năm một lần bồi thêm, như hạt Minh-hương, Hà-cát, thuộc về bề nam xứ Bắc-kỳ, nhiều chỗ đất sa bồi, đến mùa không phải cây bừa chỉ đem mạ cấy cũng tốt.

Nhưng vì người làm ruộng phần nhiều về hạ-lưu không kiến-thức gì, chỉ biết « ăn kỹ no lâu, cây sâu tốt lúa; làm ruộng còm năm, nuôi tâm còm đứng » mà thôi, hỏi đến lẽ « khoai ruộng lạ, mạ ruộng quen; cấy thưa thừa thóc, cấy dày thời có được ăn; ruộng vuông ít thóc, ruộng nhiều góc nhiều bờ thì lại tốt bông » (ruộng nhiều gò đồng thời cây bừa nhiều lượt, cho nên tốt hơn, và những màu ở gò đồng, nước mưa giã xuống, thời nhiều thân-khí nên lúa tốt), thời nhiều người lão-nông cũng chưa suy-xét hết.

Làm ruộng dù xấu hay tốt, chẳng qua cũng như đánh bạc với trời, nhờ khi trời làm hoàng-trùng, cũng là đại-hạn, mưa lụt, thời lại đứng khóc về lúa.

Có người nhiều ruộng cây cấy không tiện, có ai bán đào sông ngòi thời sợ mất ruộng của mình, lại không bằng lòng, thậm-chí bờ nệm không chịu đắp, sợ đắp rộng ra thời hẹp của mình đi, nhưng không biết làm ruộng phải có bờ để giữ nước và giữ màu đất, có sông ngòi để khí tháo nước ra, tát nước vào cho tiện, nếu ôm ruộng cho

nhiều, không biết cách làm, lúa xấu, cơm công người làm ăn đi mất cả, chưa hết mùa đã hết thóc, như thế thời làm không bổ ăn.

Vậy từ nay việc làm ruộng phải lấy khai cừ đắp đê làm cốt.

Làng nào nhiều ruộng chưa có sông, nên đào một cái cừ cho rộng, cho sâu, đừng tham đê nhiều ruộng, nếu chỗ ruộng nào xa sông, nên hợp các điền-hộ, góp tiền chế máy tát nước; đến như bờ ruộng và đường khuyến-nông, thời đắp cho cao rộng, để tiện khí gặt hái đi lại. Còn chỗ nào có ruộng cao, nên hợp lực lại vượt gò trồng dâu, vượt gò phải bỏ đất cho thừa kẽ, để khỏi đọng nước mưa. Dâu đừng nên trồng dày, phải cuốc thành luống cho rộng cho cao, luống đất trồng dâu ấy, phải đổ tro trấu cho nhiều, thời là dâu mới dày tốt, gốc dâu mới lán cối.

Nuôi tằm cần phải chọn giống, nếu giống xấu sau này có nuôi được, kén cũng không tốt. Nước Tây cách nuôi tằm khi con ngài đẻ ra trứng rồi, thời lấy một con ngài ấy chiếu kính hiển-vi, hề thấy con ngài nào có bệnh, có trùng, thời bỏ cái trứng ấy đi.

Nhà nuôi tằm trát chung quanh cho kín, rồi quét vôi, và để cửa sổ cho thông khí, cửa sổ ấy phải đan mảnh che ngoài, một là phòng ruồi nhặng vào, kéo sợ nó đốt tằm, hai là dùng cho bóng chớp lòa vào, vì là tằm sợ chớp hơn sợ sấm, khi sấm giông phải đốt đồng trấu ở trước buồng tằm, rồi tán diêm-sinh, hoặc lưu-huỳnh rắc vào trong đồng trấu, để kỵ sấm giông.

Lá dâu mưa ướt hay là mưa ở chợp người ta phun nước cho khô héo, thời đừng cho ăn ngay, phải đan sẵn phen thưa rắc dâu lên trên, đem quạt khô rồi sẽ cho ăn, mà cứ cách ba giờ đồng-hồ một bữa, đừng để tằm đói.

Nên tục có câu: « Lợn đói một năm không bằng tằm đói một bữa ». Thế thời nuôi tằm phải cần trồng dâu cho nhiều.

Buồng tằm mỗi một lứa phải quét rửa. Nong chậu tằm cũng phải chùi rửa cho sạch, vì hơi tằm rất nóng, mà tinh nó ứ mát, nên đồ nuôi tằm cần phải thay đổi luôn luôn.

Việc tằm tơ là một mối lợi lớn của nước mình, các nước hiện bây giờ cũng cần dùng tơ.

Vậy nên nghĩ cách trồng dâu cho nhiều, chăm tằm cho tốt, thời chắc được lãi nhiều.

IX. — Việc công-nghệ

Các nước công-nghệ một ngày một tinh-xảo, một ngày một phát-đạt, vì trong nước ai nghĩ chế được đồ gì tiện-lợi, thời Nhà nước giúp tiền, để làm cho thành nghệ, rồi lại cho giấy khen và cấp cho cái bằng chuyên-lợi. Còn cái máy gì khó chưa chế được thời Nhà nước định giá huyền-thưởng.

Xem như một cái máy tàu-bay, là người dân-bà nước Đại-Pháp nghĩ ra rằng: trên cạn có xe điện, dưới nước có tàu ngầm, thời trên trời chắc cũng phải có máy-bay, nếu ai chế được, thời bà ấy bỏ của nhà ra để huyền-thưởng. Nhân đó nhà bác-vật nước Đại-Pháp mới nghĩ chế ra máy ấy. Bởi thế mọi nghệ cái gì cũng khôn-khéo, mà khó thế nào làm cũng thành.

Nước ta kỹ-nghệ chỉ có đồ thêu, đồ khâu, một hai thứ mới đem ra đấu-xảo với các nước, nhưng chưa thấy chế được thứ máy gì tinh-xảo để tiện-dụng. Và xem con nhà nghề lâu nay nhiều thói hủ-bại, không những thợ may bột giẻ, thợ vẽ bột hồ, thợ sơn bôi-bạc, thợ bạc lọc-lửa, thậm-chi người nào chế được cái gì có lợi thời giấu đi, không

cho ai biết, để lợi riêng một mình; cũng có người thấy ai chế được cái đồ gì khéo thời chực học lóm để kiếm lợi, chứ không chịu nghĩ chế ra cách khác cho khéo hơn. Lại có người đã vụng không làm được, thấy người ta làm, đem lòng đố-ky, rồi chực phá-hoại của người ta; có người chế được đồ gì đem bán, thấy người ta mua rẻ, thời lại lấy đồng tiền làm lờ, sau lại làm đổi-giá để bán rẻ cho khỏi thiệt vốn của mình; không trách đồ gì so-sánh với của các nước cũng thua kém cả. Lại còn một tệ nữa: gần nay cũng có người học được nghề khéo, nhưng không chịu đem nghề của mình dạy bảo người trong làng để tỏ-chức ra công-nghệ, chỉ cần lấy cớ-lợi đi làm thuê kiếm lương ăn mà thôi.

Vậy từ nay trong làng thân-bào phải khuyên bảo con em tỏ-chức những việc ích-lợi, mà công-nghệ phải suy nghĩ làm cho khéo hơn khi trước, còn những đồ gì chưa chế được, thời nên cấp tiền cho lên tràng Bách-nghệ ở Hà-nội và Hải-phòng, Nhà nước đã đặt ra để học tập cho được thành nghề, như thế thời việc công nghệ của nước mình sau này mới được phát-đạt.

X. - Việc thương-mại

Các nước Âu-châu trong việc buôn bán, hưu-quan về cũng nhiều ông đi buôn, và các nhà giàu hợp của lại kê hàng ức hàng vạn, lập thành hội buôn, người làm công kê hàng trăm người, việc buôn bán cũng đặt ra điều-lệ rất nghiêm, cũng như là việc chính-sự vậy: đồ hàng giá cao hạ có nhất-định, không như tục nước mình, nhà hàng nói thách, làm khách trả rẻ; ai mua đồ gì đã có giấy, nếu có phải đồ gì tự hiện làm hư hỏng, thời đem đến hiệu đòi lấy đồ khác cũng được, không như tục nước mình « tỉnh ăn lầm thua, vô ý mất tiền », nên việc

buôn bán ngày thêm thịnh-vượng.

Nước mình buôn bán, trước xưa những phường có tính « buôn trâu bán chả », buôn bán hèn mạt, còn những bậc tri-thức, chưa mấy người đứng ra buôn, thịnh ra những mỏ sắt, mỏ than, mỏ kẽm, và tơ, chỉ, thóc, gạo, ngô, đậu, các quyền-lợi to về tay người nước khác cả.

Gần mấy năm nay Nhà-nước bảo-hộ khai-hóa, sự buôn bán cũng dần dần mở-mang, các quan và nhà giàu hợp của lập hiệu buôn cũng nhiều, nhưng xem ra khi mới lập hiệu thời chương-trình thật là chỉnh-đốn, không được mấy lúc hiệu đã tan rôi, cứ tại nguyên-nhân có ba điều:

1° Không có thành-tín, người giữ tiền không có bụng thực, người góp tiền không bụng tin, hoạn-đặc hoạn-thất, cùng nghi-ky nhau, trong hội người này mua chịu một ít, người khác cũng mua chịu một ít, người này vay hội một ít tiền, người khác cũng vay hội một ít tiền, đồ nào cũng có ngâm, lâu lâu tiền vốn tan dần đi mất;

2° Không được kiên-nhẫn, nay bỏ của ra, mai đã chực mong lãi, nay buôn thứ này, mai buôn thứ khác, lỡ buôn thứ gì lỗ vốn, thời bụng đã thấy chán, người chủ hiệu mà chán, thời những người có chung phần vào đấy, xem ra cũng chán dần. Bụng đã chán rồi, phá ra chơi tài-bản, tỏ-tôm, xóc-đĩa, ít-xi, không tưởng đến sự suy-tính lợi-hại, thời những người làm công, nhân thể thừa-cơ huy - hoặc, cũng không biết đấy là đầu, thế là tan hiệu;

3° Không có chế-tạo, đồ hàng-hóa khai-trương thật là đồ ngoại-quốc, mình buôn lại của người ta, thời cái lãi người ta đã hưởng đi rồi, chẳng qua mình buôn lại kiếm lời quanh với nhau mà

thời. Khi bỏ tiền ra mua hàng trên hàng nghìn, khi thu lại từng xu, từng hào, nếu có lãi ít nhiều, thời chỉ người làm công ăn hết, thế gọi là bỏ người giầy người, khéo phải thì ăn, lỗ vụng mua phải một hai thứ hư hỏng, thời trăm cái lãi không đền lại một cái lỗ. Sẽ đơn cử một vị chè tàu, có thứ chính là chè của nước mình, người Khách chế ra gọi là chè tàu, nhưng người ta không uống, chỉ để bán cho mình, uống thì phạt thận, mà mình cứ cầm cò mua, mình lại bán cho mình, thế là làm tài-phù cho Khách, lỗ phải hòm chè mốc, thời lãi mấy cũng không lại.

Vậy từ nay nên bảo nhau hợp của lập hiệu, cân những thóc, gạo, ngô, đậu, khi người khách ngã cân, phỏng một ta giá sáu đồng, thời hiệu mình cân cao hơn một vài hào, thời dân-gia ai cũng đem bán cho hiệu mình, nếu hiệu khách có muốn cân, cũng phải theo giá như thế, thời thóc gạo của mình mới có quyền. Còn như các đồ hàng tầm thời nên lập thành ra xưởng dệt tơ-lụa, là thổ-sản của nước mình, mặc có phần bền gấp hai gấp ba vải trúc-bần. Nếu dệt tơ lụa cho rất khéo, bảo nhau người mình nên dùng của nước mình, để cho tiêu-thụ được nhiều, thời việc buôn bán mới có phần thịnh-vượng. Thân-hào ta cũng nên hết lòng hết sức dựng hội buôn và phải có thành-tín, có kiên-nhẫn, và cốt lấy chế-tạo làm chủ-nghĩa.

XI — VIỆC HỌC-HÀNH

Bạn thiếu-niêng là cơ-sở văn-minh của xã-hội, sau này xã-hội lợi hay hại, thành hay bại cũng ở tay bạn thiếu-niêng. Các nước văn-minh nhà nào có con trai con gái, lên bảy lên tám tuổi, cũng phải cho vào trường học. Học có ba điều ;

1° Nhân-cách, học để biết kính-trọng cha mẹ, ăn ở với anh em, giao-thiệp với bầu-bạn.

2° Vệ-sinh, ăn mặc sạch sẽ, nuôi

mình cho được khỏe mạnh ;

3° Tri-tình, tinh-toán công việc để biết nghề-nghiệp làm ăn.

Ba điều ấy là học phổ-thông, đến khi mười-tám, hai-mươi tuổi, thời tùy tư-chất để học chuyên-môn, như là học vẽ làm thuốc, làm lục-lô, học buôn bán, cùng học ra chính-ban, ra giáo-ban, cho nên nhiều người thành-tài. Nước ta nhiều nhà nghèo, để con giống-dài, có bảo đi học, lại bảo rằng không có lương ăn, nhưng không biết dù nghèo giàu cũng phải nuôi cho con ăn, nếu biết nuôi con mà không biết dạy con, đến khi lớn lên, ăn không nên miếng nói không nên lời, sau phải nô-lệ người ta, đầu đội vai mang, chân bùn tay lấm, thực là để khổ cho con một đời. Còn như nhà giàu trước kia rước thầy cho con học, chỉ lấy văn-bài, chứ không bảo nghĩa-lý, không dạy cách làm ăn, thực là chỉ trọng vẽ hư-văn, mà khinh bề thực-dụng, ai có con đi học, chỉ mong cho đỗ-đạt để vinh-thân phi-gia, thế là thỏa lòng hi-vọng ; và lại con nhà phú-quai, thời chỉ học những thói kiêu-ngạo xa-hoa, tướng dã-sân của cha mẹ, không chịu tập nghề - nghiệp gì, du-thủ du-thực, đi lại chơi-bời với những đồ vô loại, cờ bạc, rượu chè, hát xướng, bợm đi, thuốc sai, chả nghĩ gì đến thân, không mấy lúc cửa nhà cơ-nghiệp đã chuyển sang tay người khác rồi, đến lúc ấy học không hay cày không biết, con cha cháu ông cho đến nỗi lam-lũ khổ-sở không bằng con nhà bạch-đình, thế là để của cho con, mà ra để khổ cho con.

Ngạn-ngữ có câu : « Bé chẳng vin cả gãy cành » ; lại có câu : « Không thầy sao mày làm lên » ; thấy là một thợ tạo để hư đặc tính-thần cho bạn thiếu-niêng, bạn thiếu-niêng tuổi còn trẻ, óc còn lỏng, chọn được thầy dạy bảo, thời óc khôn một ngày một rạng ra, nếu để lớn tuổi, thời cái óc ấy già ra khó dạy, ví cũng như trồng cây, khi cây còn

non phải vun trồng, phải uốn nắn, thời cái cây ấy xanh tốt, sau mới mong được kết-quả, nếu không biết cách vun trồng, thời cái cây ấy hu-hồng; thế mới biết trẻ con phải cần thầy dạy.

Nay Nhà-nước đã sức cho dân-dinh ai ai cũng phải đóng tiền để nuôi thầy dạy học, ý muốn ai có con cũng phải cho đi học và chỗ phủ huyện cùng tỉnh-thành, đâu đâu cũng có dựng trường học, dạy cả tiểu học và trung-học các lớp, trường học con gái thời dạy học thêu, học đàn may, học « đặng-ten » cũng dạy văn-bài để thi ra giáo-học. Lại có trường dạy về việc hộ-sinh, cũng là muốn cho dân nước mình con trai con gái ai ai cũng có nghề-nghiệp.

Vậy từ nay các trẻ con trong làng, dù con trai con gái, tự lên bảy lên tám tuổi cũng phải đi học, hoặc học trường công, hay xin phép học trường tư ở trong làng để tiện đường học-tập. Người nào nghèo thời trích lấy tiền công-dân để cấp cho bút giấy, nếu nhà nào có con trai đến tuổi, không cho đi học, thời bố mẹ có lỗi, nghĩa là cưỡng-bách giáo-dục, cốt mong cho bọn thiếu-niên tiến-tới, thời sau này mới có thể lập thành được xã-hội văn-minh.

XII. — Việc nghĩa-thương

Nước ta tiền bạc tích-trữ ít, một năm hai vụ, chỉ có thóc, gạo, ngô, đậu, mè thôi. Thóc, gạo, là lợi-quyền rất to lớn của nước ta, nếu ngày mùa cứ mang bán mãi cho nước ngoài, người ta thấy mình bán mồi, thì lại chột mình cân giá hạ. Lỡ khi trời làm mất mùa, không tích-trữ sẵn, dân-gian lấy gì mà ăn tiêu, lấy gì mà đóng sưu-thuế.

Vậy trong làng nên lập nghĩa-thương để phòng khi dân có túng đói, thì giúp đỡ cho người ta, thật là một sự ích-lợi. Nhưng dựng nghĩa-thương cốt

cần phải chọn người, nếu những người coi giữ mà không được phân-minh, sỗ - sách không được cần - thận, lại sợ có lúc những người đương-sự thông-dồng huy-hoặc đi, không có bụng thành-tín, thời ai còn muốn đóng thóc chung nữa, đến nỗi thủy thành chung tệ, mà lại sinh ra nhiều sự lồi-thời.

Vậy từ nay lập nghĩa-thương phải tinh diên-mẫu mà lấy thêm lúa tuần-sương, hoặc là các nhà giàu đóng thêm thóc vào, để cho được nhiều thóc, và cốt phải chọn người làm trước, thời sau này mới thành hiệu được. Gần được vốn to, thời lấy những lãi thóc ấy mà giúp đỡ cho người nghèo đói, cũng là nuôi những tử-đệ trong làng, cho lên trang bác-vật mà học các công-nghệ. Khi thành nghề rồi, lập ra xưởng chế-tạo ở trong làng, để cho dân-sự có nghề-nghiệp, hợp các tiêu-cục làm thành đại-cục, thời dựng nghề gì cũng phải xong. Lời phương-ngôn có câu : « Mạnh vì gạo bạo vì tiền » ; lại có câu : « Có tiền mua tiên cũng được » ; suy nghĩ những lời nói ấy, thì thân-hào ta nên quyết lập nghĩa-thương cho được thành-hiệu.

XIII. — Việc hương-ước

Hợp làng thành nước, trong làng hay tức là nước hay, muốn cho phong-tục hay, thời trên dưới phải bảo nhau chăm-chỉ làm ăn, đứng nền kiện-cáo. Nghĩa là một cái kiện sinh ra năm bảy cái kiện, đã kiện thời nguyên bị hai bên đều phải có chứng-cớ, khi quan bồi đến kỳ-địch, thì mỗi bên lại viện lấy hai ba người làm chứng hộ, bên nào thua thì không những một mình tức, lại những người ra làm chứng cũng tức thay, sau lại tìm lẽ này lẽ khác để kiện báo-thù, như thế thời sinh sự sự sinh, hại nhân nhân hại, chẳng qua chỉ bởi bèo ra bọt, đục nước béo cò. Tục rằng : « Được vạ thì má đã sưng », lại có câu : « Được kiện

mười bốn quan năm, thua kiện mười-lăm quan chẵn » ; thành ra được kiện cũng mất tiền, thua kiện tiền mất tật mang, thậm-chí bán cả cửa nhà ruộng nương để mà theo kiện, khi chữa kiện thời tức nhau với một người, đến khi thua kiện, quan sai bắt, thì lính sách-nhiều tiền cơm, tiền sai tiền.

Khi vào hãn, nói không đủ lẽ, thời quan quở mắng, khi lấy cung thì nha hạch-sách mọi lẽ, nay phải đòi mai phải bắt, lại thêm năm bảy cái tức vào mình, được kiện còn khá, thua kiện đến nỗi tiền mất tật mang, vợ con trách móc, lại càng thêm tức; thế thời kiện có ích gì ?

Vậy từ nay nên tuân nghị-dịnh Nhà - nước, cần lập hội-đồng dựng hương-ước, ước là kẻ trên người dưới, ai ai cũng phải tuân theo lời ước ấy, người trên đừng ăn hiếp người dưới, người dưới phải nghe lời người trên, thời việc gì còn phải kiện. Còn như việc rượu lậu, việc đánh bạc, việc đánh nhau phạm thương, những việc ấy là Nhà-nước đã nghiêm-cấm, thời bảo nhau đừng nên phạm luật.

Đến như luật vi-cảnh điều thứ 227 đã chép trong quyền luật mới, như là trâu bò phóng uế chỗ đường đi, đường-sá ao chuôm không sửa-sang cho sạch-sẽ, sành gạch rác-rưởi bỏ ngang lối đi, thế là không hợp cách vệ-sinh, chó thả giông đường cắn bậy, gà vịt thả ra đồng để ăn khoai lúa, cũng là người ta có tai-nạn không đến ứng cứu, thế là không có bụng công-ích.

Ái phạm vào những điều ấy, thời trong luật đã định, cho hội-đồng được phép lập biên-bản, phạt tự hai hào cho đến một đồng để sung - công. Nếu người nào không nghe thời trình quan sở-ái xử-đoán, dù có tiền-phi bao nhiêu, cứ trách người phạm ấy phải bồi.

Nhưng hội-đồng cốt phải có lòng công-ích, chứ đừng nhân sự hiểm-thù

mà mượn tiếng lập biên-bản, để làm hại người ta, thời hương-ước cái-lương mới có thể thi-hành được.

XIV. - Việc tuần-phòng

Tuần-phòng nghĩa là đi tuần phòng-bị kẻ gian-phi, nội hương-ấp ngoại đồng-diên là chức-phận người xã-đoàn tuần-phu phải quản-cố. Tiết thứ quan trên đã sức bầu tuần-phu để canh-phòng cho cần-thận, thế mà các làng phần nhiều hư-ứng gọi là có xã-đoàn có tuần-phu, có điểm canh, có khi-giới, đến đêm thời chỉ một hai đũa tuấn ra nằm xó điểm mà thôi, chứ không chịu xem xét tinh-y của quân gian thế nào, lỡ ra trộm cướp vào đến tận làng thời mới cầm gậy chạy ra gọi là có mặt, mà cướp vào lối nào, ra lối nào cũng không biết, đến khi cướp đã đi rồi thời tuần-phu với làng mới kéo ra dòng dủ, đương-vì đi đuổi cướp, kỳ-thực trông thấy cướp thì ruột đã run lại rồi, cũng có khi tuần-phu tạ-sự đi tuần rình nhà ai không có phòng-bị lại dắt quân gian vào ăn cướp. Ngạn có câu : « Tuần già bằng ba kẻ cướp », lời nói ấy không sai.

Vậy từ nay việc tuần-phòng trong làng phải nên chọn một người lính đã mãn về, bầu ra đốc-tuần, để luyện-tập thể-thao cho những người tuần-phu, đến lúc có động dạn trộm cướp, thời những người ấy đã có can-đảm, có võ-nghe, mới có thể đánh cứu được.

Còn như đường lối trong làng thời người đốc tuần và tuần-phu ban ngày phải cần xem xét cho sạch-sẽ, nếu làng nào mà nhiều nhà tù-phủ nên đặt ra hai lớp tuần : một lớp tuần canh-phòng trong làng thời phải chuyên các đường đi lối lại, một lớp tuần canh ngoài đồng thì chuyên coi cầu cống và các đường khuyến-nông cũng là việc chấp-thủy phóng-thủy.

Nếu động dạng chỗ nào thời phó-ly và người đốc-tuần phải đem hai lớp tuần ấy hợp lại mà ứng cứu ; mà hội-dồng cũng thường phải đôn-đốc về sự tuần-phòng cho hết hỗn-phận.

Đến như lương-thực các người tuần các nhà giàu cũng phải chi-cấp cho

người ta ít nhiều để người ta vui lòng chăm-chỉ.

Còn các điều-lệ thời theo như nghị-định Nhà nước năm 1911 số tám-mươi-tư đã định mà tuân-hành.

ĐẶNG XUÂN-VIỆT

DANH-NHO NƯỚC TÀU

Hàn-Dũ

Hàn Dũ 韓愈 là một kẻ đại-nho văn-chương trác-tuyệt ở đời Thịnh-Đường. Tiên-sinh tên tự là Thoái-chi 退之, tước phong là Xương-lê-bá 昌黎伯, người đất Nam-dương. Tiên-sinh tự thừa nhỏ đọc sách, mỗi ngày học thuộc vài nghìn lời nói ; kịp khi lớn, thông-hiểu được hết cả mọi nghĩa sáu kinh và học-thuyết trăm nhà. Tuổi hai-mươi-lăm, thi đỗ tiến-sĩ về đời Đức-tôn, làm chức Quan-sát-thời-quan ở Tuyên-vũ, phẩm-hạng kiên-chính, nói thẳng không sợ ai. Hồi Thuận-lớn, thăng chức Giám-sát ngự-sử, luận việc nặng dữ dân bị đói nên cần-cấp, bài-sách việc Lopez ở trong cung. Khi ấy đảng Vương Thúc-Văn đương dụng-sự, bị đảng ấy bài bác, phải giáng làm chức Dương-sơn-lệnh, có ơn-huệ ở dân, dân dễ con, có nhiều người lấy chữ Hàn đặt tên con để ghi nhớ đức-chính. Đầu năm Nguyên-hòa đời Hiến-tôn, lĩnh chức Quyền-triquốc-tử bác-sĩ, tham-dự việc chính-trị đất Đông-dô ; cải chức Đô-viên-ngoại-lang, chẳng được bao lâu vì nói thẳng bị bãi chức, lại về làm bác-sĩ chuyên giữ việc học.

Tiên-sinh tài cao hạnh trực, liền bị giáng-truất, mới làm ra bài *Tiến-học-*

giải để tự thí-dự mình. Kẻ chấp-chính khen ngợi cái tài lạ, cải chức Lang-trung, sung chức Sử - quán tu - soạn, chuyển chức Khảo-công tri-chế-cáo, tiến chức Trung-thư-xá-nhân ; việc sử-sách, việc khảo-thí, việc văn-hàn, việc tham-nghị thiên-hạ-sự, tiên-sinh khi ấy từng thiệp-liệp cả. Vua Hiến-tôn nghị việc đánh Hoài-tây trị tội Ngô Nguyên-Tế, các quan náo-nhao xin bãi binh, một mình quan Ngự-sử-trung-thừa là Bùi Độ nói giặc ấy nên hết sức đánh, thế chẳng cùng giặc ấy cùng sống, tiên-sinh cũng tán-thành lời Bùi Độ mà nói rằng sự thế Hoài-tây, quân giặc bại đến nay mai, binh không nên nghỉ. Quan tể-tướng chẳng bằng lòng, lấy cớ khác cải tiên-sinh làm chức Hữu-thư-tử, khiến cho không được dự việc bàn nói nữa. Kịp khi Bùi Độ vào làm tể-tướng, ra tuyên-dụ đất Hoài-tây, tấu-thỉnh cho tiên-sinh làm chức Hành-quân tư-mã, tham-dự việc quân. Tiên-sinh bàn rằng tinh-binh của Hoài-tây tụ cả ở trên cõi, trong thành tất hư-không, xin đi đường gián-đạo để vào lấy thành. Quả-nhiên viên kiện-tướng là Lý Tố nửa đêm vào thành Hoài-tây bắt được Ngô Nguyên-Tế, y như kế-sách tiên-sinh, giặc Hoài-tây giẹp yên.

Bùi Độ phong tước Tấn-quốc-công, Lý Tố gia chức Tiết-độ-sứ, tiên-sinh cũng vì có công gia chức Hình-bộ Thị-lang.

Vua Hiến-tôn sai quan Trung-sứ đón rước cái xương ông Phật vào trong cung làm lễ ba ngày, mới đưa ra để thờ ở chùa; tự kể vương-công đến kể sĩ-dân, người nào người nấy đều bôn-tàu sùng-phụng, thậm-chí có kẻ vì lửa hương se sém cả mày râu, tổng nát cả da thịt, đồ vàng ngọc quý báu bừa-bãi cả ngoài đường, tổn-phí của nước của dân không biết số nào mà kể. Tiên-sinh cả lấy làm ghét, dâng tờ biểu để hết lời can Hiến-tôn, đại-khải nói rằng: « Phật chẳng qua là một giáo-pháp ở cõi ngoài, giả như ông Phật mà còn sống, bệ-hạ có lòng dung-nạp, chẳng qua bày ra một tiệc khách-lễ, tiếp-kiến ở điện Tuyên-chính, ban cho ông Phật một bộ áo, rồi lại mời ông Phật về Tây-phương, thế cũng là đủ. Huống-chỉ cái xương khô ấy há nên để ở trong cung-cấm. Xin đem cái xương ấy, giao cho kẻ tiểu-lại ném vào chỗ nước lửa, để đoạn-tuyệt cái lòng mê-tin của thiên-hạ; khiến cho thiên-hạ biết rằng thành-nhân hành-vi, cao hơn thói tâm-thường vạn vạn. » Hiến-tôn cả giận, toan xử tiên-sinh về tội cực-hình. Bùi Độ với Thôi Quán hết sức giải-cứu, nói với Hiến-tôn rằng: « Hàn Dũ phát-ngôn tuy là cuồng-ngu, nhưng nếu không phải là kẻ trong bụng chí-trung chí-thành, sao dám nói thế. » Tiên-sinh mới bị giáng làm chức Triều-châu thứ-sứ, tiên-sinh đến Triều-châu, dâng tờ biểu tạ ơn. Hiến-tôn cũng có lòng cảm-ngộ nói rằng: « Hàn Dũ ngày trước can ta, thực là cả yêu ta. » Toan lại triệu về để trọng-dụng, lại bị kẻ tiểu-nhân là Hoàng Phủ-Chuyên ngăn-trở, chỉ được chức-lương đời về Viên-châu mà thôi.

Tiên-sinh khi đến Triều-châu, hỏi xét những điều thống-khổ của dân, khi ấy Triều-châu chỗ Ác-khê có con

ngạc-ngu, thường ăn hại giống súc-sản của dân, dân vì thế mà cùng nghèo. Tiên-sinh thân-hành đến tận nơi xem, làm bài văn tế con ngạc-ngu, mà đuổi nó đi. Quả-nhiên chiều hôm ấy gió dữ, sấm to, vài ngày nước khe cạn hết, con ngạc-ngu dời đi xa sang phía tây 60 dặm, từ đây Triều-châu không có cái nạn ngạc-ngu. Ít lâu tiên-sinh được triệu về làm chức Quốc-tử-lễ-tử, chuyển sang chức Binh-bộ thị-lang.

Đất Trấn-châu có sự binh-biến, loạn-binh giết quan Tiết-độ là Điền Hoảng-Chính mà lập Vương Đình-Thấu. Vua Mục-tôn hạ chiếu sai tiên-sinh ra Trấn-châu tuyên-cáo phủ-dụ bọn loạn-binh, ai nấy đều nguy thay cho tiên-sinh. Thậm-chí Mục-tôn cũng hối lại, thương tiên-sinh dĩnh-thân mà vào chốn chết, hạ chiếu cho tiên-sinh chủ-sự được tòng nghi, nên vào thì vào, không nên vào thì chớ vào, bắt-tắt phải cứ vào. Tiên-sinh tiếp tờ chiếu nói rằng: « Sự ngăn lại là lòng nhân của vua, sự chết là điều nghĩa của kẻ bề tôi. » Tiên-sinh liền ruổi nhanh vào cõi Trấn-châu. Đình-Thấu đem binh ra tiếp-kiến, thái-độ rất nghiêm-trọng. Tiên-sinh lấy đại-nghĩa cả tiếng trách mắng Đình-Thấu, mà đem triều-đình uy-đức phủ-dụ bọn loạn-binh, loạn-binh lập-tức giải-táo. Đình-Thấu cũng xin phục-tòng mệnh-lệnh triều-đình. Tiên-sinh về tâu sự-trạng, Mục-tôn cả đẹp lòng, thăng-chuyển sang chức Lại-bộ thị-lang.

Tề-tướng là Lý Phùng-Cát vốn ghét Lý Thân, đuổi Lý Thân ra làm chức Giang-tây quan-sát-sứ, nhân ghét tiên-sinh là đảng với Lý Thân, lại muốn đuổi cả tiên-sinh nữa, mới truất tiên-sinh làm chức Kinh-triệu-doãn. Dân chốn Kinh-triệu bảo nhau rằng ấy là người dâng biểu xin đốt xương Phật, là người làm văn đuổi con ngạc-ngu, là người cả tiếng mắng giặc Đình-Thấu đấy, cho nên trộm giặc đều yên-tĩnh

gặp năm mất mùa mà thóc gạo vẫn được bình-giá. Năm Tráng-khánh tứ-niên, tiên-sinh mất, tuổi năm mươi bảy, truy-tặng chức Lễ-bộ Thượng-thư.

Tiên-sinh tinh minh-đạt linh-lợi, chính-trực chân-a-dua, sau khi đỗ tiến-sĩ, dạy bảo học-trò, trong cửa có nhiều kẻ sĩ tri-danh. Văn-chương tiên-sinh đại-hiễn-trứ trong một đời, đời thường coi là một vị núi Thái-sơn sao Bắc-đầu. Tiên-sinh thuở bé mồ-côi cha mẹ sớm, nuôi-nấng dạy-dỗ nhờ ở một người chị dâu là Trịnh-thị. Chị dâu mất, tiên-sinh để trở ba năm như tang cha mẹ. Tiên-sinh chỉ có hai anh em nối dõi nhà họ Hán, người anh mất sớm, chỉ có một con trai là Giáp-nhi-lang, bài văn tế Giáp-nhi-lang của tiên-sinh, tinh với văn đều cảm-thiết, thành một bài văn thiên-cổ.

Tiên-sinh làm văn rất nhiều, nhất-thiết không đạo-tập tiên-nhân một câu nào, kiệt-nhiên thụ-lập, thành lời nói một nhà. Văn-chương tiên-sinh, tinh họ Chu (Chu-công), từ họ Kuông, phép họ Mạnh, trong như chất ngọc, sáng như mặt trời. Tự nhà Hán nhà Ngụy cho đến nhà Trần nhà Tùy, cả thấy tâm đời, văn-nhân đua nhau từ-tảo diêm-lệ, khí-tượng suy-yếu. Tiên-sinh một chuyện làm lối cổ-văn, so-sánh với thầy Mạnh-Kha, người Dương Hùng, để làm vũ-dực cho lục-kinh, cho nên văn-chương nước Trung-hoa, có tiên-sinh mà văn-thê cả biến. Tiên-sinh vốn là nhà văn-chương, không phải là nhà đạo-học, chẳng qua nhân học làm văn mà trông thấy đạo, sở-kiến lại rất cao, có nhiều chỗ không đạo-tập ở người trước. Tiên-sinh hành-vi, tin điều phải, không sợ chết, có sở-đắc về nghĩa «bồi sớm nghe đạo buổi chiều chết cũng đáng» của thánh-nhân Tiên-sinh thực cũng là một kẻ sĩ hào-kiệt đó vậy.

Trong lập tạp-văn của tiên-sinh làm ra, từ ngòi-nghĩa chính, trứ-

danh nhất là thiên *Nguyên-đạo*. Trong thiên *Nguyên-đạo* đại-lược có những câu rằng :

« Rộng yêu gọi là nhân, làm mà phải gọi là nghĩa, noi đường ấy mà đi gọi là đạo, dù ở trong mình không đợi cầu ở ngoài gọi là đức; nhà nho ta xưa nay gọi là đạo-đức đó, là hợp nhân với nghĩa mà nói đó vậy. Đời đế cùng đời vương, danh-hiệu có khác nhau, sở-dĩ làm bậc thánh thì như nhau vậy. Mùa hạ mặc áo cát, mùa đông mặc áo cừu, khác thì uống đời thì ăn, sự tuy khác nhau, sở-dĩ làm cái chí thì như nhau vậy. Nay kẻ kia lại nói rằng sao chẳng bắt-chước như đời thái-cổ vô-vi mà vô-sự. Ấy khác nào trách kẻ mùa đông mặc áo cừu, mà nói rằng sao chẳng mặc áo cát cho giản-tiện. Lại khác nào trách kẻ đời bụng tìm ăn, mà nói rằng sao chẳng uống nước lã cho dễ-dàng. Truyện *Đại-học* có lời rằng : đời xưa muốn sáng cái đức sáng với thiên-hạ, thì trước hết phải trị lấy nước, muốn trị nước, thì trước hết phải tề lấy nhà, muốn tề nhà, thì trước hết phải tu lấy thân, muốn tu thân, thì trước hết phải chính lấy tâm, muốn chính tâm, thì trước hết phải thanh-thực lấy ý. Thế thì đời xưa bảo rằng chính - tâm thành - ý đó, có phải là vô-vi đầu, là toan đề bữa-vi vậy. Nay kẻ kia muốn trị cái tâm, mà đề tâm ra ngoài sự thiên-hạ quốc-gia, làm tuyệt-diệt mất cái đạo của trời, làm con mà chẳng coi cha là cha, làm tói mà chẳng coi vua là vua, làm chồng mà chẳng coi vợ là vợ, làm vợ mà chẳng coi chồng là chồng, làm học trò mà chẳng coi thầy là thầy, làm bạn mà chẳng coi bạn là bạn, làm dân mà chẳng coi việc tứ-dân (sĩ, nông, công, cò) làm việc mình, thì mấy nổi mà chẳng hóa làm rợ-mọi đó vậy. Ôi ! bảo rằng cái giáo-hóa của đấng tiên-vương đó là những gì ? Về đường văn-chương, thì kinh *Thi* kinh *Thư* kinh

Dịch kinh Xuân-thu. Về đường phép-tắc, thì lễ-nhạc với hình-chính. Về đường dân-sự, thì sĩ, nông, công, cổ. Về đường trật-tự, thì quân-thần, phụ-tử, sư-sinh, bằng-hữu, tân-chủ, huynh-đệ, phu-phụ. Về đường mặc thì tơ gai, về đường ở thì nhà cửa, về đường ăn thì thóc gạo rau quả cá thịt. Cái đạo của đấng tiên-vương dễ hiểu, cái giáo của đấng tiên-vương dễ làm. Cho nên lấy đó để sửa mình thì thuận mà hay, lấy đó để giúp người thì thiện mà công, lấy đó để trị cái tâm thì hòa mà bình, lấy đó để sửa-sang việc thiên-hạ quốc-gia, thì sử-trị điều gì mà chẳng xứng-dáng. Cho nên lúc sống thì vui được cái tình thực, lúc chết thì hết được cái lễ thương, đối với trời đất thì trời đất hợp, đối với quỷ-thần thì quỷ-thần hưởng. Đạo ấy là đạo gì? Rằng là cái đạo xưa nay ta gọi là đạo, chứ không phải là cái đạo kẻ viên-vòng kia gọi là đạo vậy. Vua Nghiêu lấy đạo ấy truyền cho vua Thuấn, vua Thuấn lấy đạo ấy truyền cho vua Vũ, vua Vũ lấy đạo ấy truyền cho vua Thang, vua Thang lấy đạo ấy truyền cho vua Văn vua Vũ ông Chu-công, vua Văn vua Vũ ông Chu-công lấy đạo ấy truyền cho ông Không-tử, ông Không-tử lấy đạo ấy truyền cho ông Mạnh-Kha, ông Kha chết rồi thì đạo ấy thất-truyền. Thầy Tuân-Huống, thầy Dương Hùng học đạo mà chẳng tinh, nói đạo mà chẳng tường. Tự ông Chu-công trở lên, đạo ở kẻ làm vua làm tướng, cho nên cái sự được hiện-hành; tự ông Chu-công trở xuống, đạo ở kẻ làm sĩ, cho nên cái thuyết chỉ nói dài. Thế thì nên làm như thế nào? Rằng cứ phát-minh cái đạo đấng tiên-vương để dạy đời, may cũng ngộ - hầu nên vậy. »

Chu Đôn-Di

Chu Đôn-Di 周敦頤 là một kẻ đại-nho đời nhà Tống, mở ra một phương-diện học, gọi là đạo-học, tức là tâm-

tĩnh-học, cho học-giới nước Trung-hoa. Tiên-sinh tên tự là Mậu-thúc 茂叔, hiệu là Liêm-khê 濂溪, người huyện Doanh-đạo châu Đạo-châu. Tiên-sinh mười tám tuổi làm chức chủ-bạ huyện Pháo-ninh, trong huyện có cái án gì khó giải-quyết, tiên-sinh một tra xét, lập-tức giải-quyết ngay. Tiên-sinh làm việc, tinh-tường mật-thiết, nghiêm-khắc và khoan-dung, ký cho hết được mọi lẽ trong nhân-đạo, đã tỏ ra tài chính-trị, tài triết-học. Năm Khánh-lich thứ năm đời vua Nhân-tôn, tiên-sinh đời làm chức Nam-an tư-lý tham-quân, có người tù cứ phép không dâng tội chết, viên chuyên-vận-sứ là Vương Qui muốn trọng-trị người tù ấy. Vương Qui nguyên là một kẻ quan-lại dữ-ác, tiên-sinh can mãi không được, tiên-sinh toan từ chức mà đi, có nói rằng: « Như thế này còn vèn làm quao nữa ư, giết người dễ nhìn người, ta không thể làm được những sự ấy. » Vương Qui tỉnh-ngộ nghe theo, người tù được khỏi chết. Lúc ấy có viên Nam-an phân quan là Trình Hưống, thấy tiên-sinh khí-tượng là kẻ phi-thường, cùng tiên-sinh bàn nói, cho tiên-sinh là thâm-thúy về đạo-học, nhân kết-giao với tiên-sinh, cho hai con là Trình Hiệ, Trình Di thụ-nghiệp tiên-sinh, thờ tiên-sinh làm thầy.

Năm Hoàng-hựu thứ hai, tiên-sinh đời làm chức Quế-dương-lệnh, thuộc hạt Sâm-châu. Có viên Sâm-châu thái-thú là Lý Sơ-Bình, vốn là người ít học mà tuổi đã già, rất kính - trọng tiên-sinh, có báo với tiên-sinh rằng: « Bản-chức hiểu-học lắm, muốn đem sách ra đọc, thế nào? » Tiên-sinh nói rằng: « Ngài tuổi đã già, sách-vở thì bề-bộn, học không kịp nữa, xin vì ngài nói những câu chuyện có lý-thú ở trong sách ra. » Sơ-Bình hằng ngày nghe tiên-sinh nói, được hai năm, học-thức quả có đại-tiến-ích, chẳng khác gì người đã từng đọc sách. Tiên-sinh làm quan,

tự-phụng rất giản-ước, chẳng khác gì ngày còn làm kẻ học trò nghèo, có bổng-lộc, hết thầy đem ra chu-cấp cho họ-hàng, cung-phụng về khách-khứa bè-bạn, trong nhà không lúc nào chưa đến một trăm đồng tiền đồng. Đầu năm Hòa-nguyên thăng chức Đại-lý-thừa, cai-trị đất Nam-xương. Người Nam-xương đều mừng rằng ấy là người năm xưa giải-quyết những ngục-án ở Phần-ninh đấy, lữ ta được chốn mà kêu tó. Rồi thì những nhà hào-cường và những kẻ quan-lại tham-ó cùng bảo nhau sợ tội giữ phép, dần-dần lại biết liêm-xĩ, lại cùng bảo nhau đừng làm ô-uế cái thiện-chính của tiên-sinh.

Đầu năm Hy-ninh đời vua Thần-tôn, hiền-thần là Lã Công-Trứ và Triệu Biện cùng tiên tiên-sinh làm chức Quảng-dòng chuyển-vân phán-quan. Năm thứ ba, đời chức Lang-trung, thanh-tra việc hình-ngục ở Quảng-dòng. Tiên-sinh hết lòng về chức-vụ, thương-xót kẻ tội-tù, dấu chốn hoang-sơn nơi tuyệt-đảo, đều đi đến tận nơi thông-thả xét hỏi, không sợ nước độc khi độc, lấy sự tây-oan cứu-khở làm trách-nhiệm mình. Tiên-sinh chợt có bệnh, xin về cai-trị đất Nam-khang, liền lại nói rằng: « Gượng bệnh mà làm quan, lấy quan-lộc để nuôi bệnh, chẳng ô-uế cho quan-chức làm thay! » Tiên-sinh mới từ chức về ở núi Lư-sơn, dưới ngọn Liên-hoa-phong; đằng trước có khe nước trong-sạch, chảy hợp với sông Bồn-giang, tiên-sinh hằng ngày giặt giũ mũ ở trên cái khe ấy mà lấy làm vui thích, nhân đặt tên cái khe ấy là Liêm-khê, mà tự lấy làm tên hiệu. Tiên-sinh tự sau khi giải-chức, thì Thần-tôn dùng Vương An-Thạch làm tướng, phép mới cả thi-hành, trên thì triều-sĩ phán-ván, dưới thì trăm họ tao-động. Triều-định lại toan khởi-phục tiên-sinh ra làm quan, sắc mệnh vừa đến cửa, thì tiên-sinh

vừa mất. Năm ấy là năm Hy-ninh thứ sáu, tiên-sinh tuổi năm-mười-bảy.

Tiên-sinh thuần-túy là một kẻ đạo-học quân-tử, sắc ngọc tiếng vàng, thông-dong hòa-nhã mà nghiêm-nghị. Trước cửa sổ chỗ nhà học, có mọc xanh tốt, thường để vậy chẳng cắt dây đi. Người hỏi có sao? Tiên-sinh đáp rằng muốn để cho thường thường trông thấy cái ý-tử phát-sinh muôn vật của tạo-hóa. Tiên-sinh để chỉ ở ngoài cõi trần-tục, yếu sơn-thủy, hễ gặp cảnh sơn-thủy nào xinh tốt thì thường đi chơi ngoạn-thưởng suốt ngày. Tiên-sinh làm quan đến chỗ nào, thì như gió xuân khi hòa, làm tươi-tinh cho muôn vật. Người danh-sĩ đời ấy là Hoàng Đình-Kiên thường khen tiên-sinh rằng: « Tiên-sinh nhân-phẩm rất cao, trong bụng rộng-rãi sáng-sủa, như một bầu gió quang trắng tẽ. » Khi hai họ Trinh đã đến cửa thụ-nghiệp, tiên-sinh thường bảo rằng kẻ học-giã nên tìm cái chốn vui của họ Không họ Nhan. Vui về sự gì? Thầy Trinh Hiệu thường nói rằng: « Tự khi hai lần được tiếp-kiến thầy Chu Mậu-thúc, vinh giờ chơi trăng mà về, tự-nhiên có cái ý-tử ông Không khen thầy Diêm. » Tiên-sinh yêu hoa sen, từng làm ra bài *Ái-liên-thuyết*, bần sen cho là phẩm quân-tử trong hoa.

Tiên-sinh có vạch ra một cái khuyên tròn gọi là « Thái-cực-đồ ». Lại có lập ra thuyết gọi là « Thái-cực-đồ-thuyết », để phát-minh cái tâm-tinh học. Trỏ cái kho tư-tưởng và cái đức thành-thực ở trong tâm-tinh người ta, tức là cái thái-cực. Thái-cực đã thuộc về cõi siêu-hình có thể bao-quát được trời đất, mà làm chủ-tể cho muôn sự muôn vật. Lại làm ra một bộ sách gọi là sách *Thông-thư* để phát-minh cái triết-lý trong kinh *Dịch*.

Những chốn diệu-lý của tiên-sinh số-đắc, thực là không phải đời thầy truyền, phần nhiều là thể-nghiệm

cái lẽ vô-ngôn của họ Không, hàm - dưỡng cái thủ chi-lạc của họ Nhan, miễn cái nước ở trong khe nó mát sạch, yên cái cỏ ở trước sân nó xanh tốt, mà tâm-thần lĩnh-hội, được về chốn căn-nguyên. Tự nhà Tần nhà Hán trở về sau, học-giới nước Trung-hoa, kể bàn chính-sự thì đua chuộng về đường công-lợi của Ngũ-bà, kể bàn đạo-lý thì chìm đắm về đường không-hư tĩnh-tịch của họ Phật họ Lão, chính-sự với đạo-lý bằng đường chia hẳn ra hai đường. Duy tiên-sinh quật - khởi ở trong khoảng nghìn năm, suy-nguyên về một lẽ «thái-cực». Rồi ai nấy sẽ biết loài người là chi-linh, mà tính người là chi-thiện, muốn lẽ bàn ra có căn-cứ, muốn sự nói vào có qui-tắc. *Thái-cực-đồ* thực là cái uyên-nguyên của phái đạo - học về sau này, mà cái thú-vị trong Nho-giáo cũng một ngày một bành-trướng phát-đạt. Cho nên tự nhà Tống trở về sau, kể danh-nho trong phái đạo - học tuy có nhiều, nhưng cũng chưa có người nào đã vượt khỏi được phạm-vi.

Thái-cực đồ-thuyết lược-thuật

Thế Thái-cực vô-cực mà là thái-cực (vô - hình vô - tượng mà là cái nguyên - tắc của vạn-vật). Thế Thái-cực động mà sinh ra thế dương, động cực rồi lại tĩnh. Tĩnh mà sinh ra thế âm, tĩnh cực rồi lại động. Một thế động một thế tĩnh, thay đổi nhau làm căn - bản. (Dương căn ở âm, âm căn ở dương).

Duy loài người được từ - khi tối-linh của tạo-hóa, hình-thể đã sinh ra, thì thần-thức tự-nhiên phát, tĩnh-tinh cảm-dộng, mà điều thiện điều ác mới chia, muốn sự mới hiện.

Đấng thành-nhân định cho loài người lấy cái đạo trung-chính nhân-nghĩa, trừ bỏ cái tà-dục đi mà chủ về thế tĩnh, để lập lấy cái đạo chi-cực làm người. Người quân-tử tu cái đạo

ấy thì cát, kẻ tiểu-nhân trái cái đạo ấy thì hung.

Thông-thư lược-thuật

Thành-thực là cái gốc của thành-nhân, chốn dương-dộng là thành-thực khi bắt đầu phát hiện, chốn âm-tĩnh là thành-thực khi đã lập định, cho nên nói rằng một thể âm một thể dương gọi là đạo. Bậc thành-nhân chỉ có cái đức thành-thực đó mà thôi; thành-thực là cái gốc nắm tinh thường, cái nguồn trăm nết tốt. Cái đức thành-thực chứa hình hiện là thế tĩnh-vô, cái đức thành-thực đã trông thấy là thế động-hữu. Thế tĩnh-vô ấy rất bình-chinh mà là thế tự-nhiên, thế động-hữu ấy rất minh-đạt mà là kho tư-tưởng. Cho nên phạm người ta giữ-gìn được cái đức thành-thực cho hoàn-toàn không chút gì giả dối thì vô-vi mà vô-ngại vậy. Cái đức thành-thực vốn là vô-vi, cái cơ-quan khi phát-hiện thì có thiện-ác. Năm đức ở trong tâm người ta, thương yêu là nhân, thích-đáng là nghĩa, phép-tắc là lễ, thông-biểu là trí, tri-thủ là tin. Thuận-lợi về năm đức ấy gọi là bậc thành, tu-luyện về năm đức ấy gọi là bậc hiền.

Hoặc kẻ hỏi rằng làm thế nào khiến cho thiên-hạ đều được toàn-thiện. Đáp rằng phải có thầy dạy. Tĩnh cho người ta có đức cương đức nhu, lại có bề thiện bề ác, khiến cho thiên-hạ trừ bỏ bề cương-ác nhu-ác, mà thuận về bề cương-thiện nhu-thiện đấy mà thôi. Bề cương-thiện là những đức gì? Là đức nghĩa, đức trực, đức quyết-đoan, đức nghiêm-nghị, đức cán-toàn, đức kiên-cố, vắn-vắn... Bề cương-ác là những nết gì? Là nết hung - bạo, nết khe - khắt hẹp - hời, nết xâm-phạm cường - lương, vắn - vắn. Bề nhu-thiện là những đức gì? Là đức nhân-từ, đức hòa-thuận, đức khiêm-tốn, vắn - vắn. Bề nhu-ác là những nết gì? Là nết lười-biếng, nết không

quyết-đoán, nét gian-tà nịnh-hót, v.v.. Cho nên thánh-nhân lập ra phương-pháp giáo-dục, khiến người ta tự biết đổi điều ác của mình, mà làm điều thiện của mình đấy mà thôi. Vậy thì kẻ biết trước phải dạy kẻ biết sau, kẻ biết ít phải học kẻ biết nhiều, mà sư-đạo thành-lập vậy. Sư-đạo thành-lập thì người thiện có nhiều, người thiện có nhiều thì triều-đình hay, mà thiên-hạ trị vậy.

Đấng thánh-vương đời xưa, chế-định lễ-pháp, sửa-sang giáo-hóa, tam-cương đã chính, mọi việc đều có trật-tự, trăm họ hòa vui, muôn vật đều thuận-thích. Mới làm ra âm-nhạc, để tuyên-dương cái phong-khí của tám phương, để hòa-bình cái tinh-tinh trong thiên-hạ. Cho nên tiếng nhạc đạm mà chẳng thương, hòa mà chẳng dâm, vào tai người, cảm tâm người; tiếng nhạc đạm thì cái tâm thị-dục của người ta bình-tĩnh, tiếng nhạc hòa thì cái tâm phiến-não của người ta giải-phóng. Đời sau, lễ-pháp chẳng sửa-sang, hình-chính thì hà-khắc, người trên phóng-tùng xa-xỉ, kẻ hạ dân khốn-khổ. Bảo rằng âm-nhạc đời xưa chẳng đủ nghe, mới thay đổi biến ra lối tân-thanh, lời dâm-dăng, khúc sâu-oán, gọi lòng dục, thêm lòng bí, người nghe không thể sao tự át được. Than ôi! cùng là cái âm-nhạc mà đời xưa dễ bình cái tâm, đời nay dễ khêu cái dục, đời xưa dễ tuyên-dương đường giáo-hóa, đời nay dễ xui-dục nỗi oán-thương. Lễ cổ chẳng tự, nhạc kim chẳng biến, mà muốn cho nhân-tâm chính, phong-tục hay, tướng cũng khó vậy. Âm-nhạc gốc ở chính-trị đó vậy, chính hay mà dân yên, thì cái tâm trong thiên-hạ hòa-bình. Cho nên thánh-nhân làm ra âm-nhạc, để tuyên-xướng cái tâm hòa-bình mà đạt ra cõi trời đất, trời đất hòa mà muôn-vật thuận. Tiếng nhạc đạm thì tâm người

nghe bình, câu hát hay thì người hát yêu mến mà hát mãi, cho nên có cái kết-quả đến phong-dời mà tục đời. Kia những lời dâm tiếng dăng nó làm hại người cũng như thế.

Thầy Nhan Hồi một rổ cơm, một bầu nước, ở ngõ hẹp, người ta chẳng kham được sự lo, mà thầy ấy chẳng đổi cái vui-thú. Ôi! sự giàu sang người ta vốn thừa yêu, thầy Nhan chẳng yêu sự giàu sang, chẳng cầu sự giàu sang, mà lại vui về sự nghèo, ấy là cái tâm thế nào đó thay! Phải biết rằng trong khoảng trời đất có một cái rất giàu rất sang, khá yêu khá cầu mà khác với giàu sang của người đời đó. (Trở cái đạo.) Chẳng qua thầy Nhan trông thấy cái lớn mà quên bỏ cái nhỏ đấy mà thôi.

Thầy Trọng-Đo mừng được nghe điều lỗi của mình, một cái nốt ấy đủ tiếng hay vô-cùng. Người đời nay có lỗi, chẳng muốn cho người ta can-ngân, khác nào khư-khư giữ lấy tật bệnh mà kiêng-ky thầy thuốc, thương ôi!

Phàm việc trong thiên-hạ chỉ có cái thể đấy mà thôi, thể có bèn khinh bèn trọng. Để cho thể nó cực-trọng thì không thể văn-hồi được nữa, biết rằng cái thể nó sắp sửa trong mà kíp văn-hồi ngay đi thì được. Hết sức mà chẳng thành công là tại trời. Chẳng biết cơ, chẳng hết sức, là tại người, chứ trời có lỗi gì.

Văn-chương là cái vật chờ đạo đó vậy. Ví như cái xe, xe dẫu đẹp mà người chẳng dùng, vật chẳng chữa, chỉ là cái xe trang-sức không dấy mà thôi. Văn-chương là nghệ, đạo-đức là thực. Đốc chỉ tu về đường thực, mà đem cái nghệ để ghi chép Văn hay thì người yên, người yên thì truyền rộng; cho nên bảo rằng nói mà không có văn-chương, thì truyền ra chẳng được xa. Kẻ chẳng biết chuộng đạo-đức, mà chỉ lấy văn-chương khoe tài đó, là con nhà nghề dấy mà thôi. Người quân-tử lấy đạo-đức sung-

mỹ làm sang, lấy thân yền làm giá; cho nên vui - thú không cái gì là chẳng đủ, mà coi đồ hiên-miền như cái lông, coi đồ kim - ngọc như cái bụi, vì qui-trọng không gì hơn đạo-đức. Cái đạo đấng thánh - nhân, vào ở tại, giữ ở tâm, chứa đầy là đức-hạnh, làm ra là sự - nghiệp. Kế kia chuộng văn-chương mà thôi, là bạc kém.

Đạo-đức cao-hậu, giáo-hóa vô-cùng, thực sánh với trời đất mà cùng với bốn mùa, chỉ ông Khổng-tử là như thế vậy. Ôi ! ông Khổng có nói rằng : « Ta muốn không nói ; kia như trời có nói gì đó thay, mà bốn mùa vẫn vận-hành, trăm vật vẫn hóa-sinh. » Thế thời cái đề-uần của đấng thánh-nhân, chẳng phải học-lực thầy Nhan-Hôi chẳng trông thấy được. Phát-huy cái đề-uần của đấng thánh-nhân, để dạy muốn đời mà vô-cùng đó, là thầy Nhan-Hôi.

Ái-liên-thuyết

Loài cỏ cây ở dưới nước trên cạn, hoa nó khá yếu cũng rất nhiều. Ông Đào Uyên-Minh nhà Tấn một yếu cục. Tự nhà Lý Đường về sau, người đời chỉ yếu mẫu - đơn. Ta một yếu sen nó mọc ra ở bùn mà chẳng lấm-láp, rửa bằng nước sạch mà chẳng yếu-kiều ; bề trong thì thông, bề ngoài thì thẳng, chẳng dây bò, chẳng cành ngang, hương nó càng xa càng thanh, thẳng - thân tinh - sạch ; cách xa mà ngấm xem thì được, tới gần mà ngoạn-thưởng thì chẳng được. Ta bảo rằng : cục lá phẩm ần - dật trong hoa đó vậy ; mẫu - đơn là phẩm phú - qui trong hoa đó vậy ; sen là phẩm quân - tử trong hoa đó vậy. Than ôi ! kẻ yếu cục thì sau ông Đào ít có ai ; kẻ yếu sen giống như ta đó là người nào ? Kẻ yếu mẫu - đơn trách sao chẳng nhiều vậy !

TÙNG-VĂN biên-dịch

KHẢO VỀ SÁCH XUÂN-THU TẢ-TRUYỆN

XIII

Năm Trưng-công thứ 30, Trịnh Tử-Sản sang Trần hội-minh. Khi trở về nói chuyện với các quan đại-phu Trịnh rằng : « Trần sắp mất nước đến nơi, không nên kết-hiệp với họ. Họ chỉ cậy có hai việc là chứa lương với đắp thành mà thôi, chứ không thương-hại gì đến nhân-dân. Vua thì hèn không tự-lập được. Công-tử thì xa xỉ, Thái-tử thì ti-đ, các quan đại-phu thì kiêu-ngạo, quyền-chính thì thuộc về nhiều nơi. Như thế mà ở sen vào với các nước lớn, liệu có khỏi diệt-vong được chăng ? Chẳng ngoài mười năm nữa đâu. »

Mùa đông năm Trưng-công thứ 30, Sở Công-tử Vị giết quan Đại tư-mã là Vị-Yêm mà chiếm lấy cả cửa nhà. Thân Vô-Vũ nói rằng : « Vị Vương-tử này tất không miễn họa được đâu. Người thiện-nhân là chủ-yếu của nước nhà. Vương-tử làm tướng-quốc nước Sở, phải nên phụ-trì vào cho người thiện-nhân mới phải chừ, nay lại sát-hại đi, thế là làm tai-hại cho nước đó. Vả chức Tư-mã là chức tả-nhi của quan Lệnh doãn, là phần tư-chi của vua. Nay Vương-tử làm tuyệt-diệt người chủ-yếu của dân, dứt bỏ kẻ giúp việc của mình và cắt bỏ

chân tay của vua mà để tai-vạ cho nước nhà, không còn gì hại bằng. Tất không khỏi họa được ».

Năm Trương-công thứ 30, Trần Tử-Bi đem chinh - quyền nhường cho Tử-Sấn. Tử - Sấn xin từ mà rằng : « Nước thì nhỏ mà ở sát ngay vào bên nước lớn. Họ công-tộc thì lớn mà nhiều kẻ được sung-lộc hậu. Như thế tôi không biết làm thế nào được. » Tử-Bi nói : « Hồ tôi xin thân-suất các quan đến để nghe mệnh-lệnh ông thì còn ai dám xâm-phạm đến ông nữa. Ông cứ giúp việc nước cho tử-lễ, chứ đã là một nước, không kể gì lớn nhỏ, nhỏ mà biết chiều dài nước lớn thì nước mình cũng được ung-dụng. » Tử-Sấn bèn chấp-chinh, nhân có việc dùng đến Bá-Thạch, Tử-Sấn cấp cho Bá-Thạch một cái ấp. Tử Thái-thúc hỏi : « Nước là nước chung, ai cũng phải lo, sao ông lại phải cấp ấp để dứt cho một mình Bá-Thạch. » Tử-Sấn nói : « Khó được người vô-dục lắm, cho nên phải làm cho ai nấy đều được thỏa lòng dục mình mà yên chí làm việc và ủy trách cho phải làm đến thành-công. Vậy sự thành-công đó há phải của người ta mà không cấp cho phải của mình dư ? Như thế thì tiếc một cái ấp làm gì mà không cấp cho người ta, và cấp cho người ta, nhưng ấp vẫn còn ở trong nước đấy, chứ đi đâu mất. »

Tử-Thái-thúc nói : « Các nước người ta biết việc cho ấp này thì sao ? » Tử-Sấn nói : « Đó là việc thuận-tùng chứ không trái gì lòng dân, thì các nước biết, có hề gì. Trong cổ-thư nước Trịnh có câu rằng : « Xếp đặt việc quốc-gia phải định yên cho họ đại-tộc trước. » Cho nên tôi hằng định yên lấy họ đại-tộc đã để ủy trách cho thành-công. » Vì thế Bá-Thạch sợ, xin trả ấp lại, nhưng Tử-Sấn cứ cho.

Tử-Sấn đặt ra kê chợ nhà quê có hiến-chương khác nhau ; kê trên người dưới có phục-sức phân-biệt ; ruộng thì có bờ có ngòi ; nhà dân-cư, giếng nước uống, khu-hoạch ra có từng hàng-ngũ một. Các quan to ai hết lòng việc nước mà việc nhà phải từng thì nhà-nước xét mà lượng-cấp thêm cho, ai mà xa-xỉ hoang-dãng thì xét mà khử đi.

Bấy giờ Phong-Quyền sắp có việc gia-lễ, nên xin phép đi săn để lấy thịt tế. Tử-Sấn không cho mà rằng : « Chỉ có vua mới được dùng thịt thú rừng tươi để tế, còn các quan thì dùng những thịt tự trong nhà nuôi mà thôi ». Phong-Quyền giận lắm. Về nhà lấy binh đánh Tử-Sấn. Tử-Sấn định xuất-bôn sang Tấn. Tử-Bi giữ lại mà đuổi Phong-Quyền đi. Phong-Quyền phải chạy sang Tấn. Tử-Sấn xin với vua cứ để yên ruộng ấp lại cho Phong-Quyền. Được ba năm Tử-Sấn cho tìm Phong-Quyền về mà trả ruộng ấp lại và những khoản thu-nhập được trong ba năm ở ruộng ấp ấy.

Tử-Sấn chấp-chinh được một năm thì chúng-nhân làm một bài ca-dào mà hát rằng : « Ngăn bờ xẻ rãnh ruộng ta, bắt ta phải cỡi áo hoa xếp vào. Ai giết Tử-Sấn trong trào, đợi ta ta cũng cấp dao đi cùng ! » Ba năm sau nữa thì chúng-nhân lại làm bài ca-dao mà hát rằng : « Con tôi ông dạy-dỗ cho, ruộng tôi cấy gặt ông lo kịp thời. Ồi ông Tử-Sấn kia ơi, Ông mà trăm tuổi ai người thay ông ! »

Năm Trương-công thứ 31, Tử-Sấn làm tướng-lễ đi với Trịnh-bá sang Tấn. Gặp lúc vua Trương công nước ta mất, nên Tấn-hầu chưa tiếp-kiến Trịnh-bá. Tử-Sấn sai phá-hủy những bức tường ở nhà sứ-quán ra để làm lối cho xe ngựa đi vào. Tấn Sĩ Văn-bá đến

trách Tử-Sân rằng : « Vì lệ-ấp tôi không chính - đôn được việc chính-lệnh, nên sinh ra nhiều trộm cướp. Chúng tôi sợ khi có các quan của các vua Chư - hầu có lòng đến thăm quâ-quán chúng tôi mà xảy ra việc gì thì chúng tôi không biết làm thế nào. Vì vậy sai kẻ chức-dịch sửa-sung lại chỗ khách-xá cho kín-dáo. Mở cửa cho rộng, xây tường cho dày, để khỏi lo ngại cho quan-khách. Bây giờ ông đem phá-hủy cả đi, tuy bọn tưng-giã của ông đây thì cần-phòng được, nhưng còn các quan-khách nước khác đến ở đây sau thì sao ? Tệ-ấp vì là một nước mình-chủ, nên phải tu sửa nơi sứ-quán để tiếp khách, nếu tân-khách nước nào đến cũng phá-hủy nhà sứ-quán đi như ông, thế thì tệ-ấp chúng tôi lấy gì mà cung được. Bởi vậy quâ-quán sai Cai tôi đến hỏi ông điều đó. »

Tử-Sân thưa : « Tệ-ấp chúng tôi bé nhỏ mà ở xen vào với đại-quốc, đại-quốc bất-thời yêu-cầu điều này khoản nọ, nên chúng tôi không dám ngồi yên, có chút lương thuế nào phải đem đi hết để cung việc triều-hội. Nay gặp lúc các quan bên này đang bận việc, chúng tôi chưa được vào chầu mà cũng không thấy truyền bảo gì cho chúng tôi biết đợi đến bao giờ. Chúng tôi đã không dám tự đem cống-khoản vào nộp mà cũng không dám để lộ-liễu ra ngoài. Không tiến-trình trước mà tự đem nộp ngay thì thành ra của riêng trong kho nhà vua, nên không dám đem nộp. Mà để lộ liểu ra ngoài thì sợ mưa nắng bất-kỳ làm cho hư nát, lại càng thêm tội. Kiểu tôi nghe nói lúc vua Văn-công Tấn làm mình-chủ, cung-thất ngài ở thì thấp nhỏ, không có cái lầu-dài nào để đứng quan-vọng. Thế mà sứ-quán của Chư-hầu thì ngài làm rất hùng-tráng, chế-độ y như trong nội-cung, kho chứa, lầu ngựa, đều chính-đôn. Quan Tư không cứ kỳ cho người đến sửa-sang

đường-xá, thợ nề cứ kỳ vào quét với các tường nhà. Khi khách Chư-hầu đến vào ở nhà sứ quán rồi, thì Cai-lệ đổi dinh-liệu, lính tuần canh-phòng chung-quanh, xe ngựa có chỗ dề, có người vào làm thay việc cho bọn tưng-giã, bởi xe bôi ngựa đều nhận lấy việc mình, các ti-thuộc các sở thì đều đem các phẩm-vật ra khoản-dãi.

« Không lưu khách ở lại lâu ngày mà cũng không để việc gì chậm-trễ. Phải tuần-hành mà xét xem việc đĩ khách thế nào. Khách có điều gì vui buồn thì chủ cùng dự biết. Khách có điều gì không hiểu thì dạy bảo cho, có điều gì kém thì yên-ủi cho. Cho nên khách ở trong sứ-quán cũng như ở nhà vậy. Không còn lo cái tai-hoạn gì, không sợ trộm-dạo, cũng không sợ nắng mưa gì cả. Nay cung Đồng-đề của vua Tấn rộng đến mấy dặm mà sứ-quán của Chư-hầu thì như nhà bọn đây tở. Cửa đi không lọt xe, lại bị tường ngăn không đi qua được. Trộm-cắp quấy nhiễu, thủy-lạo đến luôn, không thể phòng bị được. Khách ở lại lâu không biết bao giờ được tiến-kiến, bao giờ sẽ bị triệu. Như thế mà không phá-hủy những bức tường này đi thì đồ cống-khoản không biết để vào đâu, chả hóa thêm nặng tội ra dư ? Vậy xin hỏi các quan sẽ truyền dạy cho chúng tôi thế nào ? »

« Còn như nhà vua bên này mà có việc tang vua Lỗ, thì tệ-ấp chúng tôi cũng đang chia cái buồn ấy chứ không không. Nếu các quan cho chúng tôi được đem cống-khoản vào dâng cho xong đi thì chúng tôi xin xây tường lại trả rồi mới về. Chúng tôi không dám ngại gì vất-vả mà thực là cảm ơn nhà vua bên này nhiều. »

Văn-Bá về nói lại với vua Tấn: Triệu Văn tử nói : « Người ta nói phải đấy. Chúng ta thực tệ, đem cái lối nhà ở của kẻ đầy tớ mà đãi khách Chư-hầu như thế. Chúng ta thực có tội. »

Bèn sai Sĩ Văn-Bá đến xin lỗi. Tấn-hầu tiếp kiến Trinh-Bá dùng lễ trọng-thể hơn mọi bận nhiều, rồi lại thiết đại-yến khoản-dãi mà tiễn về. Tấn bèn xây sử-quán cho Chư-hầu lại.

Thúc-Hương nói rằng : « Xem thế thì biết văn-từ không có thể nào mà thôi đi được. Vì ông Tử-Sân nói có văn-từ mà Chư-hầu cũng được nhờ, thế thì còn bỏ văn-từ đi làm sao được. »

Người nước Trịnh hay ra trường hương-học chơi mà nghị-luận với nhau về việc quốc-chính. Nhiên-Minh bảo Tử-Sân rằng : « Có nên hủy trường hương-học đi không ? » Tử-Sân nói : « Sao lại hủy đi. Đỡ cho người ta những khi sớm hôm xong công việc rồi thì ra đây chơi mà nghị-luận việc quốc-chính hay dở thế nào. Điều gì họ cho là hay thì mình thực-hành ra, điều gì họ cho là dở thì mình cải lại. Như thế họ tức là thầy mình đó. Hủy đi sao nên. Tôi nghe nói : « Hết lòng làm điều phải để ngăn sự oán-thán », chứ không nghe nói : « Lập uy ra để cấm kẻ oán-thán » bao giờ. Cấm đi thì sao không được ngay. Nhưng làm cách ấy cũng như đập đá be lấy nước sông, nhất-dân tức nước vỡ bờ thì càng hại to mà không có thể cứu lại được nữa ; không bằng cứ khơi ra những dòng nhỏ nhỏ cho nước chảy thông đi là hơn. Vậy sao bằng cứ để nhà trường hương-học đây cho ta được nghe thấy điều hay dở mà chữa sửa lại. »

Nhiên-Minh nói : « Bây giờ Miệt tôi mới biết ông là một người thực đáng tôn-kính. Tôi thực ngu dốt không biết gì. Nếu ông mà thực-hành được ý-kiến ấy thì cả nước Trịnh ta được nhờ ông nhiều lắm, chứ có những gì một vài người quan-liều được nhờ ông mà thôi. »

Tử-Bì muốn cho Doãn Hà làm quan cai-trị trong phong-ấp của mình. Tử-Sân nói : « Người ấy còn trẻ tuổi, chưa

biết có nên cho làm không. » Tử-Bì nói : « Y là người cần-thận lắm. Tôi yêu y lắm, tất y không phản tôi đâu. Hằng cho y làm đề mà học việc thì càng biết thêm phép cai-trị ra. » Tử-Sân nói : « Không được, người ta yêu ai thì mong cho người ấy có lợi. Nhưng nay ông yêu hẳn mà trao việc chính-trị cho hẳn thì có khác gì ông sai kẻ chưa cầm nổi con dao ra thái thịt không. Làm thế thì chỉ thêm hại cho hẳn. Cách ông yêu người như thế là làm hại người. Vậy ai còn dám cầu cho ông yêu đến nữa. »

« Ông đối với nước Trịnh như là một cái cột cái vậy. Cột ấy mà đổ thì kéo dui phải gãy nát, Kiều tôi sẽ bị đè đến ngay, nên Kiều tôi phải nói hết lời. Bây giờ ông có một cây găm quí thì không cho người thợ mới học may nó đem ra cắt áo được. Một chức quan to trong một ấp lớn là nơi thân ta phải tựa-nương, còn quí trọng hơn cây găm biết chừng nào mà có thể đưa cho kẻ mới học nó đem cắt nát ra ư? Kiều tôi thấy người ta học giỏi thì mới ra hành-chính, chứ chưa thấy ai ra hành-chính đề mà học việc bao giờ. Nếu ông quyết làm như thế thì tất có hại. Vì như đi săn, kẻ cưỡi bắn giỏi thì là bắt được nhiều cầm-thú. Còn kẻ chưa từng cưỡi bắn bao giờ thì chỉ sợ bị xe đồ đè phải không xong, còn bắt được con gì. »

Tử-Bì nói : « Ông nói phải, Hồ lời thật là ngu-dốt. Tôi nghe có câu rằng : « Quân-tử cần biết những điều lớn điều xa. Tiểu-nhân thì cần biết những điều nhỏ điều gần. » Tôi là kẻ tiểu-nhân, nên quần áo là cái phụ vào mình thì biết mà giữ cần-thận. Đến như quan to ấp lớn là cái đề nương thân thì lại khinh thường. Nếu không có lời ông nói thì tôi không hiểu ra được. Trước tôi vẫn nói : Đỡ ông cai-trị việc nước Trịnh, còn tôi thì cai-trị lấy việc nhà tôi cũng đủ. Nay mới biết việc nhà tôi cũng

không cai-trị nổi. Vậy từ nay việc nhà tôi tôi cũng xin hỏi ông mà thi-hành.»

Tử-Sân nói: «Bụng người ta không giống nhau, cũng như mắt người ta không giống nhau vậy. Vậy tôi nào dám bảo mắt ông cũng như mắt tôi đâu. Việc ông cho Doãn-Hà làm quan này, bụng tôi lấy làm không yên thì xin nói để ông hay đó mà thôi.»

Tử-Bì cho Tử-Sân là người trung, cho nên phó-thác cả quốc-chính cho. Tử-Sân vì thế mới thi-hành chích-sách của mình ra được ở nước Trịnh.

Năm Tương-công thứ 31. Vệ-hầu sang Sở. Vệ Bắc-Cung Văn-tử xem thấy uy-nghi của quan Lệnh-doãn Sở là người Vi mà nói chuyện với Vệ-hầu rằng: «Tôi xem quan Lệnh-doãn này nghiêm-nhiên như là một ông vua rồi. Tất y sẽ có chí khác. Nhưng dù y có đức-chí mặc lòng, cũng không được trọn đời đâu.» Vệ-hầu hỏi: «Sao nhà ngươi biết?» Bắc-Cung Văn-tử thưa: «Châu-thì có câu: «Bề dân bất-chước uy-nghi của mình.» Nay Lệnh-doãn Vi không có uy-nghi gì cho dân bất-chước mà ở trên dân thì trọn đời sao được.» Vệ-hầu nói: «Nhà ngươi nói phải, nhưng thế nào là uy-nghi?» Bắc-Cung Văn-tử thưa: «Uy là cái để cho người ta đáng sợ. Nghi là cái để cho người ta phải bất-chước. Vua có uy-nghi của vua để cho bầy-lôi sợ mến và bất-chước, thì vua mới giữ được quốc-gia mà danh-giá lẫy-lừng. Bầy-lôi có uy-nghi của bầy-lôi để cho kẻ thuộc-hạ sợ mến thì bầy-lôi mới giữ được chức-phận và gia-thanh. Suy ra ai cũng phải như thế cả. Cho nên quân-tử giữ chức-sự thì đáng kính, thủ-xá điều gì cũng đáng khen, liên-thoái châu-toàn đáng làm phép-lắc cho người. Đáng người đáng làm cho người ta quan-chiêm, tiếng nói đủ cho người ta sinh vui-vé, công việc đức-linh đáng cho người ta noi theo.

Cử-động thì lao-nhã mà ngôn-luận có văn-chương. Như thế để đối-đãi với đời, ấy là uy-nghi đó.»

ĐỜI VUA CHIÊU-CÔNG

(Làm vua được 25 năm. Năm đầu là canh-thân, tức Châu Cảnh-vương năm thứ tư, Tây-lịch 541).

I. K. — Thúc-Tôn Báo đến hội với Tấn Triệu-Vũ, Sở Công-tử Vi, Tề Quốc-Nhược, Tống Hượng-Tuất, Vệ Tề-Ác, Trần Công-tử Chiêu. Sái Công-Tôn Qui-Sinh, Trịnh Hân-Hồ và người Hứa người Tào ở đất Quốc (đất Trịnh)

T. — Mùa xuân năm Chiêu-công nguyên-niên, Sở Công-tử Vi vào sinh nước Trịnh, bèn đem vợ là con gái họ Công-tôn Đoàn. Bọn Công-tử Vi sắp kéo vào sứ-quán. Người Trịnh có ý ngờ, sai Tử-Vũ ra từ, Công-tử Vi bèn trọ lại ở ngoài thành. Lê sinh xong rồi Công-tử Vi định đem binh-sĩ vào rước dâu. Tử-Sân lấy làm lo, cho Tử-Vũ ra nói với Công-tử Vi rằng: «Tệ-áp chật hẹp lắm, không có chỗ nào đủ chứa được bọn tụng-giá của ngài. Vậy xin ngài cho dọn một chỗ đất rộng ở ngoài thành để làm lễ nghinh-hôn cũng được.» Công-tử Vi sai quan Thái-tể bá Châu-Lê trả lời rằng: «Nhà vua bên này có lòng yêu đến Đại-phu Vi tôi mà bảo Vi tôi rằng: «Ta sẽ cho đưa con gái nhà họ Phong (tức họ Đoàn) thừa-đương việc thất-gia cho mi.» Bởi vậy Vi tôi đã dọn bàn đặt án, làm lễ cáo ở hai miếu vua Trung vua Cung bên tôi rồi mới sang đây. Nay nếu cho rước dâu ở ngoài đồng, thì ra đem cái ơn của nhà vua bên này mà quăng bỏ ra nơi cỏ-rả, và tiện đại-phu tôi cũng không đáng dự vào hàng quan-khánh các nước vậy. Không những thế, làm như thế lại còn để cho Vi tôi chịu cái lỗi khi-trá cả với hai tiên-quân tôi, thì tôi sẽ không đáng làm một kẻ lão thần ở nước tôi nữa. Tôi còn trở về bản-quốc làm gì. Xin các

quan đại-phu bên này nghĩ giúp cho.»

Từ-Vũ nói : « Triều-quốc tôi chỉ có cái lợi là cỏ tin, chứ thực ra thì không có điều gì đáng lợi. Tưởng rằng tin cậy để đại-quốc vỗ yên cho mà ngờ dân đại-quốc vẫn cứ găm sâu cái lòng gieo tai bỏ vạ định mưu-linh nước tôi. Triều-quốc mà mất cái lòng tin cậy vào đại-quốc đi nữa thì cũng đành, nhưng chỉ lo Chư-hầu thấy thế ai không nghĩ và không cảm tức thay, mà mệnh-lệnh của đại-quốc sẽ không lưu-hành được nữa. Nếu không lo sợ vì cỏ trên ấy thì ngái vào nhà thờ họ Phong cũng như vào nhà sư-quán của lễ-ấp mà thôi chứ có tiếc gì. » Ngũ-Cử biết là Trịnh đã phòng-bị rồi, bèn xin cho bọn binh-sĩ vào rước dâu thì cũng nổ phải cho vào túi cả. Trịnh ưng cho.

Công-tử Vi vào rước dâu ra rồi bèn cùng Chư-hầu hội-minh ở Quốc là để tiếp-tục với kỳ hội-minh tức-bình ở Tống đó. Khi sắp hội, Tấn Kỳ-Ngo bảo Triệu Văn-tử rằng : « Lần hội ở Tống, Sở đã thắng thế hơn Tấn ta, nay Lệnh-doãn Sở này là người giở-giáo, các nước đều biết cả. Thế mà ông không phòng-bị gì, e lại bị họ lừa như lần hội ở Tống thôi. Bấy giờ Sở Tử-Mộc là người trung-tín, Chư-hầu vẫn khen mà y còn lừa Tấn để dè-nén đi, phương-chỉ là cái thừng lại còn bít-tín bằng mấy Kia dư ! Nếu Sở lại thắng-thế hơn Tấn lần nữa thì Tấn nhục lắm. Ông làm Tướng-quốc cho Tấn là một nước minh-chủ đã đến bảy năm nay rồi. Trong bảy năm nay, hai lần hội các vua Chư-hầu, ba lần hội các đại-phu Chư-hầu. Nào là bắt nước Tề nước Dịch phôi vào châu mà vỗ yên được miền đông-phương. Nào là dẹp yên được giặc Tần, đắp thành Thuần-vu cho Kỳ; thế mà quân không vật vả, nước không tổn hại, dân không chê-bại, chư-hầu không oán-hận điều gì, là công-sức của ông đó. Đã có cái tiếng hay như thế mà chịu kết-cục bằng sự

sỉ-nhục thì Ngô tôi thực lấy làm sợ thay cho ông. Ông không cần-thận không được. »

Văn-tử nói : « Xin cảm ơn ông, nhưng lần hội-minh ở Tống vì Tử-Mộc có cái bụng hai người mà Vũ tôi thì có cái bụng thương người, nên Sở mới giả nợ được Tấn. Bấy giờ Vũ tôi vẫn giữ cái bụng ấy mà Sở sẽ cũng lại cứ làm cần. Song mặc kệ họ, Vũ tôi cứ lấy điều tin làm cái gậy để chống mà đi. Vì như kẻ nông-phu cứ việc cấy cấy, tuy có lúc ăn khoai ăn rày mà cũng lắm lúc no xôi chán chè. Và tôi nghe có câu rằng : « Người nào giữ được điều tin thì không chịu ai. » Chỉ sợ tôi không giữ được điều tin mà thôi. Châu-thí thiên Đại-nhã có câu rằng : « . . . Hễ không bạc-ác, ai mà không theo. » Không bạc-ác tức là giữ điều tin đó, đã làm được cho người ta theo thì sao còn chịu kém ai nữa. Tôi cho giữ điều tin làm khó chứ không lo gì Sở. »

Sở Lệnh-doãn Vi xin cứ đọc bả minh-thư cũ rồi để lên trên con sinh mà làm lễ chứ không sáp-huyết nữa. Ý là sợ Tấn tranh vị minh-chủ mà sáp-huyết trước. Người Tấn cũng bằng lòng.

2. — K. — Ta lấy được ấp Quán

T. — Tháng ba năm ấy, Qui Vũ-tử đánh nước Cử lấy được ấp Quán. Người Cử vào cáo-cấp với đám minh-hội ở Quốc. Sở bèn nói với Tấn rằng : « Hội đồng-minh chưa tan mà Lỗ đánh Cử, thế là Lỗ khinh-nhờ lời minh-ước tức-bình tề nhất của các nước đó, vậy xin giết sứ-thần của Lỗ đi. »

Bấy giờ Tấn Nhạc Hoàn-tử là người giúp lễ của Triệu Văn-tử muốn đòi Thúc-Tôn Báo dứt của cho thì xin giùm, bèn cho người đến hỏi xin Thúc-Tôn Báo cái đai. Thúc-Tôn không cho. Lương Kỳ-Kính là đầy-tớ Thúc-Tôn bảo Thúc-Tôn rằng : « Của để che

thần, ông liếc cái đai làm gì.* Thúc-Tôn nói: « Ta đi hỏi với Chư-hầu là để hộ-vệ cho xã-tắc nước nhà. Nay ta dứt của cho khỏi tội thì Lỗ tất bị các nước đánh, thế là ta làm tai-vạ cho nước đó chứ hộ-vệ được cái gì. Người ta sợ-đi phải dùng cái tướng là để che những cái xấu ở trong nhà đi. Nay tướng lại có khe hở thì lỗi ở đâu. Ta đi hộ-vệ cho xã-tắc mà lại để vạ cho nước, thì tội ta còn nặng hơn cái tướng hở kia. Lỗi này tuy bởi họ Quý-Tôn, nhưng nước Lỗ thì có tội gì. Xưa nay họ Thúc-Tôn ta thì giữ việc di sử mà họ Quý-Tôn thì ở nhà coi việc nước. Ta có oán gì ai. Tuy-nhiên thầy Phụ (Nhạc Hoàn-tử) nó là đũa tham của, nếu không cho nó cái gì thì tất nó không thôi». Nói rồi bèn gọi người nhà của Nhạc Hoàn-tử đến, xé một miếng lụa ở cái xiêm đưa cho mà rằng: « Cho cái này, chứ cái đai thì chật-hẹp lắm rồi.»

Triệu Văn-tử nghe thấy việc ấy, nói: « Thúc-Tôn làm-nguy mà không quên nước, ấy là người trung. Nhận chức-trách mà chịu nạn là người tin. Vì nước quên chết là người trính. Mưu việc nước mà lấy ba điều trên ấy làm chủ là người nghĩa. Thúc-Tôn được bốn điều như thế ai còn nữa giết.» Triệu Văn-tử bèn nói với Sở rằng: « Így Lỗ có tội mà kẻ chấp-sự là Thúc-Tôn này biết sợ uy và kinh-mệnh của các nước mà không dám trốn tránh. Nếu ông tha cho y để làm gương cho các quan tể hữu thì hơn. Ông mà có được kẻ thuộc-quan, ở nước không trốn việc khó, ra ngoài không tránh hoạn-nạn, thì nước nhà còn có lo gì. Xưa nay nước nhà bị lo là chỉ bởi việc khó không ai làm, hoạn-nạn không ai chịu, chứ có người đương nổi hai việc ấy thì chả còn lo-lắng gì. Minh không bênh-vực cho kẻ hay thì ai còn phục mình. Lỗ Thúc-Tôn Bảo thực là người hay

Xin ông tha cho y để bênh-vực lấy người hay vậy. Ông hỏi Chư-hầu mà tha cho kẻ có tội, lại thưởng cho người hay, Chư-hầu ai không mừng mà qui-phục về với Sở, dẫu xa cũng coi như gần. Còn như một cái ấp ở chỗ biên-cương kia, nay thuộc về nước này, mai thuộc về nước nọ là sự thường. Làm dưng mình-chủ thì phải về vì nước lớn mà nợ cái lỗi nhỏ đi, chứ còn hỏi đến cái việc tranh ấp ấy làm gì nữa.

« Vả, xưa nay nước nào mà không bị nước khác xâm-lấn mãi mãi ở nơi bờ-cõi, mà các vị minh-chủ kia đã ai xét ra cho được việc gì. Nay vì Ngô với Bộc là hai nước ở bên cạnh Sở mà có hấn-khích với nhau thì liệu các quan Sở có giữ được điển-ước tức-bình mà không dòm đất của hai nước ấy không?

« Vậy Sở chớ nên biết đến việc biên-giới của Cử mà Chư-hầu cũng không đi trị tội Lỗ cho phiền nữa là xong. Việc Lỗ, Cử tranh nhau ấp Quán thì có đã từ lâu rồi. Nếu không thiết-hại lớn cho xã-tắc của Cử thì cũng không nên cự-tuyệt Lỗ. Tha cho kẻ lương-thiện mà bỏ việc phiền-nhiều đi, thì ai không đua nhau làm điều phải. Ông nghĩ mà xem.»

Triệu Văn-tử cố xin với Sở. Người Sở bằng lòng, bèn tha cho Thúc-Tôn Bảo.

Thiên-vương sai Lưu Định-công ra ủy-lạo cho Triệu Mạnh ở sông Đĩnh mà lập nhà quán-xá ở bên sông Lạc. Lưu Định-công nói với Triệu Mạnh rằng: « Lớn-lao thay công-nghiệp của vua Vũ, ơn-đức của ngài sáu-xa là đường nào. Nếu không có vua Vũ thì chúng ta thành ra loài cá cả rồi. Bấy giờ tới với ông được mũ cao áo dài để cai-trị dân, đối-đãi với Chư-hầu là nhờ

sức của vua Vũ đó. Vậy sao ông không kể-tục lấy cái công-nghiệp của vua Vũ ấy mà làm việc lợi-ích cho dân rõ lâu-dài?»

Vân-tử thưa: «Lão-phu này chỉ sợ không khỏi tội-lỗi, còn nghĩ gì đến việc lâu-dài được. Chúng tôi ngồi đưng ăn lộc, chiều nay không biết việc sớm mai thì còn làm gì được việc lâu-dài».

3. — K. — Tấn-hầu sai Hàn-Khởi sang ta làm lễ sính.

T. — Mùa xuân năm Chiêu-công thứ hai. Tấn-hầu sai Hàn Tuyên-tử sang sính và báo-cáo về việc chính-trị. Hàn Tuyên-tử vào tòa Thái-sử xem sách, được xem thấy bộ Dịch-tượng và bộ Lô Xuân-thu. Tuyên-tử nói rằng: « Bao nhiêu lễ-pháp của nhà Châu tàng-trữ ở nước Lô này cả. Bây giờ ta xem những thư tịch ở đây ta mới biết được cái tài đức của ông Chiêu-công là thế nào, và biết được nhà Châu sớm-ì nên vương-nghiệp được là bởi đâu.»

Ngày trước Tề Cảnh-công muốn đòi lại chỗ nhà đất ở của Ân-tử mà rằng: «Chỗ nhà đất của ông thấp hẹp mà bụi lùm, không thể ở được, ta đi ra chỗ sáng-khải cho ông.» Ân-tử từ chối rằng: «Ấy thế mà các hiền-nhân nhà thần ở được, nay thần đã không có tài-dec để nối công-nghiệp đời trước, thì thần ở đây cũng đã quá lạm rồi. Và kẻ hiền-nhân mà ở gần chợ thì hôm sớm có tìm kiếm cái gì cũng tiện. Đó là cái lợi cho kẻ hiền-nhân nay, lại còn dám phiền quấy đến dân làng vật-vả làm gì.»

Cảnh-công cười mà rằng: «Ông ở gần chợ thì có hiểu hàng gì đâu ế không?»

Ân-tử thưa: «Đi có lợi ở chợ thì phải hiểu giá chợ.» Cảnh-công hỏi: «Thế thì hàng gì đắt hàng gì ế?» Bấy

giờ Cảnh-công dùng việc hình-phạt nhiều quá, đến nỗi có kẻ chế ra thứ guốc cho kẻ bị cạo gói đi mà đem bán. Cho nên Ân-tử thưa: «Cố guốc của kẻ bị «nguy-gết» đi thì bán đắt mà đẹp thì ế». Vì vậy Cảnh-công bèn giảm bớt việc hình-phạt đi. Đến năm Chiêu-công thứ ba, Ân-tử sang sứ Tấn, ở nhà Cảnh-công đổi chỗ ở đi cho Ân-tử. Khi về thì đã làm xong rồi. Ân-tử bái tạ ơn vua rồi lại dỡ cửa ra làm thành nhà dân cư như cũ mà sai người cai trại trả lại từng người trong làng, vì Cảnh-công lấy mất nhiều nhà đất của người mà làm nhà mới cho Ân-tử. Ân-tử bảo cho mọi người rằng: «Ngạn có câu: «Xem bói chọn xóm, chứ không xem bói kén nhà». Vậy các người đến ở đâu phải xem bói mà chọn lấy hàng xóm rước đi đã.»

Năm Chiêu-công thứ tư, Sở-tử sai Tiêu-Cử sang Tấn đề mời Chư-hầu đi hội-minh. Tiêu-Cử thuật lại lời mệnh-lệnh của vua Sở rằng: «Quả-quân tôi có dặn Cử tôi thưa với nhà vua rằng: «Ngày nọ nhờ ơn ngài hội Chư-hầu ở Tống mà mình-thệ rằng: «Các nước hoặc theo về Tấn, hoặc theo về Sở, đều phải tiếp-kiến với nhau luôn». Nay Sở vì năm nào cũng có nạn, nên quả-quân muốn kết-hiệp lại với các ngài mà sai Cử tôi sang đây xem ngài có được thì giờ nhân-hạ, không bận việc gì với bốn phương, thì xin nhờ uy-linh ngài dùng mời Chư-hầu cho.»

Tấn-hầu toan không nghe. Tư-mã Hầu can rằng: «Không nên, vua Sở đang ngóng, hoặc-giã là trời muốn để cho vua Sở càng làm nhiều việc thích-chí mà càng thêm sự độc-ác ra, để sẽ giáng tai-vạ xuống, chưa biết chừng. Hay là cứ thế mà được trọn vẹn cũng chưa biết chừng. Tấn với Sở đều nhờ trời thương bên nào bên ấy được, chứ

không nên tranh nhau. Ngái cứ thuận đi rồi tu đức để xem vua Sở quay về mặt nào. Họ mà quay về mặt đức-nghĩa thì ta thờ họ cũng được, huống-chỉ là các nước Chư-hầu. Nếu họ quay về mặt dâm-ngược thì đến chinh nước Sở nó cũng bỏ, ta còn phải tranh với ai nữa. »

Tấn-hầu nói : « Tấn có ba điều « bất-ngụy » ai còn địch nổi. Ba điều là : Nước thì hiểm mà sản nhiều ngựa, Tề Sở lại nhiều hoạn-nạn. Có ba điều đó thì đi đánh đâu mà không được. »

Tư-mã Hầu thưa : « Cây đất hiểm với sản nhiều ngựa mà mong cho nước láng-giềng nhiều hoạn nạn là ba điều « chí-ngụy » đó. Kia những dãy núi Tư-nhạc, Tam-đồ, Dương-thành, Thái-thất, Kinh-sơn và Trung-nam là những chỗ rất hiểm của chín châu đó, thì có họ nào giữ mãi được một mình không. Về miền bắc châu Kỳ là chỗ thô-sản ta ngựa mà sao không thấy có một nước cường-thịnh nào. Thế thì đất hiểm với sản ngựa cũng không đủ trông cậy được. Lễ ấy từ xưa vẫn thế, cho nên các tiên-vương phải chăm làm điều đức-nghĩa để đối với thần với dân, chứ chưa có đời nào chỉ cậy đất hiểm với sản ngựa mà được. Còn như thấy nước láng-giềng bị hoạn-nạn thì không nên mừng. Có nước bị nhiều hoạn-nạn mà nước lại càng thịnh, mở thêm ra được nhiều cõi đất. Có nước chẳng bị tai-nạn gì mà nước đến mất, tan cả cơ-đế, thế thì mừng người ta bị tai-nạn làm gì.

« Tề có cái nạn Trọng-Tôn mà lập được vua Hoàn-công, công-nghiệp đến nay hãy còn. Tấn có cái nạn Lý-Khắc mà lập được vua Văn-công làm nên danh-vinh-chủ. Còn như Vệ với Hình đều không có hoạn-nạn gì mà đều bị giặc ngoài đến diệt. Thế cho nên không nên mong cho người ta có hoạn-nạn.

« Nếu cứ cậy ở ba điều ấy mà không tu-đức thì đến vong-diệt cũng không xong còn đánh được ai. Vậy xin ngài cứ ưng cho Sở. Ông Tru-tân-ác thì nhà Ân mất, ông Văn-vương ôn-hòa thì nhà Châu lên. Cần gì phải tranh nhau Chư-hầu. »

Tấn bèn nhận lời Sở-sứ.

4. — K. — Sở-tử, Sai-hầu, Trần-hầu, Trịnh-bá, Hứa-nam, Từ-tử, Đổng-tử, Đôn-ử, Hồ-tử, Thảm-tử, Tiêu-Châu-tử, Tống Thê-tử Tá và rợ Hoài-di cùng hội ở đất Thân (đất Sở)

T. — Ngày binh-ngọ, tháng sáu, năm Chiêu-công thứ tư. Sở-tử hội Chư-hầu ở đất Thân. Tiêu-Cử nói với Sở-tử rằng : « Thân nghe nói : « Chư-hầu người ta không qui-phục ai, chỉ qui-phục người có lễ-pháp mà thôi. » Nay nhà vua mới được làm minh-chủ cho Chư-hầu, nhà vua phải cần-thận việc lễ-pháp mới được. Bá-nghiệp có thành hay không cũng ở cuộc hội-minh này. Vua Hạ-khải thì hội Chư-hầu ở Quán-dài, vua Thương-thang hội ở Cảnh-bạc, vua Châu-vũ hội ở Mạnh-tán, vua Thành-vương hội ở Kỳ-dương, vua Khang-vương hội ở Phong-cung, vua Mục-vương hội ở Bồ-sơn, vua Tề-Hoàn hội ở Thiệu-lăng, vua Tấn-Vân hội ở Tiên-thổ Trong các cuộc hội-dồng ấy thì nhà vua định dùng lễ-chế của cuộc hội-dồng nào. Nay có Tống hướng-Tuất, Trịnh Công Tôn Kiêu cũng dự hội, xin nhà vua kén lấy. » Sở-tử nói : « Ta theo cuộc hội-dồng của vua Tề-Hoàn. » Rồi Sở-tử dùng lễ rất xa-xỉ, Tiêu-Cử nói : « Xem việc hội-hợp của sáu ông Vương, hai ông Công trên kia là lấy lễ-pháp mà hiệu-thi cho Chư-hầu cả, cho nên Chư-hầu đều tuân mệnh. Còn như vua Thương-Trụ đi săn ở đất Lê thì rợ Đông đi làm phân. Vua Châu U-vương hội-minh ở Thái-thất thì rợ

Nhưng-dịch làm phản, đều là lấy sự xa-xỉ mà phò với Chư-hầu cả, cho nên Chư-hầu đều không tuân mệnh. Bày giờ nhà vua lại dùng cách xa-xỉ thì bá-nghiệp không thành được. » Sở-tử không nghe.

Tử-Sân bảo Hưong-Tuất rằng : « Ta không sợ gì Sở, vua Sở xa-xỉ mà không nghe lời can thì không thịnh được đến ngoài mười năm đâu. » Hưong-Tuất trả lời rằng : « Phải, không xa-xỉ đến mười năm thì cái ác không lan đi xa được. Ác đã lan đi xa rồi thì người ta mới bỏ. Làm thiện cũng thế, đức đã thấm xa rồi thì mới hưng-thịnh lên được. »

5 - K. - Người Sở bắt Tề Khánh-Phong giết đi.

T. - Mùa thu năm Chiêu-công thứ tư, Chư-hầu chưa tan hội, Sở-tử sai Khuất-Thân đánh ấp Chu-phương (đất Ngô) bắt được Tề Khánh-Phong (đang của Thôi-Trử) xuất-bôn ra ở đấy. Khi sắp đem giết, Tiêu-Cử nói với Sở-tử rằng : « Thần nhớ có câu : « Ai không có vết gì thì mới hành tội người khác được ». Khánh-Phong nó có là thằng láo thì mới phải trốn ra ở đấy. Nay để nó nín yên mà chịu chết cho chàng. Vậy đem nó ra mà rao bảo với Chư-hầu rằng vô-ích. » Sở-tử không nghe, bắt Khánh-Phong vào cái búa nguyệt mà gióng đi cho Chư-hầu xem. Lại bắt Khánh-Phong tự nói rằng : « Hàng ai bắt - chước thằng Khánh - Phong nước Tề này, giết vua hiệp đưa mồ-côi và bắt các quan Đại-phu phải thế ». Vì vua Sở bấy giờ là Linh - vương tức là Công - tử Vi mới giết vua mà lên thay, nên Khánh-Phong bèn rao lên rằng : « Đừng ai bắt-chước thằng Vi là con thứ vua Cung-vương nước

Sở, giết người Mi là con anh mà cướp ngôi, nay lại hội Chư-hầu ở đây nhá! »

Sở-tử bèn vội-vàng sai giết ngay Khánh-Phong đi.

6. - K. - Người Sở diệt nước Đốn

T. - Sở-tử lại đem Chư-hầu đi diệt nước Đốn. Đốn-tử tự trói giết cánh tay ra đằng sau, mồm thì ngậm viên ngọc bích mà đi ra hàng, quân-sĩ thì để trần tay ra mà khênh vác và đồ liệm đi theo sau, vào đến trại trung-quân. Sở-tử hỏi Tiêu-Cử nên làm thế nào. Tiêu - Cử thưa : « Khi vua Thành-vương ta đánh được nước Hứa, Hứa Hi-công cũng làm cách như thế. Vua Thành-vương ngài thân ra cõi trời cho mà nâng lấy ngọc bích và sai dõn vác và đồ liệm đi. »

Sở Linh-vương theo làm như thế rồi thiên người Đốn cho sang ở ấp Yên của Sở. Sở Linh-vương lại muốn thiên người Hứa cho sang ở Đốn, bèn sai Công-tử Khi-Tật đắp thành ở Đốn mà đem quân về. Thân Vô-Vũ nói rằng : « Sở bị tai-vạ bắt đầu từ đây. Vua Sở triệu Chư-hầu thì nước nào cũng phải đến. Đánh nước nào cũng được. Đắp thành chiếm lấy Đốn mà Chư-hầu không dám tị. Lòng vua Sở đã muốn sao được vậy như thế thì dân nước Sở yên thân được chăng. Dân đã không ở yên thì tức là không chịu nổi. Không chịu nổi thì phải loạn. »

Trịnh Tử-Sân đặt ra phép thuế : « khấu-phủ » (1) Người trong nước hũy-bàng Tử-Sân rằng : « Bỏ hẳn thì chết đường, hẳn thì là cái di con ong. Hẳn đặt luật-lệnh cho nước như thế thì dân chịu làm sao được. »

Tử-Khoan đem câu ấy bảo Tử-Sân. Tử-Sân nói : « Không hề gì. Nếu việc

(1) Chiu suối là một tỉnh 井. Mười sáu tỉnh là một khấu 戶. Mỗi khấu phải nộp thuế một đôi ngựa.

gi mà có lợi cho nhà-nước thì sống chết cũng cứ làm. Và tôi nghe nói rằng : « Người làm điều phải thì không thay đổi phương-pháp », cho nên mới thành việc. Lòng người không thể chiều được, pháp đó không thể cải được. Châu-thí có câu rằng : « Không sai lễ-nghĩa, cần gì thị-phi. » Vậy họ nói thế nào tôi cũng không nhúc-nhích. »

7.— K.—Bãi đội trung-quân

T. — Năm Chiêu-công thứ năm bãi đội trung-quân đi, nhà vua lại càng yếu thế.

Nguyên từ năm Tương-công thứ 11, mới đặt thêm ra một đội trung-quân nữa là tam-quân (chính phép Lễ, nước nhỏ chỉ được có thượng hạ hai đội quân mà thôi), bèn chia nước ra làm ba khu quân-đội thuộc về ba nhà qui-tộc mỗi nhà quản-hạt một khu mà thu thuế nuôi lính cho nhà nước. Nhưng nhà Qui-Tôn chiếm lấy làm của riêng cả. Nhà Thúc-Tôn thì cho quân-dân phục-túng về nhà nước. Nhà Mạnh-Tôn thì nhường về nhà-nước một nửa. Đến nay bãi đội trung-quân đi, chia nước ra làm bốn khu quân-đội. Nhà Qui-Tôn chọn lấy hai khu, còn hai nhà qui-tộc kia mỗi nhà giữ một khu, chiếm lấy cả binh-lương toàn-quốc mà tùy-thời mỗi nhà cống-hiến cho vua một ít mà thôi.

8.— K — Công sang Tấn

T. — Năm Tương-công thứ năm, Công sang Tấn, từ nghinh-tiếp đến tiễn-tống, không lúc nào thất-lễ cả. Tấn-hầu bảo Nhĩ Thúc-Tề rằng : « Lễ-hầu thao việc lễ lắm. »

Nhữ thừa : « Lễ-hầu biết gì là lễ ». Tấn-hầu nói : « Từ lễ giao-lạc (1) đến lễ tiễn-tống, Lễ-hầu không làm-lỗi điều gì, mà nhà người lại bảo ông ấy không biết lễ là gì ? » Nhữ thừa : « Đó là lễ - nghi chứ không phải là lễ - pháp (2). Lễ-pháp là cái để mà giữ lấy nước, thi-hành chính-lệnh, không mất lòng dân. Nay nước Lễ, chính-lệnh thuộc về ba nhà qui-tộc mà vua không đòi lại được. Có Tử-Gia Cơ giỏi mà không biết dùng. Phạm vào điều-uớc « tức-bình » của đồng-minh mà lằng-ngược nước nhỏ. Dân trong nước bị chia ra làm bốn khu mà vua phải ăn lương của kẻ khác. Đâu không nghĩ gì đến nhà nước thì cũng không tinh gì đến cái kế về sau.

« Ấy bản-mặt của sự lễ-pháp là ở đó cả, làm một ông vua trong nước, hoạn-nạn sắp bị vào thân mà không hề xót-xa gì đến, lại chăm-chăm đi rèn tập lấy những cái nghi-tiết lật-vật như thế mà ngài cho là thao lễ-phép thì sai »

Tấn-Hầu Tuyên-tử đi đưa dâu sang Sở cho vua Sở. Thúc-Hương thì làm phó-sứ. Tử-Bi và Tử-Thái-Thúc tiễn ra đến đất Sách-thị mà dặn-dò. Thái-Thúc dặn Thúc-Hương rằng : « Vua Sở cần rõ lắm đấy, ông phải cần-thận mới được » Thúc-Hương nói : « Cần-rõ lắm thì hại vào thân, chứ làm gì được ai. Minh cứ liệu cái sự-thế của hai nước mà giữ lấy điều tin điều lễ cho trọn- vẹn. Ngọc lụa đưa sang thì đem dâng, liệu mà tùy-tùng họ, kính-trọng họ, mà không chịu để mất cả uy-nghi của mình. Vậy đâu họ có cần-rõ cũng chả làm gì mình được. »

Sang đến Sở, Sở-vương hội các quan Đại-phu lại mà hỏi rằng : « Tấn là nước

(1) Bốn nước ở ngoài cõi.

(2) Nguyên-tân chỉ nói có một chữ « lễ 禮 ». Cổ-nhân dùng chữ lễ gồm cả hai nghĩa : Tế-bái, giao-thiếp, nghi-vấn là lễ, mà hiến-pháp luật-lệ phong-tục cũng là lễ, tùy-từng chỗ mà định-nghĩa. Ở đây dịch-vấn pháp hầu ra một đẳng là lễ-nghi tức là những sự tế-bái, giao-thiếp, nghi-vấn ; một đẳng là lễ-pháp tức là những sự hiến-pháp, luật-lệ, phong-tục, để cho có khác nhau dễ hiểu.

còn định của ta. Nếu ta làm gì được họ cho thỏa lòng ta thì cũng làm, chứ chẳng kiêng nể việc gì. Nay họ đi đưa dâu sang đây, có một quan Thượng-khanh, một quan Thượng-đại-phu. Ta muốn cất gót chân Hàn-Khởi đi cho làm đũa canh cửa, thiên Dương-Thiệt Bạt đi (Thúc-Hương) cho làm quan-thị giữ cung, làm thế để nhục cho Tần là ta thích. Các quan nghĩ có nên không ? » Các quan đại-phu không ai nói gì. Có Viên Khải-Cương thưa rằng : « Nên lắm, nếu ngài đã phòng-bị được rồi thì sao lại không nên, bởi vì làm nhục một thằng bố cu bố dỉ mà không phòng-bị cũng không được, nữa là làm nhục một nước người ta. Thế cho nên thành-vương ngày xưa cốt giữ lễ-pháp, chứ không cần làm nhục ai. Triều, sinh, yển, hưởng, mỗi lễ một khác, Chư-hữu phải vào châu, Thiên-tử phải đi tuần. Khách vào đến cõi nước có lễ giao-lạc, khách về có lễ tiễn-tặng. Đó là những lễ rất trọng-thể. Quốc-gia đến lúc suy bại thì bỏ cả những lễ ấy đi mà loạn-lạc mới nổi lên. Trận đánh ở Thành-bộc, Tần không phòng-bị Sở nên Tần bại ở đất Bật. Trận đánh ở Bật, Sở không phòng-bị Tần nên Sở bại ở đất Yên-lãng.

« Trận Yên-lãng tới nay, Tần không bỏ sự phòng-bị, lại càng thêm trọng-dụng lễ-nghĩa, cố-kết sự hòa-mu: ở trong nước với nhau. Vì thế mà Sở không báo thù lại được, nên mới phải cầu-thần. Nay lễ hôn nhân đã thành mà lại muốn làm sỉ-nhục người ta để xui

nên sự thù-hằn. Sự thù-hằn ấy là tệ lắm đấy. Ngài định phòng-bị thế nào ?

« Nếu Sở ta đã đủ nhân-tài rồi thì làm cho bỏ ghét thế là nên đấy. Còn như chưa có nhân-tài thì ngài hãy nghĩ lại xem. Cứ như ý tôi thì Tần thờ ngài đến thế là phải lắm rồi. Ngài cầu-Chư-hữu thì họ kéo nhau đến. Ngài cầu-hôn thì họ đưa con gái sang dâng. Khi đưa dâu, vua thân ra tiễn, quan Thượng-khanh, quan Thượng-đại-phu phải đưa đến nơi. Như thế mà còn chực làm sỉ-nhục người ta thì ngài cũng đã có phòng-bị cả rồi hẳn, chứ không thì làm thế nào được. Thần chắc Tần mà họ mất Hàn-Khởi với Dương-Bạt thì họ nổi hung-giận lên để báo lại cái đại-sỉ-nhục này, Bá-Hoalám mưu-chủ, Trung-Hàng Bá với Ngụy Thư thì đem quân sang, thì thế nào họ cũng thắng. Thế là ngài đem tinh thần đổi ra điều thù-oán, chỉ vì sự vô-lẽ mà xui nên. Làm thế mà chưa phòng-bị được một tí gì, thì chỉ để đưa bọn quân-thần ngài ra cho chúng nó lắt đẽ thỏa lòng ngài mà thôi. Như thế thì sao chả nên. »

Sở-vương nói : « Đó là ta làm, ông đừng nói nữa ». Bèn hậu-đãi Hàn-Tuyên-tử. Sở-vương định hỏi Thúc-Hương lấy những điều mà y không biết để ngạo-mạn chơi, nhưng không làm được, cũng lại phải hậu-đãi.

(Còn nữa)

NGUYỄN TRỌNG-THUẬT biên dịch

MANH-TỬ QUỐC-VĂN GIẢI-THÍCH (1)

孟子國文解釋

XXX

V

見傳謂曰市孟見萬
於質庶草井子諸章
諸爲人莽之曰侯曰
侯臣庶之臣在何敢
禮不人臣在國義問
也敢不皆野曰也。不

Dịch - âm. — Vạn - Chương viết :
« Cầm vấn bất kiến chư-hầu, hà nghĩa
dã? » Mạnh-tử viết : « Tại quốc viết thị-
tĩnh chi thân, tại dã viết thảo-mãng chi
thân, giai vì thứ-nhân, thứ nhân bất
truyền chí vì thân, bất cầm kiến v chư-
hầu, lễ dã. »

Dịch-ngĩa. — Vạn-Chương hỏi rằng:
« Dám hỏi kẻ sĩ chẳng tự mình đi yết-
kiến vua chư hầu, là nghĩa sao? » Thầy
Mạnh nói rằng : « Kẻ sĩ ở chốn quốc-
đó thì gọi là kẻ bầy tôi thị-tĩnh, ở chốn
thôn-dã thì gọi là kẻ bầy tôi thảo-mãng,
hai hạng ấy đều gọi là kẻ thứ-nhân, kẻ
thứ-nhân chưa từng đặt đồ chí-kiến
lắm kẻ bầy tôi, thì không dám đi yết-
kiến vua chư-hầu, là giữ lễ trong bốn
phần vậy. »

Chú-giải. — Thị-tĩnh = Cũng như nói thành-
thị, là nơi kê-chợ. Thảo-mãng = Cũng như
nói thảo-dã, là nơi nhà-quê. Thứ-nhân = Kẻ
biên-dân. Chí = Đồ lễ-vật đem đi tiếp kiến,
đề tư miah đặt đến người khác.

見住見召役。召萬
不役之。之。君之章
義義何則欲役曰
也也也。不見則庶
住曰。住之。住入。

Dịch-âm. — Vạn - Chương viết :
« Thứ-nhân, triệu chí dịch tắc vãng
dịch, quân dục kiến chí, triệu chí tắc
bất vãng kiến chí, hà dã? » Viết :
« Vãng dịch nghĩa dã ; vãng kiến bất
nghĩa dã. »

Dịch-ngĩa. — Vạn-Chương hỏi rằng:
« Kẻ thứ-nhân, vua vời đi ứng-dịch thì
đi ứng-dịch ; vua muốn tiếp-kiến mà
vời, thì chẳng đi tiếp-kiến, là cơ sao? »
Thầy Mạnh nói rằng : « Ứng-dịch là cái
phận nên làm của người dân, đi ứng-
dịch là nghĩa vậy ; chẳng đi tiếp-kiến
là cái lễ tự-trọng của người sĩ, đi tiếp-
kiến là chẳng phải nghĩa vậy. »

Chú-giải. — Dịch = Việc nghĩa - vụ người
dân đối với quốc-gia, như việc đắp đê đê rông,
vân vân.

賢。則 侯 不 多 其 爲 也。且
而 吾 乎。召 聞 賢 其 何 君
召 未 爲 師。也。也。多 爲 之
之 聞 其 而 則 曰 聞 也 欲
也。欲 賢 况 天 爲 也。哉。見
見 也。諸 子 其 爲 曰 之

Dịch-âm. — « Thử quân chí dục kiến
chí dã, hà vi dã tại? » Viết : « Vi kỳ đa

văn dã, vị kỳ hiền dã. » Viêt : « Vị kỳ đa văn dã, tắc thiên tử bất triệu sư, nhi hoàng chư-hầu hồ; vị kỳ hiền dã, tắc ngô vị văn dục kiến hiền nhi triệu chi dã.

Dịch NGHĨA — « Ta thử hỏi người rằng : « Ông vua muốn tiếp-kiến kẻ sĩ là vì điều gì vậy thay ? » Vạn-Chương nói rằng : « Vì người sĩ học rộng biết nhiều, vì người sĩ có đức hiền vậy. » Thầy Mạnh nói rằng : « Vì người sĩ học rộng biết nhiều, thì đấng thiên-tử còn chẳng dám với triệu bậc thầy, nữa là vua chư-hầu ư? Vì người sĩ có đức hiền, thì ta chửa từng nghe muốn tiếp-kiến người hiền mà với triệu người hiền vậy.

得也。而况可召與。	千乘之君求與友。	子我者敢與君也。	臣也。何敢以君也。	也。豈不曰以君則我。	豈不曰以云乎。	曰古之人有言曰。思之云悅。	之國以友士何事之。	繆公亟見於子思。古千乘
-----------	----------	----------	-----------	------------	---------	---------------	-----------	-------------

Dịch-âm. — « Mục-công lữ kiến ư Tử-Tư, viêt : « Cỗ thiên-thặng chi quốc dĩ hữu sĩ, hà như? » Tử-Tư bất duyệt viêt : « Cỗ chi nhân hữu ngôn viêt : « Sự chi văn hồ, khởi viêt hữu chi văn hồ. » Tử-Tư chi bất duyệt dã, khởi bất viêt dĩ vị tắc tử quân dã, ngã thân dã, hà cảm dĩ quân hữu dã; dĩ đức tắc tử sự ngã giả dã, hề khả dĩ dĩ ngã hữu. Thiên-thặng chi quân cầu dĩ chi hữu, nhi bất khả đắc dã, nhi hoàng khả triệu dư.

Dịch NGHĨA — « Vua Mục công liền liếp kiến thầy Tử-Tư, nhân có ý tự khoe mà hỏi rằng : « Ông vua nước nghìn cỗ xe mà làm bạn với kẻ sĩ, điều ấy thế nào? » Thầy Tử-Tư chẳng dẹp lòng đáp lại rằng : « Người đời xưa nói rằng

đấng quốc-quân đối với kẻ hiền-giả, còn thờ làm thầy nữa đấy, há những là làm bạn đấy mà thôi ư? » Thầy Tử-Tư chẳng dẹp lòng với vua Mục-công như thế, há chẳng cho rằng có lẽ ngôi mà kẻ thi người là vua vậy, ta là bầy tôi vậy, sao dám cùng với người làm bạn; kẻ đức thì người đáng thờ ta làm thầy đấy vậy, sao khả cùng với ta làm bạn. Cứ lời ấy mà suy ra, thì ông vua nghìn cỗ xe cầu làm bạn với một kẻ sĩ mà không thể được, phượng chỉ với được kẻ sĩ đến tiếp-kiến dư?

Chú-giải. — Thiên thặng = Nghĩa dã thi b ở thiên Lương Huệ-vương thưng.

其招不往也。	奚取其焉。	喪其元。	士忘孔。	至不在此。	虞將殺之。	齊人景公田
--------	-------	------	------	-------	-------	-------

Dịch-âm. — « Tề Cảnh-công điền, chiếu Ngụ-nhân dĩ linh, bất chí, tương sát chi. » Chi-sĩ bất vong tại cầu hác, dưng-sĩ bất vong tại kỳ nguyên. Không-tử hề thủ yên, thủ phi kỳ chiếu bất vãng dã. »

Dịch-NHĨA. — « Vua Cảnh công nước Tề đi săn, lấy cờ linh với quan Ngụ-nhân, Ngụ-nhân không đến, Cảnh-công toan giết Ngụ-nhân. Ông Không có khen rằng : « Kẻ chi-sĩ giữ đạo cố-cùng, thường nghĩ ở chốn ngôi hang mà không hổ hận; kẻ dưng-sĩ coi khinh cái chết, thường nghĩ đến sự nối đầu mình mà chẳng sợ hãi. » Ông Không khen Ngụ-nhân về điều gì thế? Khen về điều biết thủ phạm, không phải cái vật nên với mình thì chẳng đi vậy. »

Chú-giải. — Đây là dẫn việc Ngụ-nhân biết thủ phạm không sợ chết, không phải cái vật với mình thì chẳng đi. Hoàng-chi kẻ sĩ không ai với đốn mà lại đi xét-kiến, thì chẳng thẹn với Ngụ-nhân hay sao?

以 旂。旃。旗 以 何 招 曰。
 旗。大 士 人 皮 以。虞 敢
 夫 以 以 冠 曰。人 問

Dịch-âm. — Việt: «Cầm văn chiêu Ngu-nhân hà dĩ?» Việt: «Dĩ bì quan, thứ-nhân dĩ chiên, sĩ dĩ cân, đại-phu dĩ tinh.»

Dịch-NGHĨA. — Văn - Chương hỏi rằng: «Dám hỏi với quan Ngu-nhân thì nên lấy cái vật gì?» Thầy Mạnh nói rằng: «Nên lấy mũ bì-quan, Đền như với kẻ thứ-nhân, thì nên lấy lụa chiên, với quan sĩ thì nên lấy cờ cân, với quan đại-phu thì nên lấy cờ tinh.»

Chú-giải. — Bì quan = Cái mũ da dê đội đi săn bắn, mũ ấy là phạm-sư quan Ngu-nhân thường có, cho nên lấy mũ ấy với quan Ngu-nhân. Chiên = Thứ lụa thông-thường, lấy lụa với kẻ thứ-nhân, là lấy nghĩa một trắng. Cân = Cái cờ vẽ đôi con rồng, lấy cờ ấy với quan sĩ là lấy nghĩa biến-hóa. Tinh = Trang-sức lông vũ ở trên ngọn cờ gọi là cờ tinh, lấy cờ ấy với quan đại-phu, để tỏ ra rằng đã có văn-vẻ.

招 不 住 人。士 死 招 以
 賢 賢 哉。庶 之 不 虞 大
 人 人 死 人 招 敢 人 夫
 乎。之 乎 豈 招 往。虞 之
 招 以 敢 庶 以 人 招

Dịch-âm. — «Dĩ đại-phu chi chiêu chiêu Ngu-nhân, Ngu-nhân tử bất cảm vãng; dĩ sĩ chi chiêu chiêu thứ-nhân, thứ-nhân khởi cảm vãng tại; hướng hồ dĩ bất hiên-nhân chi chiêu chiêu hiên-nhân hồ.»

Dịch-NGHĨA. — «Lấy cái vật với quan đại-phu mà với Ngu-nhân, Ngu-nhân cam chịu chết chẳng dám đi. Bởi đó mà suy, nếu lấy cái vật với quan sĩ mà với kẻ thứ-nhân, kẻ thứ-nhân há dám bị vậy thay? Phươg-chi lấy cái

cách với kẻ chẳng hiền mà với kẻ hiền đây ư!

Chú-giải. — Bất hiên-nhân chi chiêu = Muốn tiếp-kiến mà triệu vào để tiếp-xiển, thế là cái cách với kẻ bất-hiên.

所 底。門 能 也。閉 其 欲
 履。其 也。由 禮 之 道。見
 小 直 詩 是 門 門 猶 費
 人 如 云。路。也。也。欲 人
 所 矢。周 出 惟 夫 其 而
 視。君 道 入 君 義 入 不
 子 如 是 子 路 而 以

Dịch-âm. — «Dục kiến hiên-nhân nhi bất dĩ kỳ đạo, do dục kỳ nhập nhi bế chi môn dã. Phù, nghĩa lộ dã, lễ môn dã, duy quân-tử năng do thị-lộ xuất nhập thị môn dã. Thi vân: «Chu đạo như chí, kỳ trực như thủ, quân tử sở lý, tiếu-nhân sở thí.»

Dịch-NGHĨA. — «Muốn tiếp kiến người hiền mà chẳng xử cho phải-đạo, cũng như muốn cho vào mà đóng cửa lại vậy. Ôi! Nghĩa là đường vậy, lễ là cửa vậy, chỉ người quân-tử là biết nơi đường ấy, ra vào cửa ấy vậy. Kinh-Thi có nói rằng: «Đường nhà Châu phẳng như đá mài, thẳng như cái tên, kẻ trên đi vào, kẻ dưới trông vào.»

Chú-giải. — Thi = Thơ Đại-dông 大東 thiên Tiểu-nhã 小雅.

Đây là dẫn kinh Thi để chứng cho rõ rằng người quân-tử noi theo đường nghĩa.

之 以 有 孔 子 行。不 子。萬
 也。其 官 子 非 然 俟 君 章
 官 職。當 與 則 繩 命 曰。
 孔 而 仕 曰。孔 而 召 孔

Dịch-âm. — Văn - chương viết: «Không-tử, quân mệnh triệu bất sĩ giá nhi hành, nhiên tắc không-tử phi dư?» Việt: «Không-tử đương sĩ, hữu quan chức, nhi dĩ kỳ quan triệu chi dã.»

Dĩc : NGHĨA. — Vạn-chương hỏi rằng : « Ông Khổng-tử, mệnh vua với chẳng đời sắp xe mà đi ngay, thế thì ông Khổng-tử chẳng phải dấy dư ? » Thầy Mạnh nói rằng : « Ông Khổng-tử đương làm quan ở nước Lỗ, có chức quan, mà vua lấy chức quan với đó vậy. »

善 斯 天 一 之 之 士 曰 孟
士。友 下 國 善 善 斯 一 子
天 之 之 士。士。友 鄉 謂
下 善 善 斯 一 一 之 萬
之 士。士。友 鄉 鄉 善 章

Dịch âm. — Mạnh-tử vị Vạn-Chương viết : « Nhất hương chi thiện sĩ, tư hữu nhất hương chi thiện-sĩ ; nhất quốc chi thiện sĩ, tư hữu nhất quốc chi thiện-sĩ ; thiên-hạ chi thiện-sĩ, tư hữu thiên-hạ chi thiện-sĩ. »

Dịch-NGHĨA. — Thầy Mạnh bảo người Vạn-Chương rằng : « Kẻ thiện-sĩ hơn cả một làng, rồi sau mới bạn được hết với kẻ thiện-sĩ trong một làng ; kẻ thiện-sĩ hơn cả một nước, rồi sau mới bạn được hết với kẻ thiện-sĩ trong một nước ; kẻ thiện-sĩ hơn cả thiên-hạ, rồi sau mới bạn được hết với kẻ thiện-sĩ trong thiên-hạ. »

尚 論 人 其 人。又 善 以
友 其 可 齊。頌 尚 士 友
也。世 乎。不 其 論 爲 天
也。是 知 特 古 未 下
是 以 其 讀 之 足。之

Dịch-âm. — « Dĩ hữu thiên-hạ chi thiện-sĩ vị vị tác, hựu thượng luận cổ chí nhân, tụng kỳ thi, độc kỳ thư, bất tri kỳ nhân khả hồ, thì dĩ luận kỳ thế dã, thì thượng hữu dã. »

Dịch-NGHĨA. — « Cho rằng bạn với kẻ thiện-sĩ trong thiên-hạ là chưa đủ, lại tiến lên mà luận người đời xưa, đọc thơ người đời xưa, đọc sách người

đời xưa, mà chẳng biết cái sự thực người đời xưa làm người thế nào, có phải không. Vậy nên lại phải khảo-luận cái dấu vết hành-vi của người đời xưa về đời ấy thế nào, thế là tiến lên mà làm bạn với người đời xưa vậy. »

Chú-giải. — Thượng 尚 = Cũng như chữ thượng 上 là trên, là tiến lên bậc cao hơn
Tụng 頌 = Thông dùng với chữ tụng 誦 là đọc Chương này là nói nên rộng cái lượng thủ thiện, không những cầu trong một đời, lại nên xét bản đồ : trau thiên-cổ.

位。覆 君 請 有 不 王 曰。齊
之 有 問 異 同。曰。王 宜
而 大 貴 姓 有 卿 何 王
不 過 戚 之 貴 不 卿 問
聽。則 之 卿。戚 同 之 卿
則 諫。卿。王 之 乎。問 孟
易 反 曰。曰。卿。曰。也。子

Dịch âm. — Tề Tuyên-vương vấn khanh? Mạnh-tử viết : « Vương hà khanh chi vấn dã ? » Vương viết : « Khanh bất đồng hồ ? » Viết : « Bất đồng, hữu qui-thích chi khanh, hữu dĩ linh chi khanh. » Vương viết : « Thỉnh vấn qui-thích chi khanh ? » Viết : « Quân hữu-dại quả tắc gián, phân-phúc chi nhi bất thỉnh, tắc dịch vị. »

Dịch-NGHĨA. — Vua Tuyên-vương nước Tề hỏi cái có làm sao đặt ra quan khanh và cái đạo quan khanh thế nào là hết chức-trách. Thầy Mạnh nói rằng : « Vua hỏi về hạng quan khanh nào ? » Tuyên-vương nói rằng : « Quan khanh có khác nhau ư ? » Thầy Mạnh nói rằng : « Có khác nhau, có hạng quan khanh cùng họ tôn-quí với nhà vua, có hạng quan khanh khác họ với nhà vua. » Tuyên-vương nói rằng : « Xin hỏi cái đạo quan khanh cùng họ tôn-quí với nhà vua thì thế nào ? » Thầy Mạnh nói rằng : « Vua có lỗi lớn dù làm đến mất nước thì phải can, can

đi can lại mà không nghe, thì đổi ngôi vua mà lập người hiền khác trong thân-thích. »

不則之然以問曰。王
聽諫。卿。後正臣。王勃
則反曰。請對。臣勿然
去。覆君問王不異變
之有異色敢也乎
而過姓定。不王色。

Dịch-âm. — *Vương bất nhiên biến hồ sắc. Viêt: « Vương vật dị dã, Vương văn thân, thân bất cảm bất dĩ chính đối. » Vương sắc định, nhiên-hậu thỉnh văn dị-tính chi khanh? Viêt: « Quân hữu quá tắc gián, phản phúc chi nhi bất thỉnh, tắc khứ. »*

Dịch-NHĨA. — Tuyên-vương chợt vậy liền đổi sắc mặt. Thầy Mạnh nói rằng: « Vua chớ cho lời tôi là lạ, vua hỏi tôi, tôi chẳng dám chẳng lấy lẽ chính mà thưa. » Tuyên-vương sắc mặt yên định, rồi sau mới xin hỏi cái đạo quan Khanh khác họ với nhà vua thì thế nào. Thầy Mạnh nói rằng: « Vua có lỗi thì can, bất-tất phải đợi khi có lỗi lớn, can đi can lại mà không nghe, thì từ quan mà đi. »

Chú-giải. — Toàn chương này là nói cái nghĩa quan đại-thần có kẻ thân người sơ khác nhau, nên đối với nhà vua thì thủ kính hành quyền cũng mỗi người một khác.

(Còn nữa)

TUNG-VĂN và ĐÔNG-CHÂU
đồng-dịch

HỒN DU - KÝ (1)

(Áo-tướng tiểu-thuyết)

III

Từ đây mà đi tôi không còn mong sống lại được nữa, thế nhưng mà đem thân giấu vào cái thế-giới ốc-súc hỗn-troç này thì cũng chẳng vui-thú gì, ta chết đi được cũng là may. Thật lời thí-nghiệm thuật tôi cũng chưa mấy, mà cũng chưa lấy gì làm giỏi, mà gọi là thành-hiệu, không biết hóa-thân có thể được tự-do mãi mãi không, điều đó cũng chưa chắc được. Nghĩ đến mẹ già thì lại buồn quá, giá không có mẹ già, thì bây giờ muốn sao thì sao, tôi cũng chẳng cần nghĩ-ngợi, chứ ở

thế-giới này còn ai nghĩ đến tôi mà tôi chả chết. Song tôi chưa dự-bị trước, mà giờ tôi chết thì ở thế-giới này tôi cũng còn nhiều việc chưa xong, lại càng thêm đau-dớn cho mẹ già mà thôi, vậy thì phải đi mau đến nhà xác mới được. Việc trong thiên-hạ chỉ giữ lấy bốn chữ kiên-nhẫn cương-nghị thì việc gì cũng xong lo gì. Ta phải đuổi mau hóa thân ra khỏi cửa hàng này để dò xét xem nhà xác ở chỗ nào, nhưng khốn nỗi vợ-vẫn mà đi thì có khác gì đi thám-hiềm ở Bắc-cực mà tìm

(1) Xem N.-P. từ số 139

một chỗ đất mới không? Chỉ đã quyết, vừa bước ra đi thì thấy tiếng giầy lộp-cộp, trông ra thấy một ông cầm cùng ba người nữa vào buồng tôi, ba người ấy là ba người trinh-thám chẳng, ông cầm kia còn lại đây thì dễ khám lại buồng tôi chẳng, vì thế tôi lại dùng-dầu chưa đi, đứng nghe thấy ông cầm báo các người kia rằng: « Nầy ông Khắc-lai-phi đã lại đây khám một lần, giờ các ông xét lại xem sao rồi ta cùng về nhà xác xem. » Các người đều vâng. Tôi nghĩ mấy người này khám xong rồi lại về nhà xác thì dễ xác tôi chưa mờ, àu lá ta hãy đợi họ một chút để họ đi rồi ta theo, chứ giờ ta đi ngang đi ngửa, đường lối không biết đâu mà hỏi, chẳng thà cứ yên lòng, rồi đã có người dẫn. Nghĩ thế hóa-thân mới nhập vào chỗ cửa sổ đợi, thì thấy ông cầm dẫn các người kia vào khám khắp cả bốn chung quanh nhà, tự cái tơ cái tóc, tự nóc nhà cho đến những ván ghép chung quanh nhà, có chỗ nào nghi ngờ, là cũng xét từng li từng tí, phàm mắt họ thấy, tai họ nghe, nhất-nhất cái gì họ cũng biến vào sổ hết, lâu họ lại xúm vào với nhau mà bàn định, tiếng nhỏ tiếng to không biết đâu mà kể. Xong họ quay lại nói với ông cầm rằng: « Xét khắp bốn chung quanh nhà không có một tí ngấn-tích gì khả-nghi cả, người này dễ tự-tử chết, chứ không có cơ gì đâu; cứ như lời ông Khắc-lai-phi nói lúc sớm thì người này cũng không phải chết bệnh nạn gì, cái án này thực cũng khó mà xét đoán được. » Lúc bấy giờ tôi rất phục bọn cảnh-sát Đức là giỏi, song gặp những cái kỳ-án như án tôi đây thì cũng đến thức-thủ vô-sách. Các anh cảnh sát kia ơi, chẳng Cách-án-mai này nó làm khổ các anh đấy! Tôi xưa nay rất ghét bọn trinh-thám, vì cứ đi dò xét những việc bí-mật của người, lẫn cả quyền tự-do của người, nay tôi làm cho họ cực khổ-đến, tôi thích quá. Giờ tôi lại thấy ông

cầm cùng các người kia đều ra cả, tôi cũng vội-vàng theo họ ra, ra khỏi cửa thì ông cầm cùng các người, mỗi anh lại đi mỗi ngã, các người trinh-thám lại cũng mỗi người đi rẽ một lối, lúc bấy giờ tôi thật là thất-vọng. Ôi! rõ tôi nghe thấy lão cầm báo cùng nhau về nhà xác cả, nay lại mỗi người đi mỗi ngã, thế ra bọn quan-trưởng nước Đức họ cũng nói bồng hay sao? Tôi bấy giờ không còn biết theo ai nữa, sau lại nghĩ rằng trước lão cầm nói là đi về nhà xác thì giờ ta cứ theo hắn mà đi. Thế mà thật, ông ta lên xe ngựa về nhà xác thật chứ không sai, đến cửa xe dừng lại thì tôi thấy các người trinh-thám lúc nãy cũng lần lượt kéo đến, tôi mới biết là bấy giờ họ đi mỗi người mỗi lối, là họ sợ làm rối mắt người qua đường đó thôi, điều đó cũng là một cái thói quen của các nhà cảnh-sát cũng chả lạ gì. Thật là may quá, aj ngờ xác tôi họ vẫn chưa mờ, hóa-thân tôi bấy giờ mới theo các người vào thì thấy xác tôi vẫn còn nằm nguyên không chút thương-tích gì cả. Tôi chực đuổi ngay hóa-thân nhập vào xác, song nghĩ thầm bảo: « Thân ta họ đã chưa mờ, thì còn lại một chớp mắt ta cũng còn được tự-do hành-động kia mà, vội gì, ta hãy thử chờ họ một lúc xem sao? » Bấy giờ bao nhiêu những cái lo sợ của tôi khi trước tiên-tán đi hết, đứng trông vào xác mà nói đùa rằng: « Xác ơi, vắng nhau một ngày bác có yên không? Tôi đi tìm bác thực là khổ quá, may sao giờ lại gặp bác ở đây. Ơ kia, tôi thì ân-cần hỏi bác, mà bác thì cứ nhắm mắt lại không thèm nhìn đến tôi, sao bác khinh người thế? » Nói xong bực cười rằng mình điên. Bấy giờ lại thấy các người trinh-thám kia đến tận xác tôi mà nom lại hồi lâu nữa, xong họ cũng chẳng xét ra sao, quanh đấy có một người nhiều tuổi hơn nói với người cảnh-sát rằng: « Cứ như lời người chủ trọ nói

thì người chết đó là người nước Ý, mà khám xét khắp cả trong buồng họ tuyệt không có một tí vết-tích gì khả - nghi cả, dò xét trong mình-mày, họ thì cũng không phải họ ốm mà chết, thầy thuốc thì bảo họ mất hết cả các bộ thần-kinh, thì có quái không? Mới đây có bọn bộm trộm chẻ ra một thứ thuốc độc nó giết người rất là thần-hiệu, khiến người ta khó mà xét được. Ở tỉnh Bá-lâm này tôi đã thấy họ lấy lục-khi (*chlore*) mà tiêm vào óc người ta cho chết người đi ba lần rồi, cái án này để thường cũng thế. » Tôi nghe họ nói thì tôi lại càng tin là khoa-học mà phát-đạt lên thì không phải là phúc cho thế-giới, để như lâu bay trái phá nhà nước cho làm lợi-khí, nhưng tôi cho là cái lợi-khí để giết người vậy. Ôi ! người ta bảo tri-thức càng tiến-bộ bao nhiêu, thì đường đạo-đức càng thoái-bộ bấy nhiêu, thật là phải. Giờ tôi lại thấy người trinh-thám nhiều tuổi kia quay lại nói với người cảnh sát rằng : « Bọn tôi học còn kém chưa xét nổi việc này, vả có xét được cũng còn lâu, chưa thể một lúc mà xét ngay được. » Hóa-thân tôi lúc bấy giờ nghe thấy thế cười ở lên mà nói bỡn-rần : « Giá mày có cổ sức dùng hết cả não-lực trong đời mày, thì mày cũng không đủ mà xét nổi được cái kỳ-án này, mày cứ nói thẳng ngay một câu rằng mày không xét được cho xong, can chi mày còn phải nói quanh là phải phí nhiều thì-giờ. Chao ôi, nghề mày đến thế là cùng rồi ! »

Người cảnh-sát lại quay lại hỏi các người kia rằng : « Việc này các ông tinh sao ? » Người nhiều tuổi kia đáp : « Cứ như ý tôi thì việc này nếu không tìm được tay trinh-thám Ma-tur đệ-nhi lại đây thì chắc không bao giờ xét ra ». Người cảnh-sát cho là phải, mới đánh giấy thép mời Ma-tur đệ-nhi đến. Nguyên trước tôi cũng đã biết tiếng

anh ta, nên giờ tôi mới lần thân tôi vào bên cạnh xác tôi để chờ anh ta đến xem sao. Quá hai giờ thì thấy anh ta đến, các người đều đứng dậy đón cả. Anh ta vào bảo người cảnh-sát kia rằng : « Trước hết ta hãy xét kỹ lấy cái tử-trạng đã. » Nói rồi xét khắp cả mình-mày tôi. Xong anh ta lại quay lên hỏi các người đứng bên rằng : « Ý-kiến các người thế nào ? » Người nhiều tuổi đứng lên thay mặt các người trinh-thám mà nói rằng : — Ý chúng tôi thì ngờ để anh ta bị ám sát thì phải.

— Các ông lý lẽ gì mà đoán là thế ?

— Vì xét nhà trọ thì không thấy gì, xét thân-thể anh ta thì không phải bị bệnh mà chết, cho nên chúng tôi đoán thế, nhưng không dám chắc; tiên-sinh tài cao học rộng, hẳn cũng có ý-kiến gì hơn, xin tiên-sinh chỉ-giao cho.

— Phải phải, con nhà nghề thì cũng phải có điều khác chúng chứ, cứ xem cái tia to nhỏ ở não - hệ nó, thì việc này thực có mối xét được, có các ông không nghĩ tới đó thôi. Xét việc phải xét cho đến gốc, giờ ông cùng tôi cùng đi đến chỗ hẳn chết xem đã.

Nói xong hai người cùng đi, còn các người kia cứ im tâm-tấp, chẳng thấy nói-những gì cả, chỉ thấy ngẩn mặt ra dấy với nhau một đống như phỗng đó thôi. Chao ôi ! tôi thì cho anh Ma-tur này lại cũng một hạng mượn cái hư-danh hão mà thôi, việc này lấy gì làm mối xét được, mà anh dám nói khoác để dối người ta, anh có biết ở trên quãng không này còn có hóa-thân của thằng Cách-âu-mai nó kham-phá được cái giả-dối của anh chăng ?

Bây anh ta đi độ hai giờ đồng-hồ thì thấy trở về nhà xác, ra hộ nghênh - ngang tự - đắc mà bảo với người cảnh - sát rằng : « Các ông bảo ở nhà trọ nó không có sự gì đáng ngờ, thực là lăm quá ; tôi

xét ra thì có việc có chứng-cớ khả-nghi, có việc làm bằng rằng đích thực nó uống thuốc độc mà tự-tử được. Suy như thế này thì biết. Nó ăn cơm xong đi ngủ ngay, lại dậy chủ nhà không được vào buồng là đủ rõ; song nó uống thứ thuốc độc này thì thật là lạ hơn các giống thuốc độc khác, tôi phong-vấn thấy người Ý-dại-lợi mới phát-minh ra một chất độc, họ gọi là « sát-nhân-toan ». Để nó uống thứ thuốc ấy mà chết đấy. Việc rất li-kỳ, rất khó dò xét, không biết bao giờ mà phá cho ra cái án này. Tôi hết sức xét mà chưa thấy mối-mạnh gì chắc-chắn cả.

Lại lầm-nhầm một mình rằng: « Tôi đi xét việc thực trăm việc không sai việc nào, thì việc này cũng có thể xét được. » Người cảnh-sát kia nói: « Tiên-sinh là người đại-tài, việc này tôi xin hết lòng trông cậy ở tay tiên-sinh, vậy tiên-sinh đã khám kỹ rồi không lầm chứ, xin cho chôn nhé. »

— Lầm thế nào được, cứ cho chôn đi.

Chao ôi! tôi vẫn nghe thấy tiếng Ma-tư đệ-nhị, nay coi hẳn chẳng qua cũng là một hàng trình-thủ n giáo-hoạt đó thôi. Giờ hẳn gặp phải cái kỳ-án, không có thể suy-nghi ra được như thế này, mà hẳn cũng còn cố tìm ra những cớ lạ-lùng mà nghi-luận để lèo bọng nợ cho cao thêm cái bản-lĩnh hẳn lên, thì hẳn to gan thật. Song hẳn cũng chưa dám hé răng mà nói hẳn ngay một lời là hạn bao nhiêu ngày thì hẳn xét ra, sao hẳn khéo đặt lời nói thế. 1 năm à, 10 năm à, 100 năm à, hay là không phải hạn ngày nào nữa? Nay cái nghiệp của mày tao rất bĩ, mày đã muốn thế tao phá tan thuật mày cho mà xem. Nói thế rồi tôi nhập ngay hóa-thân vào xác sống dậy mà bảo với Ma-tư rằng: « Không lầm! không lầm, thật không lầm! Ôi chao! cái thằng nói khoác nói lác, coi người bằng nửa con mắt. »

Ma-tư kia nghe thấy tôi nói giật nảy mình lên mắt vĩa đi, run như dế; còn các người kia cũng run run sợ sợ, khiếp-dâm không còn biết gì nữa. Lão cảnh-sát mới quay lên hỏi Ma-tư rằng: « Kia kia, lời tiên-sinh nói vừa rồi thế nào vậy, người ấy họ tỉnh rồi, giá mang chôn thì có buồn cười không? » Các người trình-thâm kia cũng đều nói rằng: « Như thế thì việc này lại càng có mối xét ra lắm, có chứng minh chưa xét tới đó thôi! » Anh Ma-tư lúc bấy giờ mặt đỏ như gấc, đầu cắm lăm-lăm, thấy thế tôi lại càng tác-quái ra cho các cậu sợ. Tôi sừng-sợ quay lại hỏi các cậu rằng: « Đây là chỗ nào vậy? Các anh là hạng người gì? Tôi vừa thi-thiu ngủ, các anh đã ào-ào ở bên tôi để tôi nằm không yên, thì có lạ không? » Người cảnh-sát kia chạy lại trước mặt tôi mà hỏi rằng: « Thật thật, anh bị bệnh gì thế? »

— Tôi ngủ đó thôi, chẳng có bệnh gì cả.

— Anh nói láo, xưa nay có ai ngủ đến 30 giờ đồng-hồ mới dậy bao giờ?

— Thế ở trong pháp-luật có điều nào bảo cấm người ta không cho ngủ 30 giờ không? Nếu không thì tôi ngủ cũng được chứ sao? Nhưng mà không, nguyên tôi cùng họ chạy thi, từ Phán-y-tư đến Bá-lâm, tôi mới cố chạy hết sức cho lấy được, chẳng kể ngày đêm nữa, cứ chạy phứa đi, cho nên tôi đến đây mệt quá, mới ngủ say như thế.

Người cảnh-sát nói: « Lúc ở hàng cơm quan thầy thuốc khám bệnh anh vẫn lên vẫn xuống, lật sấp lật ngửa, anh cũng chẳng biết, khiêng anh lên xe, chở anh đến đây, đi có tới 10 dặm đường cũng chả thấy anh nhúc-nhích chi cả, sao thế-giờ lại có hạng người lạ lùng đến thế? »

— Này im đi đừng nói nữa. Anh hãy bảo cho tôi biết chỗ này là chỗ nào đã?

— Đây là nhà xác.

Tôi quát rầm lên bảo : « Nhà xác, quái, nhà xác à, gồm cái tội cảnh-sát ở Bà-lâm này dã-man thật. Tôi hãy hỏi: Anh phép gì mà dám đem người sống bỏ vào nhà xác kia chứ, rồi tôi sẽ tìm thầy kiện kiện anh ở pháp-đình cho anh xem. » — Người cảnh-sát nói : « Rõ anh chết thật, thầy thuốc đã đem từ-thi anh khám xét kỹ-càng rồi, lại bảo các bộ thần-kinh của anh đều mất hết. Các người trinh-thám nom anh thì bảo anh bị ám-sát bằng chất độc. » Tôi bảo : « Thôi im ngay đi, im ngay, người mà mất hết thần-kinh giờ sao nói được? Người mà bị họ ám-sát bằng chất độc, giờ sao sống được? Thôi, cảnh-sát nước Đức các anh lão cả, người ta vẫn sống mà dám bảo người ta chết thì lão quá. Giá việc này mà lại ở La-mã thì bọn cảnh-sát Ý-đại-lợi ta họ xét ra được ngay là ngu chứ họ chả mù-mờ đến thế. » Bấy giờ anh cảnh-sát kia thẹn quá chẳng nói nữa lời, nom đến Ma-tur cũng lần mất tự bao giờ rồi, tôi lại nói với người cảnh-sát rằng : « Tôi gặp được trưởng-quan dài-cử, nên mới được đem thân đến chỗ nhà xác này, giờ tôi đã sống rồi, quan lại còn cố giữ tôi ở đây làm gì? »

— Chết rồi, tôi đâu dám thế, tôi thực ngu-đần, không biết dễ xúc-dộng đến lớn-nhan, thực là đắc-tội quá, xin ông tha lỗi cho. Xe của sở tôi đây, ông cứ bắt đánh xe mà về. Tôi nin cười không được, đứng dậy tạ ông ta mà rằng : « Thôi, không dám phiền đến xe nữa, để tôi đi bộ cũng được. »

Nói xong đứng dậy chào cảnh-sát ở nhà xác rồi ra, lại đứng cạnh cửa vỡ vẫn nhìn anh canh cửa, anh ta lấy làm lạ nhìn lại tôi mà kêu to lên rằng : « Ôi! ma, ma, rõ con ma mà xác nó ở hàng cơm kia, lúc nãy ta mang lại đây rồi ». Nói thế hoảng-hốt sợ bỏ chạy, tôi cũng cười ð lên rồi ra. Lúc hóa-thân ra đường, thì đường-xá nguyên vậy,

tôi cứ theo lối cũ mà về, đi đường hãy còn nghe thấy họ bàn truyện tôi chết là lạ. Về đến nhà trọ, bước vào cửa, người canh cửa thấy tôi cũng sợ mất vía, chạy vào báo với chủ-nhân, chủ-nhân chạy ra lại cũng sợ diên lên. Tôi thì cứ trông-trọc mà nhìn vào mặt, không nói qua nửa lời, hẳn lại càng sợ hãi. Các người trong nhà chạy ra cứ quây quần lấy tôi vòng trong vòng ngoài mà xem, thế nhưng mà vẫn không dám đến gần. Tôi lúc bấy giờ cũng không muốn để cho họ sợ nữa, cười rầm lên rồi đem hết những truyện tôi đối-đáp với bọn cảnh-sát nói cho họ nghe, họ mới yên lòng. Xong họ lại giành nhau đến mà mừng tôi, chủ-nhân thì dẫn tôi vào buồng. Tôi mới bảo người cảnh-sát canh buồng về. Bấy giờ một mình ngồi ở trong buồng nghĩ lại truyện đã qua trong một hôm vừa rồi, tự mình cũng phải đập bàn đập ghế mà cho là truyện lạ, một lúc chủ-nhân cho ăn cơm. Cơm rồi lại nằm vật ra mà nghĩ, chán lại bò dậy nói chuyện với chủ-nhân rằng : « Tôi lại ngủ đây ông ạ, nhưng xin ông thương tôi đừng bảo cho cảnh-sát họ biết, họ lại mang tôi về nhà xác thì khổ. » Chủ-nhân vừa cười vừa nói rằng : « Ông ngủ ngay đến một năm thì tôi cũng không dám quấy nhiễu đến ông. » Tôi lại đi ngủ. Sáng dậy vừa rửa mặt xong, thì thấy đưa vào có đến chục cái thiệp-danh, nom ra toàn quan-viên nhà báo cả. Bất-đắc-đĩ lại phải lần lượt ra tiếp từng người một, người nào cũng hỏi thăm đến việc tôi hôm trước, lại móc túi lấy tờ báo mới ra hôm nay mà đưa cho tôi xem, báo thuật việc tôi rõ-ràng, lại chua mấy câu rằng : « Nghe như người ấy học điện làm trò quỷ-thuật để đi đa-lich thế-gian, có tin-tức gì lạ kỳ sau sẽ đăng. » Tôi xem rồi cười mà nói rằng : « Tôi là một thằng cày ruộng ở Ý-đại-lợi có biết điện-học gì đâu. » Xong các người án-cần chào tôi rồi ra. Tôi cũng mỉm cười

mà chào lại, đến chiều báo ra lại đã thấy tường thuật những điều tôi nói lại với họ ban sớm, họ cho hẳn tôi là một nhà điện học chuyên-môn, có tôi hết sức giữ-gìn cái thuật của tôi không chịu để cho ai biết đó. Thôi, tự dấy mà đi những anh hiền-sự cứ đến hỏi tôi rộn-rịp cả ngày, phiền-nhiều lạ thường, có ra phố chơi thì trẻ con người lớn theo đông như kiến, chỗ nọ chỉ-trỏ, chỗ kia thì-thào nà nà nói với nhau. Tôi biết ý thế, nghĩ bảo chỗ này không thể ở lâu dài được, thôi liệu mà cao chạy xa bay đi thôi. Mới quyết bỏ đi sang Nga.

Nước Nga là một nước sản-xuất ra Hur-vô-dăng, thế-lực của đảng ấy rải-rắc khắp trong nước, danh-dự của đảng ấy lừng-lẫy khắp hoàn-cầu, pháp-luật của đảng ấy thần-thánh cũng không dám xâm-phạm đến. Lúc bé tôi đã được xem quyển thuyết-bộ của Hur-vô-dăng, tôi rất thâm-phục cái chí thâm-trầm mạnh-mẽ cùng cái cách kinh-doanh thâm-đạm của họ. Tôi nay đến đây tất phải xét cái nội-dung trong đảng họ, để chứng mấy sự mắt thấy tai nghe của tôi khi trước, xem có thật không. Xe đi từ Bá-lâm đến Đâu-tê - cách (Danzig) qua Kha - ni - tur-bao (Koenigsberg), mới vào địa-giới Nga, nguyên cố-dó của nước Nga là Mac - tr - khoa, bây giờ thì là chỗ căn-cứ của đảng Hur-vô. Đến đây thì tôi xuống xe, thấy vô-số người đi thuyền đon, nom ra thì là một nhà đại-chế-tạo Ngõa-Xích, nói đến 25 tháng này thì họ sẽ thí-nghiệm một cái đèn gọi là « không-trung tâm-dịch đặng » mới phát-minh ra ở Thành-bỉ-đắc-bảo, truyền-don đon người trong nước đến xem. Tôi nghe thấy trong lòng mừng quá, lại đòi ngay về xe đi về Thành-bỉ-đắc-bảo, đấy tức là kinh-dô mới của nước Nga. Tôi vào thành thì thấy binh-lính nghiêm-ngặt, cảnh-sát rộn-rịp phòng người trong nước kỹ hơn phòng

quân địch. Khách ở xe xuống, có cảnh-sát ra khám xét các đồ hành-trang, xong lấy số tay ra hỏi hết cả lại-lich mà ghi lấy kỹ-càng.

Ồi! vua Nga cũng xuẩn thật, đòi người được mấy gang tay, trăm năm như chớp mắt, dân chúng vui lòng mà theo chuyên-chế thì cho tự-do, dân đã khổ-tâm về nỗi hà-chính thì dãi lấy khoan-hậu, việc gì lại trái tình người ta để gây nên những sự sóng gió, đến nỗi thân-danh một ông vua mà quanh mình những chông cùng gai, những giáo cùng mác, đến phải canh giờ cần-mật, giữ-gia nghiêm-ngặt như thế, thì có cực không? Nhưng có biết đâu là chỉ ngoài 10 bước lại chả có đũa nó bắn chết nổi hay sao, đến như Bỉ-đắc-dệ-tam cũng còn chả tránh khỏi mạng ở trong vòng dao-kiếm nữa là ông. Tôi nghĩ vẫn-vơ như thế, thì đã đến hàng cơm rồi. Cảnh-sát lại vào hỏi. Cơm xong tôi mới hỏi người chủ rằng: « Nhà Ngõa-xích tiên-sích ở đâu, anh làm ơn bảo giúp tôi? »

— Ông muốn thăm Ngõa-xích à, đi về phía đông thành độ 300 thước thấy cái nhà ba tầng ở góc phố là nhà ông ta đấy. Ông muốn đi để tôi bảo người nhà dẫn.

Tôi nói: — Để thông-thả, tôi mới đến đây hãy còn một lần, phải đi nghỉ sớm mới được.

Vừa nằm im thì thấy tiếng giầy lộp-cộp, có khách đến, tôi dậy chào mời, rõ là Triệt-hồng cùng trọ ở buồng bên cạnh tôi. Mà chính hẳn đương làm trình-thám ở đấy. Nguyên hẳn vốn sinh-trưởng ở Ý trước, giờ nghe tôi cũng là người Ý nên lại hỏi thăm.

Tác lòng cố-quốc tha-hương,
Tôi nay gặp khách qua đường hỏi-han.

Lời tan-hợp, nỗi hàn-huyên, rất là tương-đắc, đến 10 giờ đêm hẳn mới về ngủ.

Còn tôi một mình trần-trọc chẳng sao mà nhấp đi được, quan-hà chiếc bóng, lữ-thứ một thân, sáu năm canh

nguyệt mê hồn bướm, khuất một phương trời chiếc bóng quyên; lạ tiếng rừ-rì chea với tiếng đồng-hồ trên vách tí-ta tí-tách, cái nguồn sâu lại càng thêm nổi chứa-chan. Hồi lâu tôi lại đem hóa-thân ra, lại hẹn với xác-thịt rằng thế nào sáng mai cũng về, quyết không nói sai để đến nỗi lòi-thối như ở Bá-lâm khi trước. Tôi mới đến Nga-kinh trong lòng cũng chưa có chủ-định, thì bây giờ biết hóa-thân đi đâu, bồi-hồi nghĩ mãi mới nhớ ra được là mình đến đây chỉ cốt để xem anh Ngõa-xích thí-nghiệm cái đèn không-trang thám-dịch, mới theo về phương đông mà đến nhà anh ta. Ở nơi, tôi bay lên nóc nhà để xem, trong nhà thấy có người ngồi, bụng bảo dạ dễ thường Ngõa-xích đây hẳn: trông kỹ ông ta thì độ ngoài 40 tuổi, con mắt sắc coi sáng quắc, mặt rất bệ-vệ, đương ngồi xem nhật-tình, coi ra bộ đặc-ý lắm. Chợt có chuông báo thấy một thằng dây-tớ vào, bụi-bặm đầy cả quần áo, coi bộ như là mãi-mốt đi đâu xa vừa về, vào nói với ông ta rằng: « Việc không xong rồi! » Ông ta đứng ngay dậy trừng mắt lên nhìn thằng vào thằng-dây-tớ mà hỏi rằng: « Nó nói sao? »

— Nó câu-chấp lắm, nó bảo chết nó cũng không kỹ.

— Sao mày không bảo nó, nếu không nghe thì chết ngay.

— Tôi bảo nó, nó bảo chết thì chết.

— Vậy mày đã trối nó lại bỏ xuống hầm chữa?

— Có, tôi đã trối hết cả chân tay lại, mồm nó tôi cũng lấy bóng nhét lại rồi, không lo.

— Để tao lại tao bảo nó, nếu nó không nghe, tao giết ngay, không rồi hơi đâu mà lòi-thối với nó mãi nữa.

Nói xong Ngõa-xích khoác áo ra đi, thằng dây-tớ cũng đi theo, tôi thấy tình-hình thế, buồn-bã quá chừng, nghĩ

không biết mình tìm phương-kế gì mà khám-phá ra cái tâm-lý của họ được, lại phải nhập vào vai thằng dây-tớ theo đi xem ra sao, đi đường tới hết sức nhặn lỏi, không nhớ họ lại đem xác vào nhà xác, sáng mai sẽ không biết lối thì khờ! Thấy thầy trò Ngõa-xích đi về phía đông, trước còn đi qua một dãy phố rất là náo-nhiệt phồn-hoa, sau lại vào một cái kềm nhỏ quay trở ra một quãng đồng không mòng quạnh, mà tớ thầy đều đi bộ cả, chân thì đi giầy cao-su lên trên mặt cỏ, cứ êm như ru, đi ngót 10 dặm đến một cái sở nhà gạch vách nứa, trông rõ u-nhàn, Ngõa-xích đẩy cửa vào thì chó sủa ầm lên, thằng dây-tớ giờ tay de chó, thì nó ngoe-ngoẩy đuôi chạy vào ngay, vào nhà rồi thì thằng dây-tớ đóng cửa lại, Ngõa-xích lại vào trong một cái buồng xắn đèn điện sáng choang lên, rồi thấy thằng dây-tớ cũng theo vào. Anh ta quay lại bảo rằng: « Việc không nên để chậm, tao vào hầm đây, mày phải ở cửa này canh, vạn-nhất có xảy ra sự gì chẳng. Nếu không thấy tao gọi thì không được vào. » Nói xong thấy anh ta lấy chân dậm xuống tấm ván mặt đất, tấm ván tự-nhiên mở ra, thì anh ta chui vào, tôi vội-vàng bỏ thằng dây-tớ lại, rồi theo anh ta vào nằm, trông tối mù tối mịt, mà anh ta cứ rón-rén đi dần vào, đi ngoắt-ngoa ngoắt-ngoéo hỏn năm vòng mới đến hầm. Góc hầm thấy có tiếng người kêu rên-rĩ, tôi nhìn kỹ thấy một người tay chân trối hết ngồi rờ rờ góc. Ôi, ai thế? Sao mà Ngõa-xích lại ngược-dãi một cách như thế? Tôi uất quá không biết làm sao, đành im vậy để xem ra sao; còn người kia thấy Ngõa-xích vào, thì ngẩng đầu lên như có ý kêu xin anh ta tha cho, anh ta thì móc tai lấy quả dấm ra dúi vào đầu người kia mà bảo rằng: « Nếu mày kêu lên thì ông đập cái này vào óc mày. » Xong anh ta mới kéo bông ở trong nồm người kia

ra, người kia nói rằng : « Tao vừa phát-minh ra cái đèn không-trung tâm-dịch kia, mây đã mượn đồ-bản của tao, rồi tìm kẻ chiếm lấy, giờ mây lại làm cực tao đến thế này, thì sao cho đáng, mây không sợ tội trời à ? »

— Nay thằng Khắc-lan hừ kia, mây dùng mơ-màng nữa. Tao đã cho đây-tờ ta đến bảo mây hết đường hơn lẽ thiệt rồi, mây nghe lời tao thì tao tha cho mây ra, bằng không thì tao sẽ chôn mây ở hầm này.

— Đồ chó, mây dám giết ta à ? Ta đâu chết ta cũng không theo lời mây.

— Mây ngu lắm, mây tưởng việc này tất phải chờ mây có bằng lòng thì mới thực hành được, không thì mây làm bại-lộ ra có phải không ? Mây làm chứ, đèn tao đã làm được lâu rồi, sáng mai là tao treo đồ thí-nghiệm cho mà coi, các báo đã đăng cả rồi, cái tên Ngõa-xích này đã lừng - lẫy khắp hoàn-cầu rồi, mây chỉ ngồi ró trong góc này mà chờ ta công-thành danh-toại đó thôi.

Người kia nghe đến đây tru lên vừa khóc vừa nói rằng : — Chó, tao phát-minh ra cái đèn này, thực là mất hết tâm - huyết mới xé ra được, bây giờ mây lại đánh lừa lấy đồ-bản của tao, theo đó mà làm, để mà lấy tiếng à ? Thôi tao đánh chết cho xong.

Nói rồi lại khóc rất là thảm-thiết. Ngõa-xích nói : — Nếu mây có khôn thì trước kia mây dùng đem đến cho tao xem, giờ đã đem đến lọt vào tay tao, thì có lẽ nào lại còn mang chấu về Hợp-phố được nữa ?

— Đồ chó, mây đem xe ngựa lại đón tao, mời tao đến cùng mây thưởng-thực cái đồ ấy, để tìm cách thực-hành cho có giá-trị, chứ tao có ngờ đâu đến đây lại bị mây làm hại, đồ chó, tao thì ăn thiệt mây.

— Mây nên nghĩ trước nghĩ sau cho kỹ, nếu mây nghe lời tao, tao chỉ vậy

tay một cái là mây được tự-do ngay, không thì mây chết, nên nghĩ đây

— Tao đành chết thôi, chung-thân tinh-lực của tao ở đây cả, giờ nếu tao ký vào một chữ, thì tao còn mong gì ? Chao ôi, tao phí bao nhiêu tâm-huyết mới nghĩ ra được, nay lại để làm sự-nghiệp cho mây thì gan ruột nào mà chẳng đau, chẳng thà tao chết quách cho xong!

— Nay tao đây là một người nhân-tử bác-ái, không nỡ giết mây, hãy hạn cho mây 4 giờ nữa suy-nghĩ sao cho xong đi thì nghĩ, nếu sáng mai tao lại mà không được như lời tao thì óc mây tan.

Ngõa-xích nói đến đây bỏ quả dấm xuống mà đi, còn người kia nước mắt cứ giở xuống như mưa, tay chân run lập-cập, kêu lên rằng : « Chao ôi ! ta phát-minh ra cái vật này thì ta tưởng ta được hưởng một cái hạnh-phúc vô-cùng ở đời, mà giờ đến thế thì thôi ! ... »

Hóa-thân tôi lúc bấy giờ nghe rõ câu truyện uất quá, các thần-kinh chấn-động lạ thường, giờ tôi mới biết cái thám-dịch-đăng kia chính là người này phát-minh ra, mà Ngõa-xích tìm kẻ dụ nó đánh lừa lấy đồ-bản để theo đây mà chế-tạo ra, rồi lại bắt nó mà giam vào hầm này, may mà thí-nghiệm thành hiệu được thì cái tên Ngõa-xích kia nghìn năm thơm ngát, chứ còn ai biết được đến chính người phá-minh ra cái đèn ấy giờ đương đành chịu chết ở trong cái hầm tối-tăm kia không ? Chao ôi ! tự xưa đến nay, những hạng vĩ-nhân thực-sĩ vẫn có đủ mọi cách khôn khéo, giết người lấy tiếng để cũng không ít, anh Khắc-lao-hừ này khổ thật, nửa đời kinh-doanh, một phút là xong.

*Thương anh lưỡng những đau lòng,
Vi anh quyết gỡ ra vòng hiểm sâu.*

Nay thằng Ngõa-xích kia, cái lòng giàu-ác của mây không sao sá được,

mày tưởng mày làm việc kín đáo không ai biết được, hôm nay thì tao suốt hết được cả mục-dịch của mày rồi, thật trời dầy mày cho nên mới sai ta lại bắt mày đây.

Tôi nghĩ đến đây mới vội-vàng đuổi hóa-thân ra khỏi hầm mà trở về nhà trọ, vào buồng nhập vào xác ngay, bỏ dây khoác áo chạy sang buồng Triệt-hồng, thì Triệt-hồng hãy còn ngủ, hẳn nghe thấy tôi động, mới hoảng-hốt bỏ dậy.

Tôi lại gần mà bảo hẳn rằng : — Nay có đứ bắt người ta giam vào trong hầm định giết.

Triệt-hồng hỏi : — Ở đâu ?

— Ở quãng đồng kia, cách đây độ 10 dặm.

— Làm sao anh biết ?

— Chính tôi mục-kích thấy rõ-ràng, tôi không nói dối đâu.

— Anh ngủ ở giường kia mà anh trông thấy việc ở ngoài 10 dặm à ?

— Không, thực tôi trông thấy đấy mà. À quên, thần-kinh tôi trông thấy kia.

— Thần-kinh anh thấy thì khéo anh chiêm-bao mất.

— Chết nỗi, anh này mới lạ chứ, anh đã biết tôi là hạng người gì mà anh bảo tôi chiêm-bao.

— Anh là người Ý chứ người gì.

— Phải chính người Ý, người Ý đây, vậy cách đây mấy hôm anh có xem báo ở Bá-lâm không ?

— Có, tôi có xem.

— Thế anh có thấy nói việc một nhà điện-học dắt hồn đi chơi không ?

— Có, nhưng việc ấy tôi thực không tin.

— Ấy cái người mà người ta gọi là nhà điện-học ấy tức là tôi đây, tôi thường dắt hồn đi chơi đây, hôm nay hẳn tôi đi trông thấy cái việc mưu-sát ấy nên mới rủ anh đi xét.

— Thế à ! thật à ? Vậy đề tôi báo cảnh-sát đã.

— Chết, việc cần lắm, lại còn đề anh đi báo cảnh-sát thì chậm quá.

— Chỉ độ 5 phút thôi.

Triệt-hồng vội-vàng gọi điện - thoại báo sở cảnh-sát,

Trong 5 phút ấy, tôi đem những việc tôi thấy kể qua cho Triệt-hồng nghe một lượt, rồi anh ta thu-xếp các hành-trang, lại cầm một cái quả dấm và một con dao rồi đi.

Tôi cũng mang đi một cái quả dấm, đương sắp đi thì sở cảnh-sát phái hai người đến. Tôi lại giục Triệt-hồng đi, tôi thì dẫn đường đi trước, còn Triệt-hồng và hai người cảnh-sát theo sau, đi đường tôi chỉ sợ đi chậm không kịp thì Khắc-lao-hưu ở trong hầm bị giết mất rồi, chỉ những tức-tối hai cái chân mình không được khỏe, thế nhưng chỉ đi một thời thì đến cái trại của Ngõa - xích ngay, tôi bảo Triệt - hồng, cứ phá cửa vào thôi, cửa không kỹ đâu. » Triệt-hồng lấy dao cắt thì cửa mở toang ra. Tôi lại bảo hề thấy người là phải bắt trốn ngay, chớ để cho kêu lên, nhỡ tên thủ-phạm nó biết. Triệt-hồng bảo được, bấy giờ tôi mới dẫn các người vào, mỗi người tay cầm một cái quả dấm để giữ mình, vào tới nơi, thấy thẳng dây-lò nó còn đứng canh ở bên cửa, tôi mới chạy vội lại sau lưng lấy mồm nó, nhưng sức nó khỏe quá, quay lại đánh tôi, tôi yếu sức không sao chống lại được, may sao lúc bấy giờ có người cảnh-sát chạy lại giúp, trời nó lại được, rồi vit lấy miệng nó đặt xuống đám cỏ, để một người cảnh-sát ngồi coi. Xong lại vào nhà thì chẳng thấy Ngõa-xích đâu nữa, tôi mới dẫn các người vào hầm thì thấy Ngõa-xích đương cầm quả dấm bách Khắc-lao-hưu phải theo lời hẳn, chúng tôi đi rất êm, nhưng ở trong hầm tiếng không

lân ra ngoài được, nên Ngõa-xích nghe thấy, quay quả dẫm lại chực đánh tôi, tôi nhảy vội về trước được, tay hấn quay súng bắn tôi thì đạn lạc, tôi mới gỡ thủ-quyền của tôi gạt hấn trở lại, tùm ngay ngực hấn ngã lăn xuống đất, Triệt-hồng chạy lại trối ngay rồi giải về sở cảnh-sát.

Ấy cái cách gian-dối của Ngõa-xích tự dấy rõ hết, còn Khắc-lao-hư lại cứ đem cái tên của Ngõa-xích chế-tạo ra thí-nghiệm ở Thánh-bí-đắc-bảo. Việc xong tôi rất hối-hận là tôi hay sinh-sự. Các nhà báo lại đưa thiệp đến xin vào tiếp tôi vô-số, nhưng tôi bỏ về Mạc-tư-khoa ngay, định để xem cái chân-tướng của Hư-vô-dăng ra sao. Đến nơi vào hàng cơm trọ, Song cũng chả có sự gì cả, chỉ muốn xét cái nội-dung của Hư - vô - dăng mà chả nghĩ ra được thuật gì nữa, vì họ cử-động kín-đáo lắm, cảnh-sát cũng vẫn định bắt mà không sao được. Tôi mới đến còn như chim chích vào rừng, mù-mù mịt-mịt cả, chỉ đem hóa-thần đi chơi phiếm thôi. Vả mình nào có tài đặc-biệt gì nữa đâu, xả thuật ấy ra thì cũng không còn thuật gì nữa. Mà lại-xét cái chân-tướng của đảng Hư-vô thì cứ phải một hai hôm mà được đâu. Xác thì ở hàng cơm mà hồn đi chơi, mà qui-ký cũng chưa định được, việc trước còn ghê trong lòng vẫn run sợ, nghĩ muốn xét một cái xã-hội bí-mật thì trước hết phải tìm một chỗ đất bí-mật để mà ẩn cái thân bí-mật của mình đã. Muốn đi suốt ngày để tìm chỗ yên thân, nam bắc đông-tây tùy ý muốn đi đâu thì đi, quả nửa tháng chả nên việc gì cả.

Một hôm tôi đi rất xa thấy một quả núi, trên núi có độ ba bốn noc nhà, tôi mới trèo lên đến lưng chừng thì cỏ cây rậm-rạp, mới ngồi xuống hòn đá để nghỉ, rồi nhặt sỏi ném chơi, chợt nghe thấy có tiếng leng-keng, lại ném hòn sỏi nữa thì giắt vào trong đồng cỏ mát, tìm cũng chả thấy, bấy giờ mới bới hết

cỏ ra tìm thấy một cái đồng, trong đồng vừa nằm được một người, tôi mừng quá, mừng là mừng đã tìm được chỗ giấu xác rồi, mới vào nằm lên ra đó, lại đem cỏ lấp cửa đồng, rồi duỗi hóa-thần ra. Hòa-thần ra khỏi cửa đồng lên thẳng đỉnh núi trông ra bốn phương, mây trắng một màu, non xanh khói biếc, biết đâu mà nhìn, chợt thấy có tiếng vỗ tay, quay lại thấy một người dương ở lưng-chừng núi dương vô, lại thấy một người ở đồng cỏ bên đường nhảy ra dẫn người vô tay kia đi, tôi định theo họ họ xem sao, thì thấy hai người đi vào một cái kẽm núi, rồi đi quanh xuống, đi độ 20 bước trông thấy sáng choang, lại đến một cái hầm trông nguy-nga rục-rỡ như cung-diện nhà vua vậy. Hai người mới lấy tay đẩy cửa, cửa mở ra, trông thấy có độ 30 người ngồi im tâm-tấp, chung quanh cũng lặng ngắt như tờ, nom trong nhà thì trần-thiết như một chỗ hội-sở vậy, mà nghiêm-ngặt để không dấu bằng. Hai người kia đến rồi, lại thấy độ 30 người nữa đến, sau thấy có một người đứng lên bảo rằng: « Kia ông hội-trưởng đã đến! » Trông ra thấy một người vào, khăn che kín mặt, vào xong nhảy lên chỗ cao nhất ngồi, tôi thấy cái cảnh-tượng ấy thì trong lòng nghĩ ngay ra rằng đây chắc hẳn là một chỗ hội-sở bí-mật của đảng Hư-vô rồi, song không biết cái ông hội-trưởng này là người thế nào mà lại lấy khăn che mặt giấu chân-tướng đi không cho người ta xem là cơ gì, tôi mới nhập hóa thân vào trong cái khăn của ông ta thì nom ông ta độ 30 tuổi trở lại, mặt-mũi sáng sủa đẹp-đẽ như một người mỹ-nhân vậy. Lúc ấy hóa-thần tôi đi lại ở mặt ông ta, bất đồ chạm phải lỗ mũi ông ta, ông ta hắt-hơi lên, hắt-hơi mạnh quá, vàng cả hóa thân ra ngoài, buồn cười quá! Rồi thấy ông ta đứng dậy bảo các người rằng: « Các ông ơi, hôm nay tôi nhận được tờ bá-cáo của b) điều-tra bảo-

chính-phủ đã rõ được tên mấy người ở trong đảng ta, là Bại-tur, Khả-lich, Ái-đặc-khắc và Can-ân. Vậy bốn ông nên giữ-gìn, hôm nay ta họp kỳ hội-nghị này cốt là mật-trù cái cách đối-phó nên báo trước bốn ông, cho bốn ông đề-phòng, song cứ như ý tôi nghĩ thì bốn ông chỉ nên ở trong thành này thôi, không nên đi rong làm gì. Nghe nói chính-phủ đã mật sai cảnh-sát đón ở ngoài thành, hễ các ông ra là họ bắt đấy. * Bấy giờ thấy một ông hội-viên, đứng lên bàn rằng : « Vậy đề cất người đi ám-sát mới được. » Ông hội-trưởng gạt đi nói rằng : « Không nên, sự đương bức-thiết, nên im-ắng lại đề mà dò, bây giờ mà các ông bạo-dộng thì gãi ngay phải chỗ ngứa của họ, nguy ngay, không nên. » Xong bàn định đến các việc báo-báo cho các chi-bộ, hồi lâu mới tan, ông hội-trưởng thì ra sau rồi, tôi theo ông ta đi thì thấy đến một phố kia rất là náo-nhiệt, rồi ông ta bỏ cái khăn che mặt ra, lên xe ngựa về thẳng sở cảnh-sát. Tôi lấy làm lạ quá, nghĩ thầm rằng : « Quái, sở cảnh-sát hiện đương đi nã bọn Hư-vô-đảng mà nay ông hội-trưởng đảng ấy lại dám đương-dội mà đến thì có lạ không ? » Ông ta đến cửa thì người cảnh-sát canh cửa đón vào trong một cái nhà kín, gài cửa lại rồi ông hội-trưởng ấy lấy tay bấm cái chuông ở vách, thì cửa trong mở ra, thấy ông đội cảnh-sát ra, trông ăn mặc rất là oai-vệ, khiến người ta nhác trông cũng biết được là ông đội. Ông đội hỏi ông hội-trưởng rằng : — Việc ta mưu thế nào có xong không ?

— Xong. Bại-tur. Can-ân, Khả-lich, Ái-đặc-cách bốn người ấy tôi đã dẫn cả, khiến họ không thể ngờ được. Tôi lại dẫn không nên ra ngoài thành đề cho dễ bắt.

Người đội đứng dậy nói. — Đa-tạ tâm lòng quý báu của ông, sáng mai tôi sẽ đến đề ông dẫn rõ tôi, xem bốn người ở đâu mới được.

— Việc ấy không khó, thế nhưng mà xong rồi thì ông định thù-báo tôi thế nào ?

— Việc này thực là chính-phủ bách tôi, nếu không xong thì tôi sẽ phải cách chức, cho nên phải nhờ ông giúp đỡ, nếu xong xin tặng hai nghìn lạng.

— Thực là tôi kính-trọng ông quá, cho nên mới đem tâm-sự mà bộc-bạch cho ông biết, chứ việc này mà lỡ ra người đảng tôi họ biết, thì đầu tôi sẽ phải lia cổ ngay, số ấy thực không dám nhận. Chả biết còn ý của Mật-tur-ái-khắc thế nào ?

— À, việc ấy à ! cũng được. Đề cũng như con tôi, đầu dám ngại, nhưng chỉ sợ ông là một ông hội-trưởng trong đảng Hư-vô, mà đi lấy con gái một người đội cảnh-sát, chả biết hội-viên họ có khỏi ngờ không ?

— Cái đó thì dễ, tôi đã nghĩ sâu lời nói rồi: tôi bảo họ thế này thì được; tôi lấy cô Ái-khắc, là cốt đề thám-thính tin-tức trong sở cảnh-sát thì hội chúng tất phải vui lòng mà tán-thành cho, không ngờ tôi vào đầu được nữa.

— Vậy thì chọn ngày cưới đi, thế nhưng mà anh phải cho tôi biết tất cả danh-sách các người trong đảng anh thì tôi mới bằng lòng.

— Bất sao kịp, đầu ông phỏng có giữ nổi không ? Như thế chẳng thà cứ bắt mấy người cho tác-trách có phải hay không ? Trước nữa ông cũng có thể bảo-toàn được lộc-vị của ông, tôi cũng có thể tránh khỏi được cái tiếng công rần cần gà nhà, như thế có phải công tư vẹn cả hai bề không ?

Nói xong thấy lấy một quyển sách đưa cho người đội cảnh-sát,

Ồ ! cái quyển sách này có lẽ là cái thôi-mệnh-phù của bốn người kia rồi. Lúc trước tôi cho cái Hư-vô đảng này đầu đại-thần-thành cũng không xâm-phạm đến được, chứ tôi có ngờ đầu cái xã-hội bí-mật của họ bây giờ lại bị anh hội-trưởng cùng với anh đội cảnh

sát kia mặt-muru với nhau mà bắt người đồng-dã, thế mới rõ là anh hội-trưởng kia muốn được vợ đẹp mà đem bốn người đồng-dã đi đổi, thôi bốn anh đi, các anh chết oan rồi! Nói đến đây thì hoa-thần tôi thản-thức không yên, Dễ thường sức diện ở trong lòng tôi cảm-súc chẳng? Vội bỏ sở cảnh-sát mà về chỗ động giấu xác. Về thì thấy một con lang rất dữ đang gặm chân tôi, tôi sợ quá mới nhập hóa-thần vào xác, bỏ dây đuôi con lang đi, con lang bỏ chạy, cái chân tôi thì đau quá phải rón-rén bỏ xuống chân núi, thuê xe về hàng cơm, chân lại càng đau lắm. Hôm sau

phải miễn-cưỡng dây thuê xe ngựa về thẳng Xa-niêm, lúc đi đường đã gặp bốn cái xe tù, xiềng đeo lằng-kềng, cảnh-sát thì đi kèm hai bên. Thôi, bốn người này rành là cái vật trong tay của anh hội-trưởng hôm qua đây, tôi trông thấy rất là thương xót, nhưng biết làm sao bây giờ, đành chịu bỏ Xa-niêm rồi mua vé xe Ý mà về.

Về đến nhà thì hai anh đã bị chứng dịch-lệ chết rồi, buồn quá, nằm vật xuống giường, rồi mới đem những sự mắt thấy tai nghe của tôi mà chép thành sách này.

THIỆN-ĐÌNH dịch

VĂN - UYÊN

1. - Vịnh núi Thạch-dộng.

Cảnh xinh như vẽ lắm người yêu,
Thạch-dộng dăng làm khách dập-dầu;
Lững-dững khói mây trên đỉnh ập,
Liu-lo chim chóc dưới triền reo;
Chùa Tiên trong phật mùi hương nức,
Vả đá ngoài tuôn giọt nước nhiều;
Phải gặp Như-lai ta hỏi thử,
Tây-phương so-sánh khác bao nhiêu!

2. - Đưa bạn thiên-bồ Cà-mau,

Mãng tin thiên-bồ hạt Cà-mau,
Hai ngã chia-phối lắm nỗi sầu;
Đường hoạn đẽ dành xa mặt bạn,
Nhà lan chi xiết chạnh tình nhau;
Ngần-ngờ bề liễu lòng thêm bận,
Bệnh-rịnh đưa người ruột quặn đau;
Hồ-thỉ bốn phương thì phải vậy,
Đền bồi non nước dễ nài bao;

3. - Tiên bạn.

Nghề y quảng-chúng đáng khen tài,
Tiết bầy kim-bằng vội đổi thay;
Nhìn sống người đi trọng ủa lệ,

Trông theo tàu chạy khói xem mây;
Gió trăng Tiễn-thủy buồn xa bạn,
Non nước Đông-xuyên chực rước thầy;
Đường hoạn đôi-ta mai cách-trở,
Nhờ trời có thuở cũng xum-vầy;

4. - Phú dắc:

Tu dàu cho bằng tu nhà,
Thờ cha kính mẹ hơn là di tu.
Hiếu kính vẹn giữ ấy là đầu,
Ba tạng Như-Lai dễ sánh đầu;
Đừng tưởng từ-bi lòng khó-nhoc,
Toan lo đèn-đập nghĩa cao sâu;
Kính tin tam bảo chưa vai mảy,
Thuận thảo song-thần mới quý mầu;
Một kiếp sao cho thành chánh quả,
Tĩnh khan mình hãy gắng công âu;

5. - Tiên bạn thiên-bồ Tân-an.

Mãng tin sứ giục gác bành voi,
Hai ngã phân bầu đã ló môi;
Trên liệt kinh dâng chung rượu lại,
Bến tâu vịn tặng nhánh dương coi;
Nặng ơn quốc-thủ đây ghi dạ,

Vì chữ công danh bạn gỡ roi ;
Tiền biệt năm văn tình chữa cạn,
Hoạn-đồ cao bước lẹ đường thoi.

6. — Đưa chồng đi thi.

Bâng hồ truyền-rao tiếng gió lờ,
Ứng khoả đưa đó ráng làn-mờ;
Công-danh một hội chàng nóng-nả,
Phụng dưỡng hai thân thiếp liệu-lo ;
Rộng ngọc tay trống chưa toại mẩy,
Đại vàng lưng buộc mới xinh cho ;
Thang máy may được cao chân bước,
Dù võng xuê-xoan rỡ mặt trò.

7. — Trung-thu du hồ

Hiu-hắt gió, ngó rơi lác-dác,
Đêm thanh khiên-hừng mặt hồ đông ;
Một màu trắng rọi gương in bạc,
Muôn đạo vàng gieo nước vẽ bóng ;
Thắng-thưởng thuyền Tô trên ngọn
liều,

Ca-ngâm thơ Lý giữa dòng sông ;
Bên gành Du-Bá đàn lưu-thủy,
Nào ngờ tình-cờ gặp họ Chung.

8 — Thu-đạ

Cúc vàng ngoài giậu ngắm cười sưng,
Vàng nguyệt không-trung rọi bốn
phương ;
Muôn dặm mấy chòm mây lững-đững,
Trong veo một giải nước sóng Tương.

9. — Tân-xuân khai bút

(năm bình-thìn, 1916)

Át-mão đã sang đến bình-thìn,
Vợ chồng con-cái được khương-ninh ;
Pháo tre một tiếng trừ năm cũ,
Nhà dũ, người no hưởng thái-bình.

10 — Tiên hạn sang Đại-Pháp

Trong bụng lương-phương chất chứa
đầy,
Loan đên nợ nước quyết sang Tây ;
Cơm tình bằng hữu khôn nâng chén,
Vì chữ thân danh phải giũc tay ;
Pháp-địa cứu người đua gặng sức,
Phương-thành nhớ bạn gương lẫm
khuây ;

đôi ta đường hoạn nay tuy cách,
Ngày khác thành công trở lại đây.

11 — Thưởng nguyệt thu

Núi Tô bóng rọi giống hình voi,
Thưởng hừng trăng thu đã phải mời ;
Ngoài giậu cười sưng chùm cúc nở,
Bên tường đồ lá cụm ngô còi ;
Bơi thuyền Tô-tử gương còn lạc,
Giúp gậy Minh-hoàng tích hỡi roi ;
Rượu rót thì ngắm đều thích ý,
Cảnh xinh giá đáng mấy nghìn thoi.

12. — Ngày xuân khai-bút

(sinh-tị 1917)

Tric cụ rầy nghe pháo nổ vang,
Nguyễn cho nước trị với nhà an ;
Gió lan phát-phát mùi hương nước,
Mừng liệc tân-xuân rót chén tràn.

13 — Khuyển thiện

Ngay thảo khuyển ai giữ đạo thường,
Nôm-na góp-nhóp đặt nền chương ;
Làm lành trời trả cho vinh-hiền,
Chừa dũ mình mang lấy họa ương ;
Sách thánh răn đời đua đọc kỹ,
Kinh hiền truyền thế gắng xem tường ;
Ba giường năm mối gin cho ven,
Vững rạng thân-danh thẳng trước
[đường.

14 — Hoài hữu

(họa vãn của một ông bạn)

I

Quê-kịch năm văn gửi vãn yên,
Phân nhau lần tình đã nhiều niên ;
Thân-danh dốc lập nên xa cách,
Hoạn-lộ đương vui há dám phiền ;
Ơn mọn chẳng chỉ hằng nhắc-nhở,
Nghĩa xưa xin khá giữ y-nguyên ;
Cao xanh đầu phụ trang hiền-ngõ,
Có thuở đoàn-viên phủ ước nguyện.

II

Ước nguyện xum-hạp bữa hôm nay,
Công thụ anh em nhắc nhở hoài ;
Viếng bạn gương treo trăng ló mặt,

Tựa song lòng trạnh khách phán tay;
Niêm-phong cội nhận thắm tin đầy,
Đảo bước xem huê giải muộn này;
Tông bá dễ sỡn sương tuyết nhuốm,
Lòng như kim thạch chẳng chi lay.

15. — Tãng-ni xuất giới

Cửa bụt đương vui chữ sắc không,
Ngày xuân giục già vãi tìm chồng;
Kệ kinh cầu cũ lòng lơ-lãng,
Vàng đá duyên lành dạ ước trong;
Nam-hỏi khó chờ sen nở trắng,
Cà-sa thù đổi áo thù bông;
Khốt tình càng vương càng thêm bận,
Tìm vết kia ai cứ thối lỏng.

16. — Phú dặc:

Vi dù giải-kết đến điều,
Thì đem vàng đá mà liều với thân.
May rủi dù cho có đến điều,
Quyết đem vàng đá với thân liều;
Phong-trần ví bằng lem mình ngọc,
Sinh tử thù cam trọn dấu yêu;
Tương-ái hằng trông đôi lứa hợp,
Chung-tình đồng gánh một vai triều;
Nguyễn xưa đã nặng cùng non nước.
Nỡ để ai đau dạ chín chiều.

17. — Chiếu thuyền

Có lúc chớ đầy có lúc vơi,
Chiếu thuyền thông thả khắp phương
Kể ra bốn bề dù lui tới, [trời;
Người thích năm hồ mặc chớng bơi;
Lòng trải thênh-thang qua khúc cạn,
Gió xuân phới nhẹ lướt dòng khơi;
Đã nguyện từ thuở nên vai-vóc,
Theo nước hằng lo việc giúp đời.

18. — Vịnh Thúy-Vân

Nguyệt then hoa nường sắc Thúy-Vân,
Cùng Kim vẫn có nợ nần-nần;
Của tin mấy món gìn thêm chạnh,
Lời dặn đôi phen gắng gượng vàng;
Chị quyết bán mình tròn hiếu đạo,
Em đành thế chị đáp công ân;
Ấm no nghĩ tuổi người lưu-lạc,
Con tạo hờn chi khéo định phân.

19. — Hải-ân vân-vọng

Ven bờ bóng ác thoát về táy,
Ai vẽ ai thù cảnh vật này?
Chất-ngất non cao trời ngảnh mặt,
Mênh mông bề rộng nước nhồi mây;
Giò đưa cụm liễu cành cành múa,
Tiêu quảy rìng xuân gánh gánh đầy;
Thằng mục già đồng don dả bước,
Ghe toan tìm bến chóc tìm cây.

20. — Tự-thuật

Ném trái mùi cay đắng đã từng,
Thế tình ngẫm lại đứng-dùng-dùng;
Lợi danh hai nẻo lòng đây ngăn,
Chọn cánh thanh-nhân dưỡng tâm thân.

21. — Gia-huấn

(Năm binh-dần 1926)

Đã sinh trên cõi trần-gian,
Phải toan trả nợ trần-hoàn cho xong.
Mựa đừng tập tành buống-lung;
Giữ-gìn nhân, nghĩa, hiếu, trung vẹn
Việc nhà con khá lo toan, [toàn.
Ở cùng bầu-bạn xóm làng đừng kiêu.
Nếu như được trọn mấy điều,
Sống thơm danh-giá, thác nhiều người
thương.

Cha đây chẳng lọt bốn tường,
Khuyên con chớ lạc bước đường như
Sợ con hư phôi tổ ra, [cha.
Trẻ thơ chớ khá ngỡ là rằng chơi.
Nếu mà gặp lúc thanh thời,
Ngẫm suy cho cạn mấy lời răn khuyên.
Chữ rằng trời đất chẳng riêng,
Chừa lành ắt được hưởng liền phúc
Ai mà tích những ác-tâm, [trăm.
Chạy đâu cho khỏi họa thắm theo rày.
Nóm-na vẫn-tắt tổ bày,
Ba giường năm mỗi gái trai giữ-gìn.

22. — Đối khúc vợ

(Năm đinh-mão, 1927)

Rút mối ái-ân, âm-cảnh nường dành chi
[vội bước,
Giữ niềm chung-thủy, dương-trần anh
[chịu lưỡng đau lòng.

II

Cũng muốn sống lâu, nghìn dặm vì em
[lời Biền Thước ;
Nào dè số mạng, trăm năm khiến mở
[học Trang-Sinh.

23. - Khóc vợ

Bên rèm bóng nguyệt tà-tà,
Ngỡ rằng hồn bậu về mà thăm anh.
Nhìn xem sau trước vắng tanh,

Xôn-xao tắc dạ năm canh tựa báo,
Bệnh em nghèo-ngặt biết sao !
Trường-sinh cung nguyệt dễ nào tìm ra,
Gượng khuấy mượn vận năm ba,
Càng ngắm càng ngắm, châu sa vẫn dài.
Trời làm chi tệ hỡi trời !
Giữa đường đứt mối rã-rời ái-án.
Làm đây lưỡng những bàng-khuàng!

THIỆN-TRƯỜNG (Hà-tiên)

THỜ'I-ĐÀM

Việc thế-giới

Tình-hình chính-trị Âu-châu.—
Việc Âu-châu xa-xôi phiền-phức, muốn
thuật lại cho tường thì mỗi việc phải
kể rõ đầu-đuôi lai-lịch, người đọc mới
có thể lý-hội được. Bởi thế nên mục
Thời-dàm hằng tháng không thường
nói đến, vì không thể nói cho khắp và
cho tường được; trừ khi nào có việc
gì to-lát xảy ra, mới thuật lại đại-khái
mà thôi. Không như việc Tàu có cận-
thiết với ta hơn, nên phải biết cho
tường-lặn.

Gần đây ở Âu-châu có mấy việc
quan-trọng, cần phải thuật lại qua:
việc đổi Nội-các nước Anh và nước
Pháp, và việc họp hội-ngại ở La Haye
để xét về vấn-đề bồi-thương của Đức
và vấn-đề nợ Đồng-minh.

Nước Anh xưa nay bao giờ cũng
vẫn có hai đảng lớn thay đổi nhau lên
cầm quyền: trước kia là đảng bảo-
thủ và đảng tự-do, gần đây thì là đảng
bảo-thủ và đảng lao-động, đảng tự-do
tuy vẫn còn nhưng không có thế-lực
nữa, chỉ làm một đảng đứng giữa, phụ
vào bên nào thì giúp cho bên đó mà

thôi. Từ tháng 10 năm 1924, Nội-các
MAC-DONALD của đảng lao-động bị
đổi thì Nội-các BALDWIN thuộc đảng
bảo-thủ lên cầm quyền mãi cho đến giờ.
Lúc đầu còn giữ cái thái-độ khoan-
dung, được quốc-dân tín-dụng; sau thấy
thế-lực đã vững-vàng, các đảng-viên
bảo-thủ thúc-gục thủ-tướng BALDWIN
theo một cái chính-sách chặt-chẽ hơn
khiến cho dần-dần thất nhân-tâm trong
nước. Đến kỳ tổng-tuyên-cử ngày 30
tháng 5 vừa rồi thì đảng bảo-thủ thất-
bại hẳn, mất đến 150 ghế ở Nghị-viên.
Theo lệ thường, đảng Lao-động lại lên
cầm quyền, lãnh-tự đảng ấy là ông
MAC-DONALD ra trở - chức Nội-các
mới. Sự thay đổi Nội-các này có ảnh-
hưởng gì đến tình-hình quốc-tế Âu-
châu không? Cừ như ý-kiến những
nhà trước-thuật đã thuộc chính-trị
nước Anh thì sự thay đổi ấy chỉ quan-
hệ đến việc nội-chính mà thôi, chứ
không có ảnh-hưởng gì to đến việc
ngoại-giao cả. Nước Anh xưa nay vẫn
có một cái chính-sách ngoại-giao nhất-
định: là hết sức củng-cố cho cái địa-vị

đặc-biệt của Đế-quốc Anh trong thế-giới, dù đảng nào lên cầm quyền cũng không thể sai cái chính-sách ấy được. Xem ngay như một việc này thì đủ biết: hồi năm 1924, đảng Lao-động lên cầm quyền Chính-phủ lần thứ nhất, người Ấn-độ tỏ lòng hi-vọng lắm, những mong rằng Chính-phủ mới sẽ khoan-dung với dân thuộc-địa hơn chính-phủ bảo-thủ trước; té ra không những không khoan-dung hơn chút nào, mà lại có ý chặt-chẽ hơn nữa, dường như muốn làm quá đi cho đảng bảo-thủ không thể trách được là phóng-khí mất quyền-lợi nước nhà vậy.

Nước Anh đổi Nội-các, nước Pháp mới đây cũng đổi Nội-các. Nhưng các chính-đảng ở Pháp không có phân-biệt rõ-ràng như ở Anh, nên nhiều khi là thay đổi ở cá nhân hơn là ở chính-kiến. Lần này thời cái tinh-cách « cá-nhân » ấy lại càng rõ-rệt lắm nữa, vì Nội-các đổi là chỉ đổi có một ông thủ-tướng mà thôi, các nhân-vật khác trong chính-phủ vẫn giữ y-nguyên cả. Ông POINCARÉ lui về, ông BRIAND là Ngoại-vụ-tổng-trưởng lên thay mà vẫn giữ bộ ngoại-vụ, thành ra không thay đổi gì cả, có nhà báo Tây đã nói rằng: « Nội-các mới này là Nội-các POINCARÉ không có POINCARÉ mà thôi. » — Nay sự thay đổi đó bởi duyên-cớ gì và có ý-nghĩa gì? Cứ công-nhiên thời ông thủ-tướng POINCARÉ từ-chức là vì bệnh; nhưng cứ thực-sự thời là vì cái thế-lực ở Nghị-viện gần đây đã bị yếu đi lắm rồi. Nhân cái dự-án bê-mạc Nghị-viện đem ra thảo-luận, phần đa-số bỏ về phân-đối, thế là Nội-các đổ tự bây giờ. Nhưng mà nguyên-nhân còn sâu-xa hơn. Ông POINCARÉ hồi ba năm về trước ra cầm quyền là vì tình-hình tái-chính trong nước đương khó-khăn. Ông thông-thạo về tái-chính, lại được lòng tin-dạng của các nhà tư-bản, nên các đảng phải chịu để cho ông ra mà thi cái tái-kinh-tế đó. Ông đã định được giá đồng

phật-lãng, chỉnh-dốn được tái-chính trong nước. Nhưng bấy lâu chuyên-chủ cả về phương-diện đó, các vấn-đề nội-chính ngoại-giao khác không thể cõ-cấp đến được, phó mặc cả cho các bộ hữu-tư tùy-nghĩ đối-phó, thành ra chính-sách của Nội-các không được nhất-tri. Lại các đảng đã phải tạm-thời nhượng-bộ cho ông, nay công-việc ông xong rồi, cũng nóng lòng muốn cho ông thoái đi để dành chỗ cho người khác. Nhân cái vấn-đề nợ Mĩ, bấy lâu nay giải-quyết chưa xong, lại đem ra thảo-luận ở Nghị-viện, đảng phân-đối thừa-cơ tỏ lòng bất-tín-nhiệm Nội-các, thế-lực Nội-các lại càng sút-kém đi. Giữa lúc ấy thời ông POINCARÉ vì phải diễn-thuyết hơn hai-mươi giờ đồng-hồ ở Nghị-viện đề yều-cầu cho Nghị-viện duyệt-y cái dự-án về nợ Mĩ mà mắc bệnh, cũng là một dịp tốt để cáo-thoái một cách êm-thắm.

Ông POINCARÉ về, ông BRIAND lên thay, vì các nhân-vật trong chính-giới nước Pháp, ngoài POINCARÉ duy có BRIAND là người lão luyện hơn cả. Nhưng BRIAND vẫn đã có chân Nội-các trước, bao lâu nay vẫn giữ bộ Ngoại-vụ, như thế thì có thay đổi gì? Lại cả tòa Nội-các cũ cũng vẫn giữ y-nguyên, là nghĩa thế nào? Là vì cái tinh-thế ngoại-giao đương cấp-bách, Hội-nghị La Haye sắp phải họp nay mai, Chính-phủ Pháp không thể giữa lúc ấy đổi phương-quyết-chăm được, nên cứ để như cũ, cho điều-định xong việc ngoài đi đã, rồi sau sẽ hay. Cho nên Nội-các BRIAND này cũng là Nội-các tạm-thời, bất-quá được từ giờ đến cuối năm là cùng, rồi thế nào cũng có thay đổi.

Nay tình-hình ngoại-giao có điều gì mà cần-cấp như thế? Và Hội-nghị La Haye là gì?

Có hai vấn-đề bồi-khoản Đức và trái-khoản Mĩ là cần-cấp hơn cả, và Hội-nghị La Haye chính là họp các nước chiến-tranh cũ để cõ bàn-bạc mà điều-

định cho xong các khoản đó, từ chiến-tranh chi-hậu đến giờ vẫn dùng-dàng mãi chưa giải-quyết được.

Nguyên về các bồi-khoản của Đức phải trả lại cho Đồng-minh vì việc chiến-tranh vừa rồi, thì năm trước đã có đặt một hội-đồng ủy-viên giám-định để định cái số Đức phải trả mỗi nước là bao nhiêu và trả trong bao nhiêu năm : chánh ủy - viên là nhà chính-trị nước Mĩ DAWES, cho nên cái chương - trình bồi - khoản của hội - đồng lập ra mà các nước đã công-nhận gọi tên là « chương-trình DAWES ». Chương-trình này đã thi-hành được mấy năm ; nhưng gần đây nước Đức kêu-nài là nặng-nề quá, không thể nào đương được, xin đặt một hội-ủy-viên khác chăm-chước mà giảm bớt đi cho. Các nước Đồng-minh cũng thuận như thế, họp một hội-đồng mới cử một nhà tài-chính Mĩ tên là YOUNG làm chủ. Hội-đồng này lại thảo một cái chương-trình gọi là « chương-trình YOUNG » định lại cái số bồi-khoản của Đức phải trả mỗi năm là bao nhiêu, vừa trả bằng tiền, vừa trả bằng đồ-vật. Chương-trình này phải đem ra cho các nước quan-hệ duyệt-y rồi mới thi-hành được. Nhưng vấn-đề bồi-khoản lại liên với một vấn-đề nữa, là vấn-đề trái-khoản Anh và Mĩ. Nguyên Pháp trong khi chiến-tranh có vay nợ của Anh và Mĩ những khoản lớn trên dưới một trăm ngàn triệu (100 milliards). Chính-phủ Pháp đã điều-định với hai nước ấy về cách trả nợ thế nào : với nước Anh thời đã ký hiệp-ước CAILLAUX-CHURCHILL (tên hai ông tài-chính tổng-trưởng hai nước), với nước Mĩ cũng ký hiệp-ước MELLON-BÉRANGER (tên tài-chính tổng-trưởng nước Mĩ và đặc-phái-ủy-viên nước Pháp) từ năm 1926. Hai hiệp-ước ấy phải đem ra Nghị-viện Pháp duyệt-y thì mới thi-hành được. Nhưng xem ra dư-luận nước Pháp không bằng lòng, cho rằng nợ là nợ

chiến-tranh chung, Đức có trả bồi-khoản cho Pháp thì Pháp mới trang được các khoản nợ của Anh và của Mĩ, không có lẽ bạn đồng-minh với nhau mà lại thẳng-thức nhau quá. Nhưng cái dư-luận đó, hai nước trái-chủ kia không chịu, kỹ trả nợ đến nơi, Chính-phủ Pháp không thể dùng-dàng được nữa, bắt-đắc-đĩ phải đem hai cái hiệp-ước trên kia ra cho Nghị-viện thảo-luận và cố gằn-câu cho duyệt-y. Cuộc thảo-luận này kịch-liệt vô-cùng, ông thủ-tướng POINCARÉ phải biến-thuật trong hai-mươi giờ đồng-hồ mới được Nghị-viện duyệt-y cho, mà số ưng-thuận cũng chỉ hơn số phản-đối được có ít về mà thôi. Vấn-đề trái-khoản đã giải-quyết rồi thời phải họp hội-nghị các nước chiến-tranh cũ để xét cái chương-trình YOUNG mà công-nhận cho thi-hành, vì Đức có trả bồi-khoản thì Pháp mới có tiền mà trả nợ Anh Mĩ được. Đó là mục-dịch Hội-nghị La Haye, hiện đương họp, chưa biết kết-quả thế nào. Chính thủ-tướng BRIAND thay mặt chính-phủ Pháp ở Hội-nghị.

Thời-cục nước Tàu. - Cuộc thống-nhất nước Tàu gần đây hình như đã liệm thành-công, không thấy có phát-sinh ra cuộc nội-loạn gì cả; mặt Quảng-tây phân-tranh đã dẹp yên, mặt Há-nam xung-đột đã giải-quyết, Phùng Ngọc-Tường hiện ở Tân-lư (Sơn-lây) không những không có vệ-đội, ngay những người theo hầu tá hữu cũng không có mang súng. Tỉnh Sơn-lây trật-tự rất yên-đn, ở Tân-lư đêm không đóng cửa. Ba tháng sau Phùng quyết xuất-dương.

Tướng Giô- Thạch khi dự lễ kỷ-niệm chu-niên của quốc-dân, báo-cáo cái vấn-đề tây-bắc, có nói rằng Phùng đối với Khổng Tường-Hy, Triệu Bái-Văn không nhận có thông-diện phản-kháng trung-ương, nói đó là phần-lử phản-động và phải cải-tổ dùng kế

mượn dao giết người, xin chính-phủ tra xét, vì vậy nên trung-ương bỏ cái lệnh thông-tập đi, một mặt cho Phòng cùng Diêm Tịch-Sơn bàn quyết cái phương-pháp biên khiển, xong sẽ cho Phòng xuất-dương. Hiện văn-đề tây-bắc đã hết thấy giải-quyết một cách hòa-bình xong cả.

Đầu tháng tám tây có cuộc hội-nghị binh-vụ họp ở Nam-kinh để xét việc tổ-chức lại quân-đội và thái-hồi binh-sĩ. Các khoản chính của chính-phủ xin hội-dồng xét là định số binh là 800.000 người, chia Trung-hoa làm năm hạt binh, đặt các công sở riêng để tìm việc cho các binh-sĩ thái-hồi, phát-hành một trái-khoản 22 triệu để chi vào việc tổ-chức quân-đội và thái-hồi binh-sĩ.

Cuộc hội-nghị binh-vụ đã kể-cửu việc tổ-chức lại quân-đội Trung-hoa, và bãi số lính không cần đến, bỏ về quyết-nghị rằng người Trung-hoa từ 18 đến 45 tuổi đều phải đầu-binh, về ban tài-ngũ và ban trừ-bị.

Có định tạm-thời miễn binh-dịch cho các ông giáo, cho học-sinh, và cho các viên chức. Con trưởng, người tàng-tật và người diên được trừ mãi mãi.

Hội biên-khiển đã thông-quá các án như sau này :

1° Số quân-phi cả nước mỗi tháng định là 1884 vạn đồng ;

2° Trong kỳ biên-khiển, số lương-bổng của các quan văn vũ giảm chỉ tám-thành ;

3° Sau khi bắt đầu thực-hành việc biên-khiển, tài-chính tuyệt đối thông-nhất về trung-ương, trong các địa-phương không kể là cơ-quan nào không được can-thiệp.

Hội biên-khiển đã làm lễ bế-mạc, Trưởng Giới-T hạch có đọc diên-thuyết và có lời tuyên-ngôn rất dài, khuyên các ủy-viên nghiêm giữ lời thề, theo căn-bản mà làm, kỳ cho thấu đến mục-đích.

Lộc Chung-Lân giữ trách-nhiệm việc biên-khiển tập đoàn quân thứ hai.

Trung Nga giao-thiệp. — Việc Trung Nga giao-thiệp ở đường Trung-Đông-thiết-lộ càng ngày càng thấy nguy-cấp, không biết có khởi xảy ra cuộc binh-tranh không ?

Chính-phủ quốc-dân Trung-hoa đã nhận được bức thư tối-hậu của chính-phủ Nga Xô-viết. Trong thư đại-ý nói việc dùng hay bãi các chức viên cao-cấp thuộc về thiết-lộ Trung-Đông, nên do hội trị-sự quyết-định, không thể lấy cái danh-nghĩa một viên đốc-biên mà làm được. Bản hiệp-định Phung-Nga năm 1924 đối với văn-đề ấy đã qui-định ; lần này viên đốc-biên Trung-hoa đuổi các chức-viên cao-cấp người Nga là không hợp phép. Chính-phủ Nga đối với Trung-hoa đã lừng phen tỏ ra cái lòng tốt, như bỏ quyền lãnh-sự-tài-phần và bãi khoản bồi-thường năm canh-tí, lại còn nhiều việc tranh-chấp đều dùng phương-pháp hòa-bình để giải-quyết, cho đến lần này Trung-quốc đối với Trung-Đông thiết-lộ, rõ-ràng là có cái tinh-chất khiêu-hấn, nhưng chính-phủ Nga cũng vẫn giữ cái thái-độ hòa-bình. Chính-phủ Trung-hoa chờ nên nghĩ làm, cho sự hòa-bình của Nga là nhược-điểm mà làm sự khinh nhon, vì vậy chính-phủ Nga phải nghiêm-trọng yêu-cầu ba điều sau này :

1° Quyền quản-lý Trung-Đông thiết-lộ phải hoàn cho người Nga ;

2° Khôi-phục những cơ-quan của người Nga đặt ở Trung-hoa ; phải tha hết các viên-chức Nga và phải cho phục-nghiệp ;

3° Chính-phủ Trung-hoa phải xin lỗi.

Hạn trong ba ngày phải trả lời. Cuối cùng lại đe rằng nên nghĩ đến và cự-luyệt những cái kết-quả không hay sẽ sinh ra ở sau những lời đề-nghị lần này.

Sau khi nhận được bức thư ấy, bộ ngoại-giao Nam-kinh đã trả lời ngay, đại-ý nói : Từ sau bản Trung Nga hiệp-định, chính-phủ Trung-hoa đem lòng

thành công dài, gần đây trong địa-hạt Trung-quốc thường phát-xuất những cơ-quan cộng-lạc và tuyên-truyền có tổ-chức của chính-phủ Nga Xô-viết đình phiến-động nhân-dân Trung-quốc, dễ phá-hoại Trung-quốc, nên Trung-quốc không được đừng phải dùng cái thái-độ thích-dáng. Lần này khám xét quân lãnh-sự Nga và thu-hồi đường Trung-đông thuần là phòng-chỉ nhiễu-loạn, không được đừng phải dùng cách xử-trí quyền-nghi như thế. Vì chính-phủ Trung-quốc thường tiếp được lời báo-cáo của Đông-tam-lĩnh rồi là các viên-chức Nga ở đường Trung-Đông đối với những điều hiệp-định năm 1924 đều chưa thực-hành và làm nhiều việc trái phép, không sao kể xiết; tệ nữa là các viên-chức Nga lại lấy ngay cái cơ-quan đường sắt ấy làm những sự tuyên-truyền trái với bản hiệp-định ấy, vì thế nên Đông-tam-lĩnh phải có sự thoả-trí như thế, như vậy thì lỗi không ở chính-phủ Trung-quốc.

Chính-phủ Nga đã phát tờ thông-diệp đoạn-tuyệt tình giao-hiểu với Trung-hoa, đại-ý như sau này :

Vì bức thư trả lời của chính-phủ Trung-hoa làm cho những thủ-đoạn của nước Nga muốn dùng phương-pháp hòa-bình để giải-quyết hết thảy các việc phân-tranh và xung-đột về đường sắt Trung-Đông đều tuyệt-vọng cả. Chính-phủ Nga bất-dắc-dĩ phải dùng những cái thủ-đoạn sau này, chính-phủ Trung-hoa phải chịu cả trách-nhiệm :

1° Chính-phủ Nga lập-lức triệu các đại-biên ngoại-giao lao-nông, các viên trong các tòa lãnh-sự và các đại-biên thông-thương về nước;

2° Triệu các chức-viên lao-nông toàn-lộ đường Trung-Đông về nước;

3° Đình-chỉ sự liên-lạc về đường sắt trong khoảng hai nước Trung Nga ;

4° Hạ lệnh cho các đại-biên Trung-hoa và các viên-chức trong các tòa lãnh-sự phải lập-lức ra khỏi cõi.

Cùng thời chính-phủ Nga lại tuyên-ngôn giữ hết thảy các quyền-lợi của liên-bang lao-nông theo như hai bản hiệp-định Trung-Nga và Phung-Nga trong năm 1924.

Chính-phủ Quốc-dân Trung-hoa sau khi đã tiếp được thông-diệp tuyệt-giao của Nga, liền mở cuộc hội-nghi khẩn-cấp, cho đó là nước Nga chỉ nói hão để dọa nạt, quyết bỏ đi không trả lời, một mặt triệu các quan ngoại-giao ở nước Nga về, cùng nước Nga đoạn-tuyệt tình bang-giao, cùng thời điện cho Trương Học-Lương mật bảo lấy cái cơ-nghi phòng-bị biên-cảnh. Còn như việc nước Nga cắt đứt đường giao thông Âu Á, sẽ tuyên-bố cho liệt-cường biết, một mặt sẽ thông-cáo cho các hữu-bang quốc-tế về những sự của Nga đã làm như sau này :

1° Cái ám-mưu của Nga tuyên-truyền chủ-nghĩa cộng-sản ở Viễn-đông và cái thực-sự phá-hoại việc tổ-chức chính-trị Trung-hoa ;

2° Nước Nga cắt đứt đường sắt Trung-Đông làm ngăn việc giao-thông của thế-giới ;

3° Hai nước Trung Nga cùng là nước có ký vào điều-uớc bãi-trừ chiến-sự nay nước Nga chỉ một hai lần đưa thư, đã vội dùng cái thủ-đoạn lúc chiến-tranh, nếu vì thế mà có xảy ra sự không may cho hai nước, thì nước Nga phải chịu trách-nhiệm.

Chính-phủ Đức đã bằng lòng thay chính-phủ Trung-hoa trông nom việc Hoa-kiều ở nước Nga, và thay chính-phủ Nga trông nom việc Nga-kiều ở Trung-hoa.

Chính-phủ Trung-hoa có phát-biên lời tuyên-ngôn với liệt-cường như sau này :

Gậy dấy xít ra người Nga lợi-dụng đường sắt Trung-Đông để làm cái lợi-khí tuyên-truyền chủ-nghĩa cộng-sản của họ, các văn-kiến bắt được trong quán lãnh-sự Nga ở Cáp-nhĩ-lân lại chứng rõ được cái mưu quỷ-quyết của người Nga ở Mãn-châu, để kêu gọi nên việc nội-loan ở Trung-quốc lấy làm sướng. Xét ra trong đồng văn-kiến chứa ở quán lãnh-sự Nga đã phát-giác có nhiều cơ-mưu bí-mật hại chính-phủ Trung-hoa, như ở Giang-ninh và Mãn-châu cùng các nơi khác có tờ-chức ra các đoàn ám-sát và cơ-quan bí-mật, chính-phủ Trung-hoa vì kể tự-vệ, cho nên bắt-đắc-di phải làm như thế, nhưng tất hết sức tránh khỏi những việc làm nguy-hiểm có hại cho cuộc hòa-bình của thế-giới.

Chính-phủ Quốc-dân quyết cứ giữ cái thái-độ hòa-bình đối với nước Nga bấy lâu, trước sau không đổi. Đối với sự hành-động về quân-sự của nước Nga, sẽ dùng cái thủ-đoạn tự-vệ, tuyệt không tự mình sinh sự trước, nếu nước Nga không sợ làm trái điều-ước phi-chiến, cam làm những thủ-đoạn phá-hoại cuộc hòa-bình của thế-giới, thì chính-phủ quốc-dân sẽ theo như các điều 12, 16, 17 trong công-ước liên-minh định ở Paris ngày 14 tháng 2 năm 1919 đem cái vấn-đề nước Nga giao cho hội-đồng trị-sự Hội-Vạn-quốc công-đoán hay tra xét, xin các nước liên-minh tuyên-bổ tội-trang của nước Nga, đoán-tuyệt sự quan-hệ về thương-nghiệp và tài-chính, cấm-tuyệt sự giao-tế của quốc-dân, nếu nước Nga lấy cớ là chưa dự vào hội Vạn-quốc, thì lập-tức xin với các nước liên-minh theo như điều 17 trong minh-ước đã qui-định.

Bộ ngoại-giao có đem ra mười ba tấm ảnh chụp những văn - kiến của nước Nga bắt được ở quán lãnh-sự Nga tại Cáp - nhĩ - lân là những cái chứng-cớ nước Nga quấy rối Trung-

hoa bày ra cho công-chúng xem. Các viên kỹ-giả các báo Tây nghe tin, đều đến xem và mượn để in hình lên các báo.

Một vị công-sứ có nói chuyện về việc Trung-Đông rằng Trung-quốc nhân các người Nga ở chỗ nào cũng cứ việc tuyên - truyền xích - khóa, cho nên quả-quyết thu-hồi, các nước đều nhân làm thích-đáng, theo như bản hiệp-định đường sắt Trung Nga, việc ấy chỉ do hai nước Trung Nga giải-quyết, các nước khác không cần phải hỏi đến. Hiện nước Nga đã đưa tờ thông-diệp, sứ-đoàn không lấy làm chú - ý, vì nước Nga mới bị chiết-lỏa với nước Thổ-nhĩ-kỳ, đối với Trung-hoa không có cái năng-lực tác-chiến nữa. Nước Nga chỉ có cái kế-hoạch cắt đứt đường giao-thông Âu Á là cùng.

Một quan ngoại-giao Trung-hoa vừa rời ở Moscou trở về Nam-kinh có nói rằng đại-cục trong nước Nga ngày càng nguy-cấp, nhân-dập oán giận chủ-nghĩa cộng-sản rất sâu, không lúc nào là họ không nghĩ đến việc đánh đổ chính-phủ, kiệt toàn-lực để ngăn nội-loan còn lo chưa rồi, không có sức thừa dùng binh đối với ngoài nữa.

Tin ở Moscou nói rằng bức thông-diệp lỗi-hậu của Nga là vì giữ thế-diện mà nói thế, chứ nước Nga tịnh không có dự-bị, Trung-quốc chớ vì lời dọa nạt hão mà nhượng-bộ.

Hồ Hán-Dân có nói chuyện với các viên kỹ-giả rằng chính-phủ quốc-dân đối với cái thái-độ dọa nạt của nước Nga rất là tức giận, nhưng tuyệt không có uy-khiếp.

Tướng Giới-Phạch có tuyên-bổ việc đối với nước Nga, quyết dùng cái chính-sách quả-quyết, không kể vấn-đề ấy phát-siễn đến trình-độ thế nào, quyết theo cái kế-hoạch nguyên-định mà thực-hành.

Trương Học-Lương đối với việc này thái-độ rất cứng-ngạnh, tỏ ý quyết cự-tuyệt những lời yêu-cầu của nước Nga, Trương nói đường Trung Đông đối với khu đặc-biệt ở Đông-tam-tĩnh quan-hệ rất lớn, không phải như các đường sắt khác, Trung-hoa sở-đĩ quả-quyết thu-hồi, chính là cưỡng-bách nước Nga phải thực-hành bản hiệp-ước định năm 1924, không phải là thu-hồi một cách không có điều-kiện gì vậy.

Chính-phủ Nam-kinh muốn không trái cái chính-sách hòa-bình, có hạ lệnh không đáp lại mọi việc khiêu-chiến của Nga ở đường cương-giới Mãn-châu. Song có tin đồn rằng sẽ đem 60.000 quân Phụng-thiên đến đường cương-giới để phòng giữ.

Chu Thiệu-Dương đến Thâm-dương có cả viên tổng-lãnh-sự ở Hắc-hà là Hàn Thuật-Tăng cùng đi. Chính-phủ quốc-dân dùng Chu làm toàn-quyền đại-biểu để giao-thiệp với nước Nga, còn Hàn làm giao-thiệp ủy-viên.

Chu Thiệu-Dương đã đến Mãn-châu-lý, sau khi cùng viên đại-biểu Nga hội-kiến, đã diện về chính-phủ quốc-ân nói rằng việc giao-thiệp Trung-Nga ra điều ác-liệt, chính-phủ Nga Xô- viết không có ý thực-thà chút nào.

Chính-phủ quốc-dân sẽ phát-biểu bức điện-văn rút dài để tuyên-cáo các nước có ký điều-ước phi-chiến về cái án Đông-thiết-lộ.

Một vị công-sứ có nói rằng việc Trung Nga chắc có thể trực-tiếp giải-quyết được, nhưng lối ngoại-giao ấy phải trải qua những sự rắc-rối; còn đến những việc người Nga bắt giữ tàu thuyền, phá-hủy đường sắt, có lẽ là ở trong lúc đàm-phán muốn làm cho Trung-hoa phải vì thế mà nhượng-bộ.

Chu Thiệu-Dương lại có nói chuyện với các viên kỹ-giả mấy điều sau này :

Đôi bức thư thứ hai của Nga không cần trả lời.

Chắc nước Nga gần đây đã hình-nghó-cuộc giao-thiệp của hai nước sẽ có tiến-bộ.

Vấn-đề Đông-thiết-lộ là vấn-đề cục-bộ, không cần phối một nước thứ ba điều-định, cũng không cần đem ra hội Vạn-quốc.

Các báo-chí trong ngoài đảng việc Trung Nga, đối với việc Trung-hoa thu-hồi Đông-thiết-lộ, phần nhiều đều sai lầm, xét ra lần này Trung-hoa xử-trí việc Đông-thiết-lộ chẳng qua là đuổi các viên người Nga tuyền-truyền cộng-sản, chứ không phải là thu-hồi đường Trung Đông vậy.

Viên đại-biểu Nga có nói rằng chính-phủ Nga Xô- viết không phải là không muốn hòa-bình giải-quyết, nước Nga hiện đã làm theo khoản thứ tư trong bản nghị Trung-Nga, khôi-phục sự giao-thông Âu Á, trừ việc không thay đổi cách tổ-chức đường Trung-Đông-ra, còn đều có thể nhượng-bộ.

Trương Học-Lương lai-cáo cho các báo ngoại-quốc một bài nói rằng Trung-hoa đã nhượng-bộ hết sức rồi, bây giờ chỉ còn lo việc chiến-dấu mà thôi, còn cái lỗi gây nên chiến-tranh là do ở Nga.

Gần đây có tin rằng ở Mãn-châu đã động-binh 30.000 quân sẽ tiến đến Pograditshaya. Tình-thế xem ra nguy-ngập lắm.

Cuộc hội-nghị ở Mãn-châu-lý không thành công. Các đại-biểu của chính-phủ Xô- viết nhất định nói rằng quyền mình được có một viên quân-đốc và một viên phó quân-đốc ở đường Đông-thiết-lộ.

Việc giao-thiệp gần đây lại càng hơn trước nhiều, chưa đến tới cái thời-

kỳ hòa hoãn nhượng-bộ, việc đàm-phán lại phải đình chỉ, nước Nga vẫn chưa chịu thôi hành-động về quân-sự. Các đờng cương-giới Trung-Đông

hai bên quân-đội đã có xung-đột nhau một vài trận nhỏ.

Việc Trung-Đông này chưa biết sau này kết-liệu ra làm sao ?

Việc trong nước

Lược-thuật các việc quan-hệ. —

Trong tháng mới rồi Bắc-kỳ vừa phải một cái thiên-tai dữ-đội, là trận bão ngày 30 tháng 7 tây (24 tháng 6 ta), mây tình miền đông-nam như Kiến-an, Thái bình, Nam-định, bị tai-hại nhiều lắm. Nhà-cửa đổ, thuyền-bè đắm, trâu bò chết, mùa-màng hại, không biết bao nhiêu mà kể. Hại nhất là hai tỉnh Thái-bình và Nam-định, lại chính là hai tỉnh đông người nhất ở Bắc-kỳ. — Ngay hôm sau bão, quan Thống-sứ Robin liền đi thăm các nơi bị hại, cho biết thiệt-hại dường nào và cùng quan sở-lại tru phương cứu-tế. Quan Toàn-quyền PASQUIER và quan phó Toàn-quyền GRAFFEUIL ở Nam-kỳ được tin bão, lập-tức đi đường bộ ra Bắc, ngày mồng 5 tháng 8 cùng quan Thống-sứ đi Nam-định Thái-bình để ủy-lạo các dân bị hại, ở Hà-nội có một ngày, mồng 7 quan Toàn-quyền lại đáp tàu về Sài-gòn, còn quan Phó ở lại hơn một tuần nữa mới về Nam. Nghe nói đến hạ-tuần tháng 9 thì các quan lại ra Bắc cả để dự-bị kỳ hội-đồng Đại-Hội-nghị Đông-Pháp lần thứ nhất này sẽ họp vào khoảng tháng 10 tây ở Hà-nội.

— Đại-Hội-nghị Đông-Pháp, chính tên là « Đại Hội-nghị các quyền-lợi tài-chính kinh-tế Đông-Pháp » (*Grand Conseil des intérêts économiques et financiers de l'Indochine*), mới lập ra năm nay, họp lần này là lần đầu. Đại-hội-nghị này chung cho cả Đông-đương, là gồm đại-biểu của các hội-nghị bầu-cử ở các xứ, như các hội Canh-nông, hội Thương-mại, hội Dân-biểu người

bản-xứ, hội các quyền-lợi tài-chính kinh-tế của người Pháp ở các xứ (*Conseils français des intérêts économiques et financiers*), cũng mới đặt ra và mới bầu-cử năm nay để đối với các hội dân-biểu của người bản-xứ. Còn hội-đồng Chính-phủ thì vẫn còn, nhưng chỉ có chân quan-lại mà thôi, không có chân đại-biểu bầu-cử như trước nữa. Tháng trước ở Bắc-kỳ và Trung-kỳ đã bầu « Hội-nghị các quyền-lợi tài-chính kinh-tế của người Pháp » rồi, hội-nghị ấy sẽ họp sau khi các hội dân-biểu bản-xứ họp xong, để bầu đại-biểu lên Đại-hội-nghị. Ở Nam-kỳ thời dân Tây dân Nam cùng chung ở hội-đồng Quản-hạt, hiện đã họp từ tháng trước để cử đại-biểu lên Đại-Hội-nghị rồi. Bao giờ các hội-nghị dưới họp xong cả, bấy giờ mới khai Đại-Hội-nghị. Sự cải-cách này mới thi-hành lần này là lần đầu, quốc-dân rất nên chú-ý xem cách hành-động ra thế nào.

— Ông HENRI DE MONPEZAT là Đại-biểu dân Tây hạt Trung-kỳ ở Cao-đẳng Hội-nghị Thuộc-địa (*Conseil supérieur des Colonies*) bên Pháp, và mới rồi lại được bầu vào « Hội-nghị các quyền-lợi tài-chính kinh-tế của người Pháp » ở Bắc-kỳ, đã tạ-thế ở Hà-nội ngày 26 tháng 7 tây, năm nay 61 tuổi. Ông là một tay nghị-viên thông-thạo, một nhà làm báo có tài, đã từng làm đại-biểu cho dân Tây ở Cao-đẳng Hội-nghị Thuộc-địa bốn năm thứ luôn, trong ngôi ba-mươi năm trời, thật là một người có công bênh-vực quyền-lợi cho phái thực-dân Tây ở bên này rất là đặc-lực.

— Ông Đốc-phủ Phạm Văn-Tươi mất ở Vinh-long (Nam-kỳ) ngày 23 tháng 7, đám đưa tại Sài-gòn long-trọng lắm. Ông đốc-phủ Tươi là một bậc kỳ-cựu trong phái quan-trưởng ở Nam-kỳ. Hồi xưa làm thư-ký riêng cho quan Toàn-quyền DOUMER được tin-dụng lắm. Sau về hưu được cử vào Hội-đồng Chính-phủ.

— Chim và Giao là hai tay đánh «banh vợt» (*tennis*) có tiếng ở Nam-kỳ, mới rồi cùng ông Triệu Văn-Yên là hội-trưởng Hội Thể-thao Sài-gòn đi *Kulampur* để tranh giải vô-dịch Mã-lai. Đánh thi với những tay giỏi nhất ở Tân-gia-ba, ở Hương-cảng lại, đều thắng cả, được công-nhận là vô-dịch cả Á-Đông, quan Thống-đốc Anh ở Tân-gia-ba có tặng phần thưởng, quan Toàn-quyền Đông-Pháp có gởi điện khen.

— Ông ERNEST BABUT là một nhà làm báo kỳ-cựu ở Bắc-kỳ, năm xưa đã đứng chủ tờ *Đại-nam nhật-báo* là tờ báo thứ nhất ở Bắc-kỳ, trước về nghỉ bên Tây mấy năm, nay lại sang đây mở một cái tạp-chi mới, mỗi tháng xuất-bản hai kỳ, tên là *Revue franco-annamite* (Pháp-Việt Tạp-chi), bài viết bằng chữ Pháp, có dịch ra quốc-ngữ, chuyên-chủ bàn về các vấn-đề chính-trị Pháp-Việt. Số thứ nhất đã ra ngày mồng 1 tháng 7. Giá báo đồng-niên là 6 đồng; báo-quán ở phố hàng Bông số 61-63, Hà-nội.

— Ông YVES HENRY là Chánh sở Nông-chính Đông-dương và MAURICE DE VISMÉ mới xuất-bản một tập sách đề là *Documents de démographie et riziculture en Indochine* (Tài-liệu về dân-số và nghề làm ruộng ở Đông-dương), khảo sát tình-trạng lắm. Xét về dân-số thời chiếu theo những số điều-tra thống-kế của Chính-phủ từ năm 1921 đến 1926, so-sánh dân-cư ở các nơi thấy cái

mật-số khác nhau xa lắm: như ở Bắc-kỳ có nhiều huyện mật-số mỗi cây-lô-mét vuông đến hơn 650 người, còn thời trong mười-ba tỉnh Bắc-kỳ và một tỉnh Thanh-hóa mật-số trung-bình là 456. Ở Nam-kỳ thời trừ mấy tỉnh như Bà-ri-a, Gò-công, Thủ-dầu-một, còn thời mật-số trung-bình chỉ có 91. Xem như thế thì miền trung-châu Bắc-kỳ dân nhiều quá, đất sinh-sản không đủ nuôi dân. Tính ra cái lượng-số gạo cần để nuôi mỗi người trong một ngày cho vừa no là 600 «gam», mỗi năm là 337 cân thóc. Nay so-sánh ra thời trong 14 tỉnh Bắc-kỳ số-lượng trung-bình cho mỗi người trong mỗi năm chỉ được 211 cân thóc mà thôi, thế là phải ăn thiếu mất 1 phần 3, cho nên người dân quê thường-thường là thiếu-lực cả. — Còn về nghề làm ruộng, thời việc cấy-cấy bình-thường mỗi mẫu tây (*hectare*) cần đến sức một người là đủ; nếu cấy cấy cho kỹ-lưỡng thời phải hai người. Như thế thời ở nhiều tỉnh Bắc-kỳ và phía bắc Trung-kỳ có thừa người làm, có thể đi làm mướn khai-khẩn các miền khác ít người ở hơn. — Còn cái số thu-hoạch mỗi mẫu tây ruộng ở mấy tỉnh như Hải-dương, Kiến-an, Thái-bình, Nam-định thường-thường được từ 800 cho đến 1700 cân thóc, mà số sau đó là ruộng hai mùa mới được. Còn kém ở Nhật - bản xa: ruộng Nhật - bản mỗi mẫu tới 3000 cân. Vậy thời cái vấn - đề trọng - yếu ngày nay là phải: nhất-diện khai - khẩn thêm những đất còn bỏ hoang; nhất-diện đặt phương - kế để tăng cái số thu - hoạch những ruộng đã khai-khẩn rồi, hoặc là dùng cách dẫn-thủy nhập-diện, hoặc là dùng cách bón chất phi-liệu. Xét ra các nơi đã làm những công-trình dẫn-thủy thì ruộng đất một mẫu tây trước có 7 đồng, khi làm xong tăng giá lên 150 đồng, 4 năm sau tăng đến 300 đồng; xem thế thời những công-trình ấy dù có tốn-phí, nhưng

thực là có ích-lợi về sau. Đến các phi-liệu thì người dân hướng-lai mới biết dùng với « phốt-phát », cũng tốt lắm ; nhưng còn có thứ phi-liệu nhiều đạm-chất cũng cần, nên nghiên-cứu xem cách dùng đến thế nào là tiện-lợi. — Kết-luận sách này có một điều rất quan-trọng, quốc - dân nên đặc-biệt chú-ý : là một phần đông dân Bắc-kỳ và phía bắc Trung-kỳ thường thiếu ăn ; trước khi thi-thố điều gì, cải-cách việc gì, hãy nên lo lấy điều đó hơn cả. Làm thế nào cho dân được đủ ăn, đó là cái trách-nhiệm lớn nhất của Chính-phủ vậy.

Sách mới

Bản-chi tiếp được những sách mới xuất-bản như sau này, xin vui lòng giới-thiệu :

1. — *Nam-quốc nữ-lưu* 南國女流. Của Sở-cường soạn. Có ba mục : 1° Nữ-lưu hào-kiệt sử ; 2° Nữ-lưu tiết-liệt sử ; 3° Nữ-lưu hiền-triết sử. Tiếp theo với sách *Nữ-lưu văn-học sử* đã giới-thiệu trước. — Dày 76 trang, giá 4 hào. In ở nhà in Trung-bắc-tân-văn, 61-63 phố Hàng Bông, Hà-nội.

2. — *Việt-Hán thông-thoại tự-vân* 越漢通話字彙. Của ông ĐỖ VĂN-ĐÀ soạn, có ông LÊ NHƯ-TIỆP và BÙI TRINH-KHIÊM giúp. Có bài tựa của quan Hộ-bộ Thượng-thư PHẠM VĂN-THỤ và quan Cai-trị CRAYSSAC. Quyền thứ 1, có ba chữ A, B, C. — Dày 208 trang, in ở nhà in Trương-Phát, 60 phố Hàng Sắt, Nam-định.

3. — *Phật-hóa tân thanh-niên* 佛化新青年. Trọn bộ 12 cuốn, mới xuất-bản cuốn thứ 1, dày 48 trang, giá 3 hào. Do ông TRƯƠNG TẤN-PHÁT quản-

lý. Bản ở chùa Chúc-thọ, Xóm Thuộc, xã Hanh-thông, Gò-vấp (Gia-định).

4. — *Lectures littéraires sur l'Indochine*. Par EUGÈNE PUJARNISCLE et ĐƯƠNG QUẢ 6-HÀM. — Imprimerie Lê Văn-Tân, Hà-nội, 264 pages ; prix ; 1\$20.

5. — *Nhi-độ-mai*. Tiểu-thuyết. Sự-tích Hạnh-Nguyên công Hồ. Kim-giang NGUYỄN VĂN-BÀ dịch-thuật. — Dày 184 trang, giá 6 hào. — Nam-kỳ-thư-quán, 17 boulevard Francis Garnier, Hà-nội.

6. — *Mối tơ tình*. Tập thơ văn của ĐÌNH HUY-HẠO. 66 trang. Giá 0\$25. Đông-Tây ấn-quán, 193 Phố Hàng Bông, Hà-nội.

7. — *Câu bé nhà quê*. Tiểu-thuyết của NGUYỄN LÂN soạn. 78 trang. Giá 0\$25. Bản tại hiệu Nam-chi-hoa, 23 phố Hàng Giấy, Hà-nội.

10. — *Cử-học tinh hoa* NGUYỄN-VĂN-NGỌC và TRẦN-LÊ-NHÂN biên-dịch. Quyền thứ II, 212 trang. Giá 4 hào rưỡi. — Vĩnh-hưng-long thư-quán, 49-51 phố hàng Đường Hà-nội.

Nam-Phong Tùng-Thư.

Mới XUẤT-BẢN :

Khảo về Tiểu-thuyết. PHẠM QUỲNH soạn. Có phụ dịch mấy bài đoán-thiên tiểu-thuyết tây. Dày 128 trang. Giá 4 hào.

ĐÃ XUẤT-BẢN :

1) *Văn-minh-luận* ; — 2) *Ba tháng ở Paris* ; — 3) *Văn-học nước Pháp* ; — 4) *Chính-trị nước Pháp*, 2 quyền : quyền 1, 4 hào ; quyền II, 5 hào ; — 5) *L'idéal du sage*.

ĐƯƠNG IN :

Lịch-sử thế-giới.